

GULYÁS LÁSZLÓ: A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETE

2. kötet

A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

FÖLDRAJZTUDOMÁNY

REGIONÁLIS TUDOMÁNY

GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNY

A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETE 2.
A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920

2017.01.17
GULYÁS LÁSZLÓ

X 172560
SZEGEDI EGYETEM
KÖZÉP-EURÓPA KUTATÁSÁRA
SZEGED

GULYÁS LÁSZLÓ

A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETE 2.
A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920

EGYESÜLET KÖZÉP-EURÓPA KUTATÁSÁRA
SZEGED, 2012

66. 5107

Történezszer, regionalisták és geográfusok tudományos könyvsorozata

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

Dr. habil. Gulyás László, Szegedi Tudományegyetem

A SOROZAT SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGÁNAK TAGJAI

Prof. Dr. Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem

Prof. Dr. Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja

Prof. Dr. Kaposi Zoltán DSc, Pécsi Tudományegyetem

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc, Kaposvári Egyetem

Prof. Dr. Székely Csaba DSc, Nyugat-Magyarországi Egyetem

A KÖTET LEKTORA

Prof. Dr. habil. Kókai Sándor egyetemi magántanár – Nyíregyházi Főiskola

FELELŐS KIADÓ

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. habil. Gulyás László

6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.

e-mail: gulyasl@t-online.hu

SZTE Klebelsberg Könyvtár

ISSN 2062-3712

J001028973

ISBN: 978-963-89724-0-8

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

Kádas Gabriella

Nyomda:

Innovariant Kft.

A borítón látható térkép:

Magyarország déli határa a karlócai béke szerint 1699-ben. Hadtörténeti Térképtár.

Jelzete: B. IX. a. 482/10.

A térkép címe: Mappa der zu Carlovitz geschlossenen und hernach durch zwey gevollmächtigte Commissarios vollzogenen Kaiserlich-Türkischen Gräntz-Scheidung... 1699. [M. 1:2 300 000.]

Ezúton mondunk köszönetet Dr. Suba Jánosnak, hogy a térképet rendelkezésünkre bocsátotta.

X172560

Szeged, 2012

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	7
1. FEJEZET: A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETE A TÖRÖK KIÚZÉSÉTŐL	
1848-IG	9
1. A törökellenes felszabadító háború 1. (1683–1699).....	9
1.1. A törökellenes felszabadító háborúk, különös tekintettel a Délvidékre	9
1.1.1. A törökellenes háborúk első három szakasza	9
1.1.2. A szerbek és a törökellenes felszabadító háború.....	15
1.1.3. A szerbek és a délvidéki vármegyék.....	19
2. A Délvidék a Rákóczi-szabadságharc időszaka (1703–1711) alatt.....	20
2.1. Az első megbékélési kísérlet és a 1704. évi bácskai hadjárat	20
2.2. A második megbékélési kísérlet (1705).....	22
2.3. A harmadik megbékélési kísérlet (1707–1708).....	23
2.4. Összefoglalás.....	25
3. A törökellenes felszabadító háború 2. (1716–1718).....	26
3.1. III. Károly első török háborúja (1716–1718)	26
3.2. III. Károly második török háborúja (1737–1739)	28
4. A Délvidék története a 18. században	28
4.1. Bácska jellemzői (1711–1785).....	29
4.1.1. Bácska etnikai viszonyai a 18. században.....	29
4.1.2. A vármegye küzdelme a szerbekkel.....	31
4.2. A Bánság története a 18. században, avagy a Temesi Bánság	
(1718–1779).....	34
4.2.1. A regionalizációs kísérlet jellemzői.....	34
4.2.2. Az etnikai térszerkezet alakítása/alakulása	36
4.2.3. A gazdasági élet jellemzői	38
4.2.4. Az első regionalizációs kísérlet vége és értékelése.....	39
4.3. A Délvidék és II. József közigazgatási reformja (1785–1790)	40
4.4. A szerbek és a magyar vármegyék (1790–1848)	43
2. FEJEZET: A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETE 1848–1867	47
1. Az 1848–1849-es szabadságharc és a Délvidék	47
1.1. Szerb etnoregionalista törekvések.....	47
1.2. A délvidéki szerb–magyar háború eseményei 1848–1849	49
2. Az önkényuralom és abszolutizmus kora 1849–1867	53
2.1. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1849–1860	53
2.2. A Délvidék 1860–1867 között	56
3. FEJEZET: A DÉLVIDÉK ARANYKORA, A DUALISTA KORSZAK	
(1867–1918)	57
1. Módszertani megfontolások: avagy mekkora volt a délvidéki régió.....	57
2. A gazdasági élet: A Délvidék aranykora	63

2.1. A mezőgazdaság.....	63
2.2. Az ipar	66
2.2.1. A dualista Magyarország iparának területi elhelyezkedése	66
2.2.2. Temesvár ipara.....	67
2.2.3. Arad ipara.....	68
2.2.4. Szeged ipara	70
2.2.5. A három délvidéki „ipari régióon kívüli nagyipari központ” összehasonlítása	71
2.2.6. A Krassó-szörényi iparvidék jellemzői	72
2.2.7. Bács-Bodrog és Torontál megye ipara.....	73
2.3. Közlekedés	74
2.4. Kereskedelem	76
2.5. Szolgáltatások	78
2.5.1. A modern városfejlődés elemei.....	78
2.5.2. Oktatás	78
2.5.3. Pénzügyi szektor	80
2.6. A délvidéki városok és a városhierarchia.....	82
3. A Délvidék politikai élete, avagy a szerb–magyar viszony jellemzői.....	83
4. A Délvidék és az első világháború 1914–1918.....	86
4. FEJEZET: A DÉLVIDÉK FELOSZTÁSA 1918–1920.....	89
1. A Délvidék felosztása (1918–1920).....	89
1.1. A belgrádi katonai konvenció	89
1.2. A Délvidék szerb megszállása és a hódítás „legalizálása”	92
1.3. A Bánságért folyó szerb–román vetélkedés kirobbanása.....	95
1.4. A jugoszláv–magyar határ és a Bánság kérdése a békekonferencián.....	98
1.4.1. A jugoszláv igények megfogalmazása.....	98
1.4.2. A Bánság megosztásának kérdése.....	99
1.4.3. A magyar–jugoszláv határ további szakaszai	104
2. A végeredmény: Egy régió három felé szakítása	108
FÜGGELÉKEK.....	109
1. Térképek jegyzéke.....	109
2. Táblázatok jegyzéke	111
3. A szerző korábbi publikációi a témakörben	112
4. Felhasznált irodalom	114

BEVEZETÉS

A PhD-fokozatot megszerző oktatók-kutatók kétféleképpen szoktak disszertációjuk témájához viszonyulni a fokozat megszerzése után. Egy részük szinte azonnal elhagyja a témát és soha többé nem kutat és ír róla. Mások rendszeresen visszavisszatérnek a PhD-disszertáció témájához. Kisebb-nagyobb részeket újragondolnak, újraírnak és egyszer csak azt veszik észre, hogy az egykor 150–200 oldal terjedelmű disszertációjukhoz már újabb 500–600 oldalt írtak hozzá.

Jómagam is a kutatók e csoportjához tartozom. 2004-ben védtem meg regionalista PhD-disszertációm, melynek egyik fele a Délvidék, mint történeti régió fejlődésével foglalkozott.¹ Azóta rendszeresen visszatérek a délvidéki témákhoz, hol könyvfejezetként, hol folyóiratban megjelenő tanulmányként, hol konferencia cikként bővítetem.² Ennek során jutottam arra a elhatározásra, hogy megírom a Délvidék, mint történeti régió sorsát az Árpád-kortól (lásd Ajtony vezér Maros-menti törzsi államát) napjaink euróregiós törekvéseikig. Úgy vélem ezt a célt egy 20–25 éves nagy monográfia megírásával lehetne elérni. Napjaink felgyorsult viszonyai (kutatni, oktatni, pályázni kell) között azonban szinte lehetetlenség 20–25 ívet egyszerre megírni és megjelentetni. Ezért azt a megoldást választottam, hogy a témát 4 darab egyenként 5-6 éves kismonográfiában írom meg az alábbi módon:

- A Délvidék története 1. kötet: Ajtony törzsi államától a török korig
- A Délvidék története 2. kötet: A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920
- A Délvidék története 3. kötet: A Trianontól 1945-ig
- A Délvidék története 4. kötet: 1945-től napjainkig

Jelen kötet a fenti négy részes sorozat 2. kötete, amely a török kiűzésétől Trianonig tekinti át a régió történetét. A 19–20. századra vonatkozóan a Délvidék fogalma viszonylag jól körülhatárolt (erről bővebben lásd jelen könyv 3. fejezetét), viszont a 17–18. századra vonatkozóan szükségesnek tartjuk itt, a „Bevezetésben” definiálni azt, hogy mit is értünk a Délvidék fogalma alatt. Ehhez két fogalmat definiálunk:

- **Bácska**

A Duna–Tisza közének déli része, melyet keleten a Tisza, nyugaton és délen pedig a Duna határol le. Bácska a 18. század elején még két vármegyét jelentett, Bács vármegyét és Bodrog vármegyét. Majd miután 1729-ben az uralkodó Bodrog vármegyét beolvasztotta Bácsba, már Bács vármegye egyedül fedte le a Bácska fogalmát.

¹ A disszertáció könyv formában is megjelent lásd Gulyás László (2005): *Két régió – Két régió – Felvidék és Vajdaság* – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő. Budapest.

² A témakörben megjelent publikációimról lásd jelen kötet FELHASZNÁLT IRODALOM című részét. – G. L.

• **Bánság (Bánát)**^{3,4}

Északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna folyók határolják le, míg keleti határa a Vaskapu-hágót a Marossal összekötő merőleges vonal. Ez a terület 1719 és 1779 között Temesi Bánság néven képezett egy önálló közigazgatási egységet. Majd 1779 után területén három vármegye – Temes, Torontál és Krassó-Szörény – és a katonai határőrvidék jött létre.⁵

Ennek megfelelően, amikor jelen könyvben a Délvidék 17–18. századi történetét mutatjuk be, a fenti definíciókkal lehatárolt területek történéseire koncentrálnak. Míg a régió 19–20. századi történetének felvázolása során használt definíciókat jelen kötet 3. fejezetében ismertetjük és rendszerezzük.

Bízunk abban, hogy jelen kötet részletes képet ad a délvidéki régió történetéről és ezzel hozzájárul a történeti Magyarország térszerkezetével kapcsolatos kutatásokhoz.

Szeged, 2012 decembere

Gulyás László

³ Erről bővebben lásd Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. 25–26. old. Id. mű Horváth Gyula szerk. (2009): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.

⁴ A Bánság fogalmának definíciós problémáiról lásd Csüllög Gábor (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. Közép-Európa Közlemények. 2010/2. szám 17–28. old.; Kókai Sándor (2010/a): A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója különböző szemléletek tükrében. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám 7–16. old.

⁵ A Bánság mint régió különféle lehatárolási kísérleteiről lásd Csüllög Gábor (2010): A Bánság változó szerepe a történelmi Magyarország térszerkezetében. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám 29–37. old.; Gulyás László (2006/a): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In. Kókai Sándor szerk. (2006/a): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 55–68. old.; Hajdú Zoltán (2006/a): A Délvidék értelmezése a magyar földrajztudományban. In. Kókai Sándor szerk. (2006/a): 69–74. old.; Hajdú Zoltán (2010): A Bánság térfejlődésének közigazgatási-történeti csomópontjai. Közép-Európai Közlemények. 2010/2. szám 7–17. old.; Kókai (2006/b): A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In Kókai Sándor szerk. (2006/a) 135–150. old.; Kókai Sándor (2010/a): A Bánság történeti földrajza 1718–1918. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 293–308. old.; Kókai Sándor (2010/a): A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója a különböző szemléletek tükrében. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám. 7–16. old.

1. FEJEZET: A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETE A TÖRÖK KIÚZÁSÉTÓL 1848-IG

1. A törökellenes felszabadító háború 1. (1683–1699)

1.1. A törökellenes felszabadító háborúk, különös tekintettel a Délvidékre

1.1.1. A törökellenes háborúk első három szakasza

Érdekes módon a magyarországi törökellenes felszabadító háborúk korszakát egy török támadás nyitotta meg. Kara Musztafa nagyvezír 1682-ben úgy vélte, hogy elérkezett az idő I. Szulejmán szultán (uralkodott 1520–1566) álmának – Bécs elfoglalása – megvalósításához. Ennek megfelelően 1683-ban 150 ezer fős török sereg ostromolta meg Bécs városát. De a védők visszaverték az ostromlókat, sőt a császári–lengyel–bajor–szász felmentő sereg 1683. szeptember 12-én megsemmisítő vereséget mért a törökökre. A menekülő török nyomába szegődött szövetségesek 1683. október 9-én Párkánynál szétverték a török fővezér visszavonulását fedezni akaró Kara Mehmed budai pasa seregét, majd elfoglalták Esztergomot.⁶ Ezzel kezdetét vette a török kiűzése Magyarországról, ezt a folyamatot nevezzük törökellenes felszabadító háborúnak. A felszabadító háborúk 1683-ban kezdődtek és az 1718-ban megkötött pozsareváci békével zárultak. Ezt a 35 évet az alábbi szakaszokra oszthatjuk fel:

1. szakasz: Gyors sikerek 1683–1688
2. szakasz: Átmeneti megtorpanás 1688–1696
3. szakasz: Újabb sikerek és békekötés 1697–1699
4. szakasz: A béke kora 1699–1716
5. szakasz: A török végleges kiűzése 1716–1818

Az 1. szakasz legfontosabb eseménye Buda visszafoglalása volt. 1686. szeptember 2-án – 145 évvel azután, hogy a török elfoglalta – Lotharingiai Károly csapatai felszabadították a várost a török uralom alól.⁷ Ezután a császári sereg két részre oszlott. Az egyik sereg Badeni Lajos ögróf vezetésével 1686 őszén felszabadította Pécs, Siklós és Kaposvár várait, majd téli szállásra vonult. A másik sereg De la Vergne tábornok vezetésével 1686 októberében elfoglalta Szeged várát, majd az ettől 40 km-re fekvő Maros menti Csanád várát vették vissza a töröktől. Szeged

⁶ Bécs ostromáról és az 1683-as év történéseiről lásd Szakály Ferenc (1990): Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Háttér Lap- és Könyvkiadó. Budapest. 286–288. old.

⁷ A részletekről lásd R. Várkonyi Ágnes (1984): Buda visszavívása 1686. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.

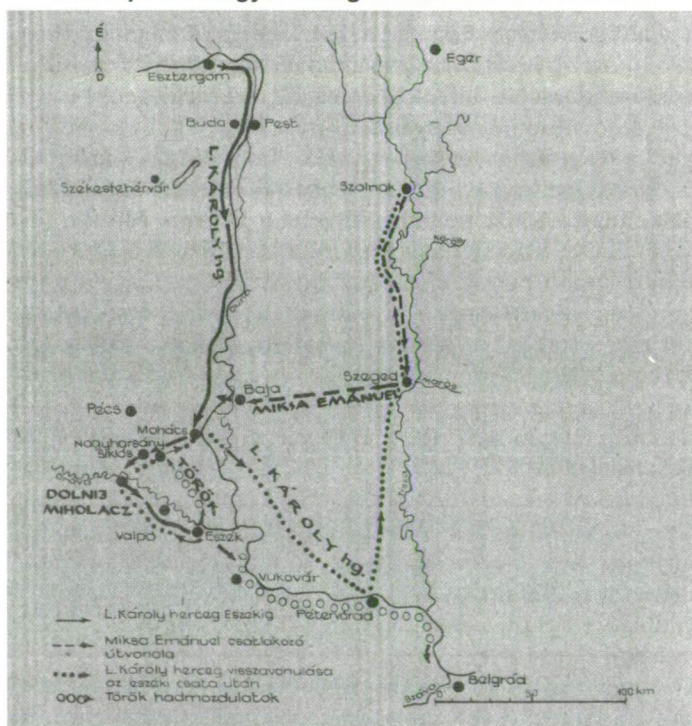

várának parancsnokságát nagy jelentőségére való tekintettel I. Lipót császár Hans Heisler tábornokra bízta.⁸ Ezzel párhuzamosan Szegeddel mint központtal felállította a „mezőszegedi főkapitányságot”, melynek élére az uralkodó az ifjú Bercsényi Miklóst nevezte ki. Bercsényi és katonái – 300 huszár és 300 gyalog hajdú – a szegedi vár melletti külvárosban – az ún. Palánk – állomásoztak.⁹

Az 1687-es esztendő újabb császári sikereket hozott. Ezek közül kiemelkedik az 1687. augusztus 12-én lezajlott a nagyharsányi csata – ez 25 km-re fekszik Mohácstól, ezért a szakirodalom sok esetben „második mohácsi csatának” is szokta nevezni –, melyben a császári csapatok ismét súlyos vereséget mértek a török erőkre.¹⁰ Ráadásul a menekülő török csapatok alatt leszakadt a Dráva hídja, és sokan a folyóba fulladtak.

A csata után a császári csapatok ismét két részre váltak. Dünewald tábornok csapatai Barcsnál átkeltek a Dráván és elfoglalták a Szerémséget (lásd *1. térkép*). Valkó, Eszék, Vukovár, Pétervárad császári kézre került, sőt a császári csapatok még a Száván is átkeltek. A másik csapat Lotharingiai Károly vezetésével Péterváradig hatolt előre, de miután arról értesült, hogy Szulejman nagyvezír megszökött katonái elől, a hadműveletek befejezése mellett döntött és Szegeden át Szolnokra vonult téli szállásra.

1. térkép: Dél-magyarországi hadmozdulatok 1687-ben

Forrás: Sugár István (1983) 188. old.

⁸ Sugár István (1983): Lehanyatlik a török félhold. Zrínyi Kiadó. Budapest. 187. old.

⁹ Veress D. Csaba (1986): A szegedi vár. Zrínyi Kiadó. Budapest. 99. old.

¹⁰ A csatáról lásd Sugár István (1983): 187–191. old.

A következő év is nagy sikert hozott a császári haderőnek, 1688. szeptember 6-án véres rohammal bevették Belgrád (Nándorfehérvár) várát és innen készültek egy balkáni hadjáratra. Ekkor azonban váratlan diplomáciai fordulat történt az európai politikában, és ezzel kezdetét vette a törökellenes háborúk második szakasza.

A **2. szakasznak** az átmeneti megtorpanás elnevezést adtuk, ugyanis a fentebb említett diplomáciai fordulat kifejezetten negatívan érintette a törökellenes háború menetét. A történet arról szól, hogy XIV. Lajos francia király Belgrád visszafoglalása után attól tartott, hogy a Habsburgok küszöbön álló balkáni hadjárata felborítja az európai hatalmi viszonyokat. Ezért felmondta az 1684-ben húsz évre kötött regensburgi szerződést, és megtámadta I. Lipót Habsburg Birodalmát, ezzel kezdetét vette az ún. „kilencéves háború” (1688–1697). Ebben a háborúban az egyik oldalon sorakozott fel az ún. Augsburgi Liga: Hollandia, Anglia, Spanyolország és a Lipót-féle Habsburg Birodalom. Míg a másik oldalon Franciaország és a vele nyíltan együttműködő Török Birodalom állt.¹¹

A két frontos háborúra kényszerített Habsburg Birodalom uralkodója, I. Lipót komoly erőátcsoportosításra hajtott végre, parancsára a nyugati háború kitörésekor 30 ezer katonát vezényeltek át a magyarországi hadszíntérről a Rajna mellé.¹² Ennek ellenére a császári erők magyarországi és balkáni törökellenes hadműveletei sikeresek voltak az 1689-es évben. Badeni Lajos két sikeres csatát vívott meg a Morava-völgyében (július 29. Grabovac, augusztus 30. Batocina), majd szeptember 24-én a Nis melletti csatában teljesen megsemmisítette a balkáni török haderőt, ezután észak felé fordult és elfoglalta Vidint és Orsavát. Eközben egyik alvezére, Piccolomini tábornok, Nis-ből kiindulva Novipazar és Koszovó területén hajtott végre sikeres hadműveleteket (lásd 2. térkép). A bécsi udvar politikusai 1689 végén már Konstantinápoly elfoglalását és a törökök Ázsiába történő visszazuzását tervezgettek.¹³ Ezt a vonulatot erősítette a hadműveletekben résztvevő egyik tábornok, Veterani is, aki reális célnak tartotta Konstantinápoly elfoglalását. Badeni Lajos ennél sokkal ésszerűbb és realitásabb álláspontra helyezkedett: Azt javasolta az uralkodónak, hogy a túlságosan előreszaladt frontot vonják vissza a Duna–Száva–Una vonalra. Lipót császár Veterani álláspontját fogadta el és utasította Badeni Lajost a balkáni hadműveletek folytatására.

Badeni Lajos óvatos álláspontja azonban hamarosan beigazolódott. A Köprülü családból (több nagyvezírt adtak a Török Birodalomnak) származó Fazil Musztafa rendet teremtett Konstantinápolyban, megszilárdította a hadsereget és 1690-ben 80 ezer fős hadseregével ellentámadást indított. Ez azt mutatja, hogy a Török Birodalom vereségei ellenére továbbra is komoly katonai erővel rendelkezett. A hadjárat során Musztafa pasa előbb elfoglalta Ništ (1690. szeptember 8.), majd alig több mint egy heti ostrom után bevette Belgrádot is (1690. október 8.).¹⁴ Musztafa utasította a boszniai pasát, hogy foglalja el Eszéket, de a várat a császáriak sikeresen

¹¹ R. Várkonyi Ágnes (1987): Magyarország visszafoglalása. Tankönyvkiadó. Budapest. 124–125. old.

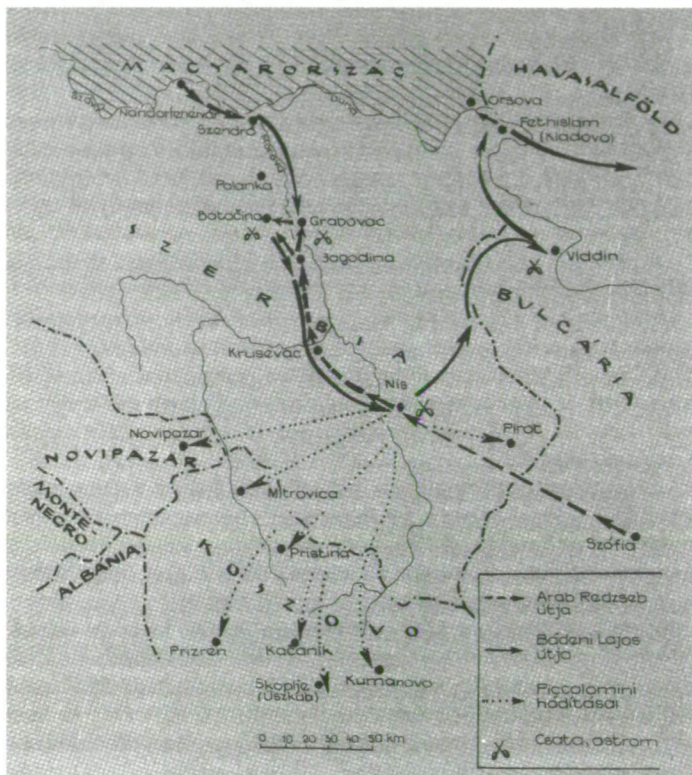
¹² Sugár István (1983): 25. old.

¹³ R. Várkonyi Ágnes (1987): 125–126. old.

¹⁴ A részletekről lásd Sugár István (1983): 245–248. old.

megvédték. Ezen kisebb kudarcot azonban elfedte Niš és Belgrád visszafoglalása, így Musztafa diadalmenetben tért vissza Konstantinápolyba.

2. térkép: Badeni Lajos seregének hadmozdulatai 1689-ben

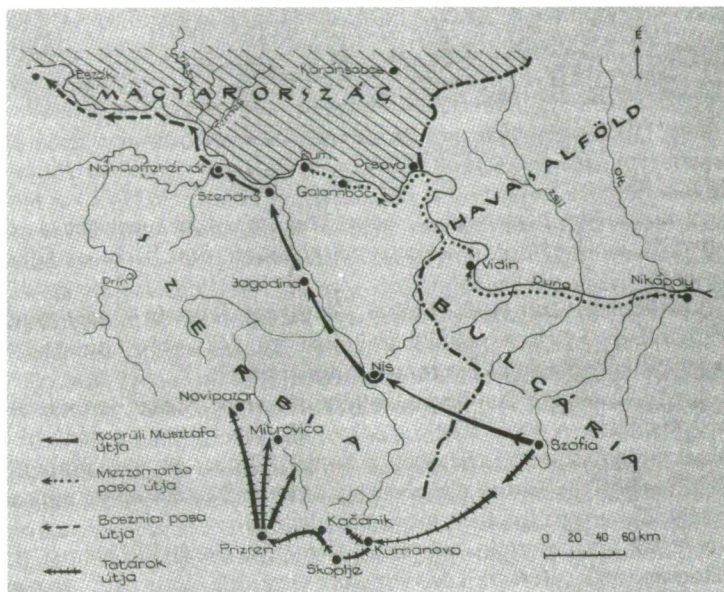
Forrás: Sugár István (1983) 232. old.

Az 1691-es évben a török ismét támadást intézett a Habsburgok ellen. A két hadsereg Szalánkeménél csapott össze 1691. augusztus 19-én. „Az évszázad legvéresebb csatáját” (a 100 ezer fős török hadseregből 12 ezer, míg a 40 ezer fős császári hadseregből 7 ezer katona maradt holtan a harcmezőn) Badeni Lajos nyerte meg, míg a török hadsereg vezére, Musztafa pasa holtan maradt a harcmezőn.¹⁵

Az, hogy Musztafa pasa vissza tudta foglalni Niš-t és Belgrádot, viszont Szalánkeménél súlyos vereséget szenvedett, két dolgot bizonyított be. Egyrészt a császári csapatok nem tudják megvetni a lábukat a Balkánon (ebben fontos szerepet játszott a két frontos háború miatti erőmegosztás is), másrészt a Török Birodalom nem tudja visszahódítani Magyarország területéből azokat a részeket, amelyeket 1683 és 1691 között elvesztett. Ez a kettős körülmény meghatározta a következő néhány év történetét.

¹⁵ A részletekről lásd Nagy László (1986): A török világ végnapjai Magyarországon. Zrínyi Kiadó. Budapest. 250–253. old.

3. térkép: Köprülü Musztafa 1690. évi hadjárata

Forrás: Sugár István (1983) 245. old.

Az 1690-es évtized első éveiben váltakozó sikerrel folyt törökellenes küzdelem (két példa: 1. 1693-ban Karl Eugén de Croy császári hadvezér egy hónapig ostromolta sikertelenül Belgrádot. 2. 1694-ben Szürmeli Ali nagyvezír eredménytelenül próbálta meg visszavenni a péterváradai sáncot), de igazi áttörést egyik hadviselő fél sem tudott elérni. Pontosítva ezt a kijelentést azt kell rögzítenünk, hogy a császári erők a még török kézen lévő magyarországi végvárak erejét blokáddal és kiéheztetéssel morzsolták fel. Így 1690-ben Kanizsát, 1692-ben Váradot és 1694-ben pedig Gyulát foglalták vissza.¹⁶

A magyarországi törökellenes háborúk **3. szakaszának** elindulását az tette lehetővé, hogy nyugaton véget ért a „kilencéves háború”. Így a nyugati frontról Magyarországra vezényelték a tehetséges hadvezért, Savoyai Jenő herceget. A fiatal herceg – ekkor 32 éves – első tevékenysége az volt, hogy a táborából kiküldött csapatokkal leverette a Thököly-párti hegyaljai felkelést (1697. június 30-án robbant ki, és szeptemberig tartott), miközben a török által ostromolt Titelt sorsára hagyta. Így az 1697. augusztus 27-én török kézre került.

A török nagyvezír Elmes Mohamed pasa és II. Musztafa szultán Titel visszavétele után Thököly Imre tanácsára Szeged felé indult, hogy aztán a Maros-völgye mentén nyomuljon előre. Amikor a török hadsereg Zentánál hozzáfogott, hogy átkeljen a Tiszán, Savoyai Jenő csapatai megtámadták a híd két oldalán megosztott csapatokat. Az elképzelés bevált, Savoyai a csatát megnyerte, a török nagyvezír 20 ezer katonájával holtan maradt a csatatéren, míg a szultán Temesvár falai közé mene-

¹⁶ Ágoston Gábor–Oborni Teréz (2000): A tizenhetedik század története. Pannonica Kiadó. Budapest. 229. old.

kült.¹⁷ Savoyai Jenő azonban nem használta ki a zentai győzelmet, többen azt javasolták, hogy kövesse a szultán és ostromolja meg Temesvárt, de a hadvezér azzal az érveléssel hárította el, hogy nincs jó minőségű és mennyiségű ostromtüzérsége és ehhez szükséges lőszere.¹⁸ Így Temesvár ostroma helyett Bécsbe utazott, hogy az uralkodónak személyesen számoljon be a zentai győzelemről.

4. térkép: A karlócai békében török kézen maradt terület

Forrás: Sugár István (1983) 410. old.

Így 1697-ben elmaradt Temesvár ostroma, amikor pedig egy évvel később az 1698. évi ún. délvidéki hadjárat során Savoyai mégis megjelenik Temesvár falai előtt (1698 szeptembere), már nem törekedett komoly eredményre.¹⁹ Ennek magyarázata abban rejlik, hogy miközben a császári és török csapatok a Délvidéken egymást kerülgették, megindultak Bécs és Konstantinápoly között a béketárgyalások. A Habsburg–török béke megkötését elsősorban Anglia és Hollandia (ők voltak a kilencéves háborúban a Habsburgok legfontosabb szövetségesei) siettetett.²⁰ Ilyen körülmények között született meg a szerémségi Karlócán 1699. január 24-én a

¹⁷ A részletekről lásd Nagy László (1986).

¹⁸ Sugár István (1983): 392. old.

¹⁹ Szakály Ferenc (1990): 294. old.

²⁰ A nemzetközi diplomáciai háttérrel lásd Szakály Ferenc (1990) 294–296. old., továbbá Szita László–Gerhard Seewan (1999): A karlócai béke és Európa 1698–1699. A Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja. Pécs.

Habsburg–török béke (emellett lengyel–török, orosz–török és velencei–török megállapodásokat is aláírtak).

A Habsburg–török béke – melyet 25 esztendőre kötöttek – eredményeképpen Magyarország szinte teljes egészében (továbbá Erdély teljes egészében, és Horvátország egy jelentős része) a Habsburg állam keretei közé került. Az egykori középkori magyar állam területéből két terület nem tért vissza a karlócai békében: Temesköz, továbbá a Szerémség déli része (lásd 4. térkép).

Maga a békeszerződés egy bevezető részből és húsz cikkelyből állt.²¹ Ezek közül könyvünk témája szempontjából legfontosabb az alábbi kettő:

„Második cikkely

A Temesvár várának alárendelt tartomány a maga összes területével és a rajta keresztülhaladó folyókkal együtt maradjon meg a magas ottomán birodalom birtokában és hatalmában... A Maros és a Tisza folyó kihasználása a temesvári tartomány, valamint a császár hatalmának és birtoklásának alávetett tartományok között legyen közös mindkét birodalom alattvalói számára, mind bármely jószág itatására, mind halászatra és más olyan haszonszerzésre, amely az alattvalóknak különösen szükséges.”

Negyedik cikkely

A titeli parttal szembeni legtávolabbra eső innenső Tisza-parttól kiindulva, s ugyanott levő terület-szöglettől kezdve, amelyet a Tisza és a Duna összefolyása határol, egyenes vonalat kell kihúzni egészen a Duna partjára (ez az egyenes vonal látható a 4. térképen – G. L.) ... A birodalmak különüljenek el a fent említett ... és megjelölt választóvonal mentén...”

Mint a békeszerződés fentebb idézett szövegéből látható a Temesköz (2. cikkely) és a Szerémség déli része (4. cikkely) továbbra is a Török Birodalom része maradt. Joggal merül fel a kérdés, hogy a Temesvári Vilájet és a Szerémség déli része miért maradt a Török Birodalom keretei között. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a török tárgyaló küldöttség keresztül tudta vinni azon törekvését, hogy a pillanatnyi hadihelyzet alapján jelölje ki a határokat. Mivel Savoyai Jenő nem foglalta el Temesvárt, a vár és tágabb környezete (Temesi Vilájet) és a Délvidék, azon része amit a császári csapatok nem foglaltak el, török kézen maradt.

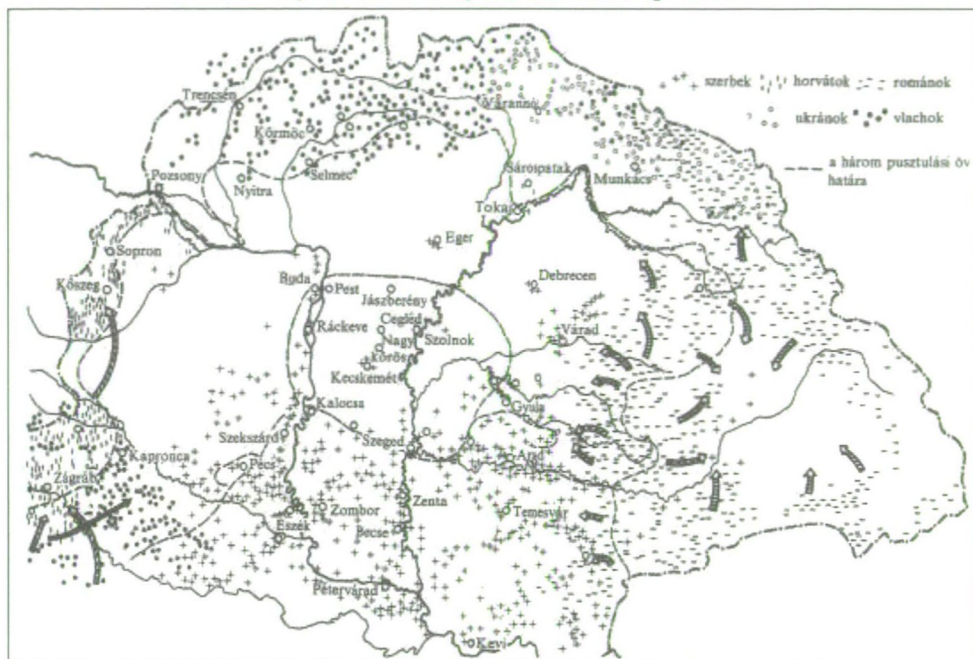
1.1.2. A szerbek és a törökellenes felszabadító háború

A magyar történelem azon szakaszában, melyet a török hódoltság korának (1526–1699) nevezünk, a szerbek magyarországi jelenléte jelentősen megnőtt. A hódoltság másfél évszázada alatt a szerbek betelepődését nagy mértékben elősegítette, hogy betagozódtak a török hadszervezetbe. Jól mutatja ezt, hogy a magyarországi török végvárok katonaságának túlnyomó része szerb katona volt. A szerbek betelepülésének mértékére vonatkozóan konkrét bizonyítékokkal is rendelkezünk:

²¹ A békeszerződés teljes szövegét közli Szita László–Gerhard Seewan (1999) 213–223. old.

Bács vármegyében az 1520-as években csak magyar településeket találunk, viszont a 16. század végére ugyanitt hézagmentes szerb településhálózat alakult ki. A defterek – azaz adóösszeírások – olyan falvakat tüntetnek fel, melyek teljes lakossága szerb.²²

5. térkép: Szerb betelepülés a hódoltság korában

Forrás: Ács Zoltán (1986) 135. old.

Ez a betelepülési folyamat nemcsak Bács vármegyében, hanem a Délvidék többi egykori vármegyéjében is lejátszódott, azaz a Duna vonalától a fejedelmi Erdélyig tartó hatalmas térségben a 16–17. században egyre erősebb lett a szerb jelenlét. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy egy-két korabeli utazó a Maros vonala alatti területet „Rácország” névvel illette.

Az 1683-ban meginduló törökellenes felszabadító háború első éveiben jelentős mértékben csökkent a magyarországi szerbek száma, mivel a felszabadító csapatok a törökökkel együtt a szerbeket is elkezdtek kiszorítani az országból. Pontosabban fogalmazva a szerbek látva a törökök a visszavonulását, „önként” elhagyták településeiket. Ennek oka a szerb etnikum és a török hadsereg fentebb már említett összefonódása volt. A helyzet úgy nézett ki az 1680-as évek végén, hogy a délmagyarországi szerb jelenlét jelentős mértékben csökkenni fog, a törökökkel együtt ők is eltűnnek az országból. De ez a kitelepülési, menekülési tendencia 1690-ben hirtelen megfordult.

²² Szakály Ferenc (1994): Szerbek. In.: Ács Zoltán szerk. (1994): Együttélő népek a Kárpát-medencében. Auktor Könyvkiadó. Budapest. 137–154. old.

Mint azt az előző alfejezetben láttuk 1690-ben a Habsburg seregek parancsnoka, Badeni Lajos, I. Lipót parancsára Konstantinápoly bevételere készülődött. Annak érdekében, hogy biztosítsa a szerbek lojalitását és szövetségét a törökök ellen, I. Lipót 1690 áprilisában kiadott egy kiáltványt, melyben azt ígérte a szerbeknek; hogy ha segítenek a törökök elleni harcokban, akkor a törököktől visszafoglalt balkáni területeket a Magyar Királysághoz csatolja, de egy vajda irányítása alatt elkülönült szerb tartományként fogja kezelni.²³ Csakhogy az 1690-es év nem Badeni Lajos győzelmét hozta, hanem Musztafa pasa sikeres hadjáratát, ekkor (1690. augusztus 21.) I. Lipót egy privilégium levelet adott ki a szerbek számára (ezt nevezzük első kiváltság levélnek). Ebben már csupán egyházi autonómiát – egyházi vezetőiket szabadon választgatják, és a világi hatóságok nem avatkoznak a szerb egyház ügyeibe – ígért nekik.²⁴ Miután Belgrád 1690. október 8-án török kézre került, Arszenije Čarnojevič (Csernovics Arzén) ipeki patriarcha vezetésével hatalmas szerb tömeg költözött Magyarországra. A betelepülés mértékéről a történészek eltérő adatokat ismertetnek: a minimális becslés 60 ezer főről, míg a maximális 200 ezer főről szól.²⁵

I. Lipót 1691. augusztus 20-án egy újabb oklevélben (ezt nevezzük második kiváltság levélnek) befogadta Čarnojevič menekültjeit, és kollektív kiváltságokat juttatott nekik. Felmentette őket a tized, a hadiadó és a beszállásolás kötelezettsége alól és kivonta őket a magyar kormánysszervek és a vármegyék hatásköre alól. Továbbá egyházi autonómiát kaptak, ami azt jelentette, hogy egyházi vezetőiket szabadon választgatják és a világi hatóságok nem avatkozhatnak be a szerb egyház belső ügyeibe. Mindezen kollektív privilégiumok fejében a szerbeknek katonáskodniuk kellett.²⁶

A betelepült szerbek helyzetüket ideiglenes tekintették, úgy gondolták, a Habsburg hadak rövid időn belül kiszorítják a Balkánról a törököt, azaz hamarosan visszaköltözhetnek a szerb anyaországba. Feltételezésükben azonban csalódniuk kellett – mint azt láttuk – bár Savoyai Jenő a zentai csatában (1697. szeptember 11.) megverte a törököket, a győzelmet nem újabb hadjárat, hanem a 25 év időtartamra megkötött karlócai béke (1699. január 26.) követte. Ez a szerbek számára azt jelentette, annak az esélye, hogy rövid időn belül visszatérhetnek a szerb anyaországba, kútba esett.

A szerbek a Duna mentén egészen Budáig, sőt Szentendrét is nyomultak fel. A bécsi Haditanács számára azonban ez az észak felé vándorlás nem felelt meg – a Haditanács elsősorban a magyar–török határ őrzésében számított rájuk –, ezért 1694-től arra törekedett, hogy a elsősorban a Duna–Tisza közén telepítse le őket.

²³ Köhegyi Mihály (1991): A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei. In: Zombori István szerk. (1991): A szerbek Magyarországon. Szeged. 65–78. old.; továbbá Darkó Jenő (1989): Lipót császár által a magyarországi szerbeknek adományozott kiváltságok háttere. In: Bodó Sándor–Szabó Jolán szerk. (1989): Végtér és társadalom a visszafoglalt háborúban 1686–1699. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger. 187–200. old.

²⁴ Varga J. János (2010): I. Lipót 1690–1695. évi kiváltságai. História 2010/1–2. szám 12–14. old.

²⁵ Ács Zoltán (1986) 158–159. old.; Szakály Ferenc (1991) 27–29. old.; Köhegyi Mihály (1991) 69–71. old.

²⁶ Heka László (2005): Szerbia állam és jogtörténete. Bába és Társa. Szeged. 63. old.

Így jött létre 1694 és 1701 között a Délvidéken (Bács, Bodrog, Csanád, Csongrád és Arad vármegyék), illetve Horvátország-Szlavónia területén öt határőrvidék, úgy-
mint (lásd a 5. térképet)

1. Varasdi határőrvidék,
2. Horvát-Szlavón határőrvidék,
3. Dunai határőrvidék,
4. Tiszai határőrvidék,
5. Marosi határőrvidék.

6. térkép: Magyarország déli határai és a határőrvidékek a karlócai béke évében (1699)

Forrás: Magyarország történeti kronológiája II. kötet Budapest. 1983. 523. old.

A határőrvidékek megszervezésétől kezdve a teljes 18. században a Délvidéken a magyarországi szerbek és a magyar állam – különösen a magyar vármegye – között folyamatos küzdelem zajlott.²⁷ A szerbek jogait igyekeztek autonómiaként értelmezni, míg a magyarok arra törekedtek, hogy a lehető legszűkebbre csökkentsék a szerbség jogait. Ezt a küzdelmet a szerb történetírás a „harc a privilégiumokért” jelzővel látta el.

²⁷ Gulyás László (2006/a): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor szerk. (2006/a): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 55–68. old.; Arday Lajos 2002/b: A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegyék) rövid története. In: Arday Lajos (2002/a): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP. Budapest.

1.1.3. A szerbek és a délvidéki vármegyék

A határőrvidékek szervezésével párhuzamosan a magyar nemesség újjáélesztette vármegyéit, a Délvidéken 1698-ban Bács vármegye, 1699-ben Bodrog vármegye alakult újjá.²⁸ Az újjászerveződő vármegyék és a szerb határőrvidékek között mindennaposak voltak a hatásköri viták. A vármegyék úgy vélték, túl sok szerb paraszt kerül ki az adófizetési kötelezettségek teljesítése alól katonáskodásra hivatkozva. Ezért arra törekedtek, hogy egy összeírásban elkülönítsék egymástól a határőrvidékeken tényleges katonai szolgálatot teljesítő szerbeket a földművelő – azaz katonai szolgálatot nem teljesítő – szerbektől. Ennek illusztrálására egy példa:²⁹ 1702-ben Bács vármegye vezetése azt kérte a bécsi udvartól, hogy Zombor, Szabadka, Zenta, Martonos és Zsablya helységeket, mivel ott zömében olyan szerbek laknak, akik földműveskednek és nem katonáskodnak, kötelezze az adófizetésre. Ebben és a hasonló vitákban a bécsi udvar által kiküldött „Határőrvidékszervezési Bizottság” minden esetben a szerbek javára döntött. Ezek után nem meglepő, hogy az érintett nemesi vármegyék és a határőrvidékek között állandóak voltak a súrlódások. Az Udvari Haditanács irányítása alatt a szerbekből kialakított Határőrvidék (1700–1702) katonái ugyan adómentességet és kereskedési szabadságot kaptak, de császári tisztek parancsoltak felettük.

Itt jegyezzük meg, hogy amikor Rákóczi megindította titkos szervezkedését (1698–1700), abba bevonta a magyarországi szerbek vallási vezetőjét, Arszenije Čarnojevič pátriárkát is. Sőt megszületett egy megegyezés, mely szerint Čarnojevič 40 ezer szerb katonával kapcsolódik be a Magyar Királyság függetlenségéért indítandó háborúba. Valószínűsíthetjük, hogy Rákóczi cserébe az 1690–1691. évi kiváltságok elismerését ígérhette.³⁰ A Rákóczi–Čarnojevič titkos egyezség a Rákóczi-féle szervezkedés lelepleződésével párhuzamosan kiderült. A bécsi udvar Čarnojevič-et Bécsbe hívatta és internálta – gyakorlatilag házi fogságban tartotta –, és 1706-ban bekövetkező haláláig nem engedte vissza a Délvidékre.

²⁸ Erről bővebben lásd Gulyás László (2007/a): Vajdaság: Történeti áttekintés. 87–89. old. Id. mű: Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 76–149. old.

²⁹ Reiszeg Endre (1910): Bács-Bodrog vármegye története. In. Borovszky Samu (szerk.): Bács-Bodrog vármegye I–II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest.

³⁰ Benda Kálmán (1980): Magyar-rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. 143. old. In. Köpeczi Géza–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk. (1980): Rákóczi tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 141–157. old.

2. A Délvidék a Rákóczi-szabadságharc időszaka (1703–1711) alatt

2.1. Az első megbékélési kísérlet és a 1704. évi bácskai hadjárat

Az újjászerveződő magyar vármegyék és a betelepült szerbek konfliktusából táplálkozó feszült magyar–szerb viszonyt még jobban elmérgesítették a Rákóczi Ferenc szabadságharca alatti (1703–1711) események.³¹ Amikor Rákóczi 1703. július 16-án átlépte a lengyel–magyar határt és megkezdte szabadságharcát,³² úgy számolt, hogy a szerbek csatlakozni fognak hozzá. Ehelyett bihari hívei arról értesítették, hogy a Váradolasziban állomásozó szerb katonaság végigpusztította a kuruccá lett Bihar megye falvait. Válaszul Rákóczi augusztus 6-án hadat indított Váradolaszi ellen és a várost leromboltatta. Három nappal később – 1703. augusztus 9. – a székelyhídi táborból Rákóczi egy pátentet bocsát ki: „*a vitéz rácz nemzetnek*” kezdetű kiáltványban³³ a közös múltra és a közös érdekekre hivatkozva arra szólítja fel a szerbeket, hogy csatlakozzanak szabadságharcához, míg cserébe a régi kiváltságaik (önkormányzatot és személyi szabadságot) megújítását ígérte.

A fentiekből is látható, hogy Rákóczi az első pillanattól kezdve felismerte, szabadságharcának elsődrendű érdeke, hogy a jelentős katonai erőt képviselő szerbeket a maga oldalára állítsa. Ez dupla hasznot jelentett volna számára, egyrészt több ezer katonával növekedett volna hadereje, másrészt megszűnt volna a Délvidékről kiinduló támadás veszélye. Rákóczi nagyon bízott kiáltványai³⁴ sikerében. Ennek érdekében székelyhídi kiáltványát megküldte Jovan-Tököli Popovič-nak, az Aradon székelő marosi szerb határőrezred parancsnokának, aki azonban nem válaszolt a levélre, sőt Rákóczi kiáltványát egyenesen Bécsbe, a Haditanácsnak küldte.

A bécsi udvar is fontosnak tartotta a szerbek megnyerését, ezért teljesítette az internált Čarnojevič kérését, 1703. november 22-én I. Lipót megerősítette a magyarországi szerb határőröknek adott valamennyi korábbi kiváltságot. Gyakorlatilag Rákóczi és a Habsburgok versenyt futottak a szerbek megnyeréséért. A versengés 1703-ban a Habsburgok javára dőlt el, a szerbek a Habsburgok oldalára álltak, és 1703 decemberében több ezer főből álló szerb sereg csatlakozott a Szegeden állomásozó császári erőkhöz.

Rákóczi és hadvezérei – elsősorban a Dunántúlon hadakozó Károlyi Sándor – az 1704-es év első felében újabb pátenseket bocsátottak ki annak érdekében, hogy a szerbeket a szabadságharc oldalára állítsák. Károlyi sümegi kiáltványa (1704 január-

³¹ R. Várkonyi Ágnes (2010): „A vitéz rácz nemzetnek” Megegyezés és autonómia Rákóczi politikájában. *História*. 2010/4. szám. 28–31. old.

³² A szabadságharc eseménytörténetét lásd Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (2004): II. Rákóczi Ferenc. Osiris Kiadó. Budapest. (Harmadik, javított kiadás).

³³ A székelyhídi kiáltvány szövegét ismerteti Benda Kálmán (1980) 144–145. old.

³⁴ Bercsényi szeptember 17-én a tokaji táborból, illetve Rákóczi 1703. szeptember 18-án a szatmári táborból, ugyanilyen tartalmú pátentet bocsátott ki.

ja), Rákóczi egri pátense (1704. április 16.), illetve dunapataji pátense (1704. április 30.) azonban eredménytelen maradt.

Rákóczi 1704 júniusában a délvidéki szerbek megregulázása – értsd megbüntete – mellett döntött, elhatározta, hogy vagy kiirtja a szerbeket, vagy az ország elhagyására kényszeríti őket. Így került sor 1704-ben az ún. első bácskai hadjáratra.³⁵ Rákóczi 1704. június 29-én indult el Soltról, elfoglalta a bácsi várat (ez volt Bács vármegye székhelye), majd egészen Titelig nyomult, ahol megvert egy szerb sereget – ezt volt a feketevízi csata –, feldúlta Zentát, és felégette a Duna–Tisza közí szerb falvakat. Ezután észak felé fordult és július 19-én hozzáfogott Szeged ostromához, melyet – annak ellenére, hogy súlyosan megbetegedett – három héten keresztül kitartóan folytatott. Az ostrom során elfoglalta és felégette Szegednek azt a részét – a Palánknak nevezett külső várat –, amely a szerb katonaság lakhelye volt. De a vár többi részével Rákóczi annak ellenére nem boldogult, hogy időközben megérkeztek ostromágyúi is. Így 24 napi ostrom után, augusztus 13-án Rákóczi felhagyott az ostrommal, és serege elvonult Szeged alól, a fejedelem pedig Gyöngyösre utazott.³⁶ Ezzel véget ért az első bácskai hadjárat. A szegedi várat az mentette meg a hosszas ostromtól, hogy augusztus 12-én Rákóczi szegedi táborába érkezett Széchenyi Pál kalocsai érsek, hogy a császár nevében fegyverszüneti, sőt békétárgyalási javaslatokat tegyen Rákóczinak. Erről így ír Rákóczi Emlékirataiban: „Mégkönnyebbülten használtam fel ezt az alkalmat arra, hogy abbahagyjam a földdel megtámasztott falakkal, erős tornyokkal, árkokkal, fedett úttal ellátott vár bombázását, mert a négyszáz némettel odazárt parancsnok nem olyan fából volt faragva, hogy megadta volna magát annak az ötven közepes bombának a durranására, melyet én a várra vettem volna.”³⁷

Itt jegyezzük meg, hogy az ún. első bácskai hadjárat során a kuruc seregek az útjukba eső szerb településeket porig égették, a mocsarakba menekült szerb lakosságot leölték. Erről Rákóczi így ír emlékirataiban: „A rácok mindenfelé menekültek, a mieink vadászatot tartották rájuk a mocsarakban, és rájuk gyűjtötták a nádasokat, ahová visszavonultak. Éreztem, hogy ez a vállalkozás nem nagy becsületet szerez nekem...”³⁸

A gyöngyösi táborban 1704. szeptember 2-án Rákóczi újabb pátentet adott ki, ebben ismét megbékélésre biztatta a szerbeket. Szeptember 6-án pedig magához Čarnojevič-hoz intézett levelet. De sem a pátensnek, sem a levélnek komoly fogadtatja nem volt.³⁹ Rákóczi seregében feltűnt ugyan néhány szerb „ezeres kapitány”

³⁵ A bácskai hadjárat jelentőségéről bővebben lásd Nagy Miklós Mihály (2011): Rákóczi 1704. évi bácskai hadjáratának földrajzi kérdései. Közép-Európai Közlemények 2011/3–4. szám. (No. 14–15.) 14–27. old.

³⁶ Az ostrom eseményeit részletesen ismerteti Veress D. Csaba (1986): A szegedi vár. Zrínyi Kiadó. Budapest. 114–117. old.

³⁷ II. Rákóczi fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1978. 339. old.

³⁸ II. Rákóczi fejedelem Emlékiratai (1978) 336. old.

³⁹ Benda Kálmán (1980) 148. old.

és kisebb számban szerb köznép is, de maga Čarnojevič és a hozzá hű többség továbbra is a Habsburgok oldalán harcolt.

Itt jegyezzük meg, hogy elfogadva R. Várkonyi Ágnes álláspontját⁴⁰ – mely szerint Rákóczi és a szerbek között három megbékélési kísérletre került sor – az eddig bemutatott pátensek sorozatát együttesen tekintjük az első megbékélési kísérletnek.

2.2. A második megbékélési kísérlet (1705)

Egerben 1705 kora tavaszán⁴¹ Rákóczi egy újabb pátent adott ki, ezt tekintjük a második megbékélési kísérlet kezdetének. A „*Nos Franciscus Dei gratia Princeps Rákóczy.*” kezdetű levelében a fejedelem a kurucok oldalára történő átállás fejében biztosítja a szerbek kiváltságait. Majd kijelenti, hogy három hetet ad nekik arra, hogy ebben az ügyben elküldjék követeket, ha ezt nem teszik meg, parancsot ad csapatainak, hogy „*tűzzel, vassal, fegyverrel magokat* (mármint a szerbeket – G. L.), *feleségeket, gyermekeket arrul a földről végképpen elpusztítsák.*”⁴²

De sem a privilégiumok ígérete, sem a fenyegetések nem használtak, a szerbek továbbra is a Habsburgok oldalán maradtak. Az I. Lipót halála után trónralépő I. József Čarnojevič kérésére 1706. szeptember 5-én ünnepélyes formában megerősítette és újra kiadta a szerbeknek adott valamennyi korábbi kiváltságlevelet. A legmagasabb rangú katonájukat, Jovan-Tököli Popovič-ot pedig nemeslevéllel és aranylánccal tüntette ki.

Gyakorlatilag a Rákóczi-szabadságharcnak ebben az időszakában egy hullámmzó véres és kegyetlen küzdelem zajlott a délvidéki szerbek és a kurucok között. Minden olyan esetben, amikor a kuruc hadak jelentős részét a Délvidékről más hadszínterre vezényelték (például Vak Bottyánt a Dunántúlra), a szerbek felbátorodtak és támadtak (1705-ben például Madarast és Kunhegyest égették fel). Válaszul az Alföld felügyeletével megbízott mindenkori kuruc parancsnok – többnyire Vak Bottyán vagy Károlyi Sándor – bosszúhadjáratot vezetett a Délvidékre. Nézzünk egy tipikus példát! 1705 őszén Vak Bottyán Magyarakanizsát, Zentát és Péterváradot dúlta fel, és a fogságba esett szerbeket egyszerűen leölette. Természetesen ezt a szerbek nem hagyták bosszulatlanul, a következő évben egészen Kecskemétig portyáztak és pusztítottak. Majd 1707 áprilisában 2000 szerb lovas és 1000 szerb gyalogos magát Kecskemét városát dúlta fel. Válaszul 1707 júniusában Rákóczi elindította az ún. második bácskai hadjáratot. E hadjárat legfontosabb eseménye az volt, hogy a Károlyi Sándor által vezetett kuruc csapatok eredménytelenül megostromolták Arad várát.⁴³ 1707. október 3-án a térségbe császári csapatok érkeztek, a megváltozott erőviszonyokat kihasználva Jovan-Tököli Popovič véres bosszúportyára indult.

⁴⁰ Lásd R. Várkonyi Ágnes (2010) 28. old.

⁴¹ Erről bővebben lásd a Köpeczi Géza–R. Várkonyi Ágnes (2004) 230–240. old.

⁴² A pátent bemutatja és idézi Benda Kálmán (1980) 149. old.

⁴³ Az ostrom részleteiről lásd Domokos György (1998): A török kori Arad és az azt követő időszak. 63–64. old. In: Benkő Elek és szerzőtársai (1998): Az aradi vár története. Zrínyi Kiadó. Budapest. 42–66. old.

Ebben az oda-visszavágós, bosszúállós, rajtaütös közegben a kuruc–szerb megegyezés teljesen reménytelennek látszott. Ráadásul a szerbek nem csupán a Délvidéken (bácskai hadszíntér) harcoltak a kurucok ellen, gyors rajtaütéseikkel a Dráva–Száva közéről a Dunántúlt, Váradról a Tiszántúlt és a Partiumot, míg Szebenből és Brassóból Erdélyt veszélyeztették.

2.3. A harmadik megbékélési kísérlet (1707–1708)

A harmadik megegyezési kísérlet nemzetközi diplomáciai keretben indult el. 1707 májusában megjelent Rákóczi táborában David Corbea – erdélyi román származású diplomata –, mint I. Péter orosz cár követe, és a cár nevében felajánlotta részére a lengyel királyi trónt.⁴⁴ Rákóczi nem nagyon lelkesedett azért, hogy a cár jelöltjeként elfoglalja a lengyel trónt – amelyre két másik jelölt, II. Ágost, illetve Leszczyki Szaniszló is igényt formált⁴⁵ – és így belekeveredjen a lengyel–orosz–svéd konfliktusba,⁴⁶ de az orosz–magyar tárgyalások megindítása elől nem zárkózott el. A tárgyalások során felmerült annak a lehetősége, hogy az orosz cár békéltető szerepet vállal a kurucok és a szerbek között. Az orosz cár ezt azért ajánlhatta fel, mert a görögkeleti vallású szerbek vallásuk és egyben nemzetük legfőbb védnökét látták a cárban.

A lengyel főurak egy része 1707. július 11-én a lublini gyűlésen Rákóczinak felajánlotta a koronát.⁴⁷ Ezek után 1707. szeptember 15-én Bercsényi Miklós Rákóczi nevében Varsóban I. Péterrel megkötötte azt a titkos szerződést, amely kimondta, hogy Rákóczi a cár segítségével elfoglalja Lengyelország trónját. Itt jegyezzük meg, hogy Rákóczi valójában nem a lengyel trónra törekedett, hanem arra, hogy a svédek és az oroszok között békét hozzon tető alá, majd valamelyiküket a Habsburg Birodalom ellen fordítsa. Ilyen előzmények után 1707. október 10-én Rákóczi Ungvárott kiadott egy újabb pátenszt. Az ungvári pátens lényegesen különbözött a korábbiaktól. Míg a korábbi pátensek az 1690-es Lipót-féle privilégiumok elismeréséről szóltak, az ungvári kiáltvány a régi magyar királyok által adományozott területi különállást újította meg. Konkrétan a Dráva–Száva közét ismerte el szerb autonóm területnek, társországi ranggal. Ezen a területen saját despotájuk fennhatósága alatt állnak, akit maguk közül választanak. A szerbeknek saját hadseregük és saját tisztjeik lesznek, és a hadsereg feje a despota. Városaik hajdúkiváltsággal élnek, követeik részt vehetnek a magyar országgyűlésen, szabadon kereskedhetnek és vallásukat is szabadon gyakorolhatják.

⁴⁴ A lengyel trón birtoklása körüli diplomáciai játszmákról lásd Herczegh Géza (1987): Magyarország külpolitikája 896–1919. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 184–186. old.

⁴⁵ Köpeczi Béla (1980): Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége. In: Köpeczi Géza–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk. (1980). 213. old.

⁴⁶ A konfliktus lefolyását lásd Norman Davies (2006): Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 392–398. old.

⁴⁷ R. Várkonyi Ágnes (2003): Közép-Európa II. Rákóczi Ferenc politikájában. In: Tamás Edit szerk. (2003): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I. kötet. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 45. Sárospatak. 18. old.

Itt jegyezzük meg, hogy mindez megegyezett Čarnojevič-nak egyik, az 1690-es években a bécsi központi kormányzathoz beadott Memorandumában megfogalmazottakkal, mely szerint a szerbek kívánsága az államiság számos kritériumát magában foglalta: szabad kereskedés, vallásszabadság, önálló nyomda, iskolaalapítási jog, részvétel a magyar országgyűlésen és a szerbek ne legyenek kizárva a békekötésből.

Az ungvári pátens egy példányát Rákóczi Nedeczky Sándor nevű követével megküldte a cárnak, hogy azt erősítse meg, és küldje el követeivel a szerbekhez. I. Péter 1708 januárjában kapta kézhez a pátens szövegét. Nagyjából egy féléven keresztül hitegette Nedeczkyt, mondván lefordítják a szöveget és kijelölik azokat az orosz diplomatákat, akik ezt a Péter által aláírt pátentst a szerbekhez elviszik. 1708 júliusának elején Nedeczky búcsúkihallgatáson volt a cárnál – azért tért haza, mert megérkezett Rákóczi állandó oroszországi követe, Thalaba Máté –, aki ekkor biztosította, hogy hamarosan elküldi az orosz követeket a szerbekhez. A követek elküldésére azonban nem került sor.

Valójában arról volt szó, hogy I. Péternek szüksége volt Rákóczira, hogy a svéd-párti lengyel királlyal szembeállítson egy Lengyelországban nagy népszerűségnek örvendő politikust. Rákóczinak pedig szüksége volt a cárra, hogy kiléphessen a nemzetközi elszigeteltségből. Ezen a két érdeken túl nem volt igazi érdekazonosság I. Péter és Rákóczi között. De a svédek támadására készülő cár nem akart a Habsburg-házzal konfliktusba keveredni, ezért elejtette a varsói szerződést, és ezzel együtt a kuruc–szerb megegyezés támogatásának a tervét is. Amikor Jemeljan Ukrainev – a cár magyarországi követe – 1708 augusztusában végre megérkezett Magyarországra, már szó se volt az orosz közvetítéssel történő szerb–magyar megegyezésről. Ukrainev – vérhasfertőzéstől bekövetkező haláláig – nem a szerbek és a kurucok, hanem a kurucok és a bécsi udvar között próbált meg közvetíteni.⁴⁸ Mellette még a havasalföldi előkelők próbáltak meg közvetíteni a szerb–kuruc megegyezés kérdéskörében, de ezek a kísérletek is kudarccal zárultak.

A magyar–orosz tárgyalásokkal párhuzamosan az időközben elhunyt Čarnojevič pátriárka utóda, Diakovič Ézsaiás 1708. január 4-én I. József császárnak benyújtott egy 11 pontból álló ún. Memorálét. Ebben külön területet és a görögkeleti vallás szabad gyakorlását kérte. Bécs azonban ezekről a kérdésekről nem volt hajlandó tárgyalni, mivel ezek nem voltak összeegyeztethetők a Habsburg-kormányzat politikájával.⁴⁹ Ennek ellenére a szerbek vezetői – különösen a legmagasabb rangú katonai parancsnokuk, Jovan-Tököli Popovič – okosabbnak tartották a császár pártján maradni. Ezt az álláspontját annak ellenére fenntartotta Popovič, hogy 1708. július 31-én, amikor a pestistől tartva nem Arad várában, hanem egy közeli őrtoronyban éjszakázott, a portyázó kurucok rágyújtották a fából készült tákolmányt, ahonnan lövéstől találva lezuhant és lábát törve kuruc fogságba került. Ebből fogolycserével csak 1709 márciusában szabadult.⁵⁰

⁴⁸ Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (2004) 422–423. old.

⁴⁹ Hegedüs Antal (1991): A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon. In: Zombori István szerk. (1991): A szerbek Magyarországon. Móra Ferenc Múzeum. Szeged. 130. old.

⁵⁰ A történetet ismerteti Domokos György (1998) 64. old.

A kurucok által 1708 augusztusában elvesztett trencsényi csata megerősítette a szerbeknek azt az álláspontját, hogy továbbra is a Habsburg-házat kell szolgálniuk Rákóczi ellenében. Így a harmadik kuruc–szerb megegyezési kísérlet is kudarcba fulladt.

2.4. Összefoglalás

A délvidéki szerb–magyar küzdelemnek az vetett véget, hogy a Délvidék és az Alföld jelentős része 1710-ben a császári csapatok birtokába került, a kurucok véglegesen kiszorultak, és a császári parancsnokok megtiltották a szerbeknek a magyar települések pusztítását. Itt kell megjegyeznünk, hogy Pálffy János, a magyarországi császári hadak fővezére, ekkor már egyáltalán nem akarta igénybe venni a szerb határőr csapatokat a kurucok elleni küzdelemben, mondván, hogy *„ezek az emberek túlságosan is szemtelenek és semmilyen fegyelemben nem tarthatók.”*⁵¹

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a szerbek a Rákóczi-szabadságharc egész ideje alatt eltökélten küzdöttek a császár oldalán, s jelentős kuruc erőket kötöttek le a Dráva, a Tisza és a Maros vonalán, tehát mindenütt, ahol a határőrvidékek a magyar lakta területekkel érintkeztek.⁵² A szerbek döntésének magyarázata egyszerű: a Habsburgok fogadták be őket és hosszú távú céljuk a török uralom alatt álló szerb területek – az ún. belgrádi pasalik – felszabadítása volt és ennek megvalósítását a Habsburg-háztól remélték.

Befejezésképpen szólnunk kell a kuruc–szerb küzdelmeknek a Délvidék demográfiai folyamataira gyakorolt hatásáról. A kuruc–szerb küzdelem súlyos népességfogyást eredményezett. A harcoknak számos polgári áldozata is volt, források szerint mind a kuruc mind a szerb csapatok egymás katonái mellett, számos civil – földművesek, nők és gyerekeket – is legyilkoltak. A jelen tanulmány keretei között korábban ismertetett ún. első bácskai hadjárat például egyértelműen magyar bosszúhadjárat volt. Rákóczi ezzel torolta meg a korábbi szerb dúlásokat. Rákóczi katonáinak zöme a Duna–Tisza közéről származott és égett bennünk a vágy, hogy megtorolhassák a szerbek korábbi garázdálkodásait.⁵³ Ráadásul ezeknek a bosszúhadjáratoknak természetes kísérőjelensége volt az elképesztő kegyetlenkedés. Az áldozatok elevenen történő megsütése, megnyúzása és egyéb kegyetlenségek mindennaposak voltak a hadjáratok során.

Wellmann Imre hívja fel a figyelmet arra, hogy a délvidéki falvak esetében a magyar lakosságú települések jobban megszenvedték a hadjáratokat. Ennek magyarázata egyszerű: a döntően helyhez kötött földművelő életmódot folytató magyar parasztság sokkal kevésbé tudott kitérni a váratlan rajtaütések és a hadjáratok elől. Ezzel szemben a pásztorkodó szerbek nagyon sok esetben el tudtak menekülni, sőt a török által uralt területeken menedéket is kaptak.⁵⁴ Ráadásul a szerb csapatok gyakran olyan célból is

⁵¹ Idézi Benda Kálmán (1980) 157. old.

⁵² A szerbek pusztításairól lásd Wellmann Imre (1980): A népesség sorsa a szabadságharc idején. In: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk. (1980) 33–58. old.

⁵³ Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (2004) 203. old.

⁵⁴ Wellmann Imre (1980) 50. old.

hajtottak végre rajtaütéseket a délvidéki magyar falvak ellen, hogy a foglyul ejtett nőket és gyermekeket tömegesen adják el a török területeken rabszolgáknak.⁵⁵

A népesség jelentős fogyását a hadiesemények mellett az 1708-ban kitört pestisjárvány idézte elő. A járvány 1708-ban Temesvárott tört ki, onnan egyrészt Erdély, a Bácska, majd Felső-Magyarország felé terjedt tovább. Sőt 1710-ben már az ország nyugati részeibe is eljutott. Megbízható országos adatok híján csak becsléseket ismerünk 1708-tól 1713-ig tartó pestisjárvány áldozatainak számáról, egyes szerzők 300 ezerre, míg mások 1,5 millióra becsülik az áldozatok számát.⁵⁶

3. A törökellenes felszabadító háború 2. (1716–1718)

3.1. III. Károly első török háborúja (1716–1718)

A magyarországi törökellenes felszabadító háború utolsó szakaszát – akárcsak az első szakaszt – ismét a nemzetközi diplomáciai- és hadiesemények indították el.⁵⁷ 1714-ben a török udvaron belül felülkerekedett az ún. háborús párt, amely elérte, hogy a török haderők megtámadják a Velencei Köztársaság által a karlócai béke értelmében megszállt Moreát (Pelponészoszi-félszigeten található – G. L.). Ezzel kirobbant a török-velencei háború. Savoyai Jenő – aki ekkor már az Udvari Haditanács elnöke – erre intenzív katonai felkészülést rendelt el. Amikor 1715. szeptember 2-án a Habsburgok legnagyobb ellenfele XIV. Lajos elhunyt – és ezzel a kétfrontos háború esélye is jelentősen csökkent – III. Károly (a dunai Habsburg állam uralkodója) úgy döntött, hogy a velenceiek oldalán belép a háborúba. 1716. április 13-án a Habsburg Birodalom és a Velencei Köztársaság szerződést kötött, melyben a Habsburg uralkodó kötelezte magát arra, hogy egy török ellen indított támadással megsegíti a velenceieket.

A török elleni támadás főparancsnoka Savoyai Jenő lett, aki Belgrád visszavételét tűzte ki a hadjárat céljául. Ennek megfelelően a császári csapatokat az alábbi ideiglenes táborokban vonták össze: Dunavecse, Baja, Bács, Eszék, Vukovár, Futak, Nagyvárad, Csongrád, Ónod és Szeged. Savoyai Jenő 1716. július 9-én Futakon ültette fel főhadiszállását. Ezzel párhuzamosan a törökök is mozgósítottak, csapataik július 21-én érkeztek meg Belgrádba. A felvonuló két sereg között augusztus 2-án megtörtént az első összecsapás is: Pálffy János huszár csapatai vereséget szenvedtek a török elővédtől. Ezen a napon a török seregek átlépték a karlócai békében rögzített török-magyar határt, majd ostromgyűrűbe fogták Pétervárad erődjét és hozzáfogtak módszeres ostromához (ostromárok kiásása). Savoyai Jenő csapatai

⁵⁵ Andrásfalvy Bertalan (2004): Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. In: A Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Nemzet és Emlékezet. Budapest. 554. old.

⁵⁶ Wellmann Imre (1980) 57–58. old.; Vekerdi László (2009): Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században, Magyar Tudománytörténeti Intézet – Magyar Orvostörténeti Társaság, Budapest. 9–31. old.

⁵⁷ Erről bővebben lásd Kosáry Domonkos (1990): Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III. Háttér Könyv- és Lapkiadó. Budapest. 36–38. old.

augusztus 5-én reggel 7 órakor indították meg támadásukat. A császáriak koncentrált támadása összeroppantotta a török erőket. A Péterváradnál legyőzött és szétvert török hadsereg maradványai a Száva felé menekültek, hogy Belgrád falai között találjanak menedéket.⁵⁸

Savoyai Jenő az 1716. augusztus 7-i haditanácson – annak ellenére, hogy a hadjárat eredeti célja Belgrád elfoglalása volt – Temesvár megszerzését tűzte ki serege következő feladatául. A nagy létszámú császári hadseregnek, továbbá a nehéztüzérségnek, a löszernek és az élelemnek a Dunán, a Tiszán és a Bánságban az Aranka folyón történő szállítása komoly logisztikai teljesítmény volt. Ennek alátámasztásul nézzünk meg néhány számot: 13 ezer ökör, 2500 szekéren 7600 mázsa lőport, 3 ezer mázsa ölmot, 400 ezer db tűzkövet (a puskákhoz kellettek) 30 ezer kézgránátot és 80 löveget szállított Temesvárhoz.

A császári hadsereg 1716. augusztus 24-én érkezett meg Temesvár falai alá, és rögtön szoros ostromgyűrűbe fogta. Velük szemben a török védősereg 15–18 ezer muzulmán harcosból állt, ráadásul a vár jelentősen meg volt erősítve. Így Savoyai egy hosszú, elhúzódó, nagyon nagy véráldozatot követelő ostromra kényszerült. Temesvár vára 42 napi kemény ostrom után, 1716. október 12-én adta meg magát. A kapitulációs okmány lehetővé tette, hogy a török katonaság és polgári lakosság minden vagyonával szabadon elvonulhasson. Temesvár elestével automatikusan Habsburg kézre került az egész Temesköz, ahol rögtön megkezdődött a Habsburg berendezkedés.

A török 1716 végén békeajánlatot tett Bécsnek, de a béketárgyalások előfeltételül Temesvár visszaadását kérték. III. Károly ezt a javaslatot elutasította, sőt a következő évben – azaz 1717-ben – Savoyai Jenő főparancsnokot Belgrád elfoglalására utasította. Ennek érdekében 1717 tavaszán egy nagy létszámú haderőt – egyes számítások szerint 100 774 fő – állítottak fel. Itt jegyezzük meg, hogy Savoyai seregében jelentős számú szerb szolgált, az ún. „határőr csapatok” tagjaként.

Az 1717. évi hadjárat május 24-én indult el Futakról. Savoyai június 9-én kelt át Titelnél a Tiszán, 14-én elérte Pancsovát, majd június 16-án átvonult a Duna szerbiai partjára. Ezen hadmozdulatait a törökök figyelték, de nem akadályozták meg, így gyakorlatilag harci érintkezés nélkül kezdhette meg Belgrád ostromát. Augusztus 16-én Belgrád alá érkeztek a török nagyvezír csapatai, hogy felmentsék az ostromlott várat, de Savoyai erői megverték ezeket a csapatokat. A felmentő sereg veresége után Belgrád parancsnoka, Musztafa pasa, javaslatot tett a kapitulációs tárgyalások megkezdésére. 1717. augusztus 18-án ezek a tárgyalások eredménnyel zárultak, a török védősereg tagjai és a polgári személyek szabad elvonulás fejében átadták Savoyai Jenő hercegnek Belgrádot.⁵⁹

Belgrád elfoglalása után Savoyai csapatai még felszámolták azokat a kisebb török erőket, amelyek a belgrádi ostrom ideje alatt a Temesköz déli területeire törtek be – ezek közül Redzseb pasa csapatai voltak a legerősebbek, amelyek elfoglalták Karánsebes várát –, 1717. augusztus 27-én Magyarország területén sehol sem voltak már török erők.

⁵⁸ A péterváradai csata részleteit lásd Sugár István (1983) 426–436. old.

⁵⁹ Belgrád ostromáról lásd Sugár István (1983) 458–475. old.

1717 őszen béketapogatózások kezdődtek Bécs és Isztambul között, ezek vezettek el angol és holland közvetítéssel oda, hogy 1718. július 21-én megszületett a pozsareváci béke.⁶⁰ A béke rendelkezései értelmében a Habsburg Birodalom megkapta:

- a) Azokat a területeket (Temesköz és a Szerémség déli része) amelyeket a karlócai békében nem sikerült megszereznie.
- b) A román Havasalföld nyugati részét (Olténia), az Olt és a Duna között. Ez nagyjából az egykori Szörényi Bánság területét fedte le.
- c) Bosznia és Szerbia északi részét. Ezen a részen Ništől 30–35 km-re húzódott a Habsburg–török határ, azaz Belgrád a Habsburg Birodalom határain belülre került.

A visszatért Temesköz III. Károlytól külön nevet és közigazgatást kapott, az ún. Temesi Bánság a bécsi Haditanács irányítása alatt állt. Erről bővebben lásd jelent fejezet 4.3.-as alfejezetét. Itt csupán azt jegyezzük meg, hogy a Temesi Bánság első kormányzója, Mercy tábornok több ezer román és szerb családnak adott katonakötelezettség fejében földet és 15 évi adómentességet. Így a Temesi Bánság a magyarországi szerbség egyik fellegrárává vált.

III. Károly a másik két megszerzett területen is katonai kormányzatot vezetett be, és tudatosan „oszátrák-Szerbia”, illetve oszátrák-Havasalföld” kifejezést használták velük kapcsolatban.⁶¹

3.2. III. Károly második török háborúja (1737–1739)

Itt jegyezzük meg, hogy a magyar történetírás III. Károly által győztesen megvívott 1716–1718. évi háborút „Károly első török háborúja” névvel illeti. Ugyanis 1737–1739-ben III. Károly ismét háborút folytatott a Török Birodalom ellen, ezt nevezi a magyar történetírás „Károly második török háborújának.”

Ez a második török háború azonban sorozatos vereségeket (Orsova, Grock, Belgrád) hozott a Habsburg Birodalomnak. Így a háborút lezáró, 1739. szeptember 18-án megkötött belgrádi békében a pozsareváci békében megszerzett területek közül a Temesköz és a Szerémség kivételével a többi ismét a Török Birodalomhoz csatolták. A belgrádi béke egyetlen pozitív hozama az lett III. Károly számára, hogy megőrizhette a középkori magyar állam határait, azaz magyar területeket nem csatoltak a Török Birodalomhoz.

4. A Délvidék története a 18. században

A „BEVEZETÉS”-ben felvázolt módszertani megfontolások alapján jelen fejezet első felében a Délvidék 18–19. századi történetét két szálon keresztül mutatjuk be. Egyrészt ismertetjük a Bácskának nevezett terület történetét, másrészt felvázoljuk a Bánságban (más néven Bánát) lezajló regionalizációs kísérlet (Temesi Bánság) jellemzőit.

⁶⁰ Kosáry Domonkos (1990) 38. old.

⁶¹ Sugár István (1983) 488. old.

4.1. A Bácska jellemzői (1711–1785)

4.1.1. Bácska etnikai viszonyai a 18. században

Jelen alfejezetben megpróbálunk áttekintést adni Bácska 18. századi népességi és etnikai viszonyairól. Ehhez jelentős segítséget nyújt az, hogy a 18. század folyamán két országos összeírás történt, 1720-ban és 1784-ben.

1. táblázat: Bács vármegye, Bodrog vármegye és a határőrvidékek települési viszonyai 1720

	Bács vármegye	Bodrog vármegye	Dunai határ- őrvidék	Tiszai határ- őrvidék
Városok	Bács mezőváros Baja mezőváros Zombor mezőv.	Futak mezőváros Pétervárad-Sáncz mezőváros	-	-
Községek	25 község: Bácsalmás, Bácsincze, Baracska, Béreg, Bogojeva, Bogyán, Borsod, Dautova, Doroszló, Karavukova, Katymár, Kolluth, Kupusina, Bátmonostor, Monostorszeg, Passinada, Plávna, Rigyicza, Szántova, Felső-Szent-Iván, Szivác, Szonta, Szerbác, Tovariso- va, Vajsza	25 község: Alpár, Bekecs, Bukin, Deszpót-Szent-Iván, Gajdobra, Gardinocze, Káty, Kér, Keresztúr, Kovil, Kuczura, Lók, Mosorin, Obrovác, Parabut, Paraga, Petrovác, Piros, Pivnicza, Sövé, Szentmihály, Szilbás, Temerin, Túria	5 község Kovil, Palánka Pétervárad- Sáncz Vilova	14 község: Ada, Csurog, Tisza-Földvár, Ókanizsa, Martonos, Mohol, Óbecse, Petrovác, Szabadka, Szeged, Szenttamás, Zenta, Zombor, Zsabya

Forrás: A szerző saját szerkesztése Reiszig E. 1998 adatai alapján

A magyar országgyűlés 1719-ben rendelt el egy országos összeírást, hogy ez legyen az alapja a következő évi adókievetéseknek. Az országgyűlés által kinevezett küldöttség 1720 nyarán jelent meg a Duna–Tisza közén, hogy itt is elvégezze az összeírást. Ez az összeírás fontos adatokat nyújt Bács vármegye és Bodrog vármegye, továbbá a velük érintkező határőrvidékek települési (lásd *1. táblázat*) és népességi viszonyairól (lásd *2. táblázat*).

2. táblázat: Bács vármegye, Bodrog vármegye és a határőrvidékek népességi viszonyai 1720

Nemzetiségi megoszlás	Bács vármegye	Bodrog vármegye	Dunai határ- őr- vidék	Tiszai határ- őr- vidék
Magyar	18 háztartás	23 háztartás	27 háztartás	98 háztartás
Német	11 háztartás	14 háztartás	0 háztartás	
Szerb	639 háztartás	604 háztartás	652 háztartás	1456 háztartás
Az összeírt háztartá- sok száma	722 háztartás	641 háztartás	679 háztartás	1554 háztartás
A népesség száma	6498 fő	5772 fő	6114 fő	13 986 fő

Forrás: A szerző saját szerkesztése Reiszig E. 1910 adatai alapján

A 2. táblázattal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az 1720. évi összeírásban, mivel az adókiivetés céljából készült, a Délvidéken élő nemesek nem lettek feltüntetve, hiszen ők nem fizettek adót. Bács vármegyében 154, Bodrogbán 64, dunai határőrvidéken 6, a tiszai határőrvidéken 14 nembet regisztráltak. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy 1720-ban a Délvidék – Bács vármegye, Bodrog vármegye, a dunai határőrvidék és a tiszai határőrvidéken – népessége 32 608 fő volt.

A 2. táblázatból az is világosan kiderül, hogy a terület népessége 1720-ban túlnyomó részt szerbekből állt. De az 1730-as évektől kezdődően megindult az ország egyéb részeiről a magyarok betelepítése a Bácskába. A rendkívül jó minőségű termőföld nagy paraszti tömegeket vonzott. Ennek érzékeltetésére egy példa, 1731-ben Tolna, Baranya, Veszprém és Somogy vármegyék szabad költözési joggal felruházott lakosai nagy tömegben telepedtek meg a Bácskában. Ez a spontán folyamat az 1750-es évektől kiegészült ún. állami telepítésekkel is. Ennek során a kamara németeket (főképpen a Rajna-vidékről), továbbá magyarokat és szlovákokat (főképpen a Felvidékről) telepített be a Délvidékre. Ezzel párhuzamosan a szerb népesség csökkenni kezdett – ennek oka, hogy az egy helyben lakással és a földműveléssel nehezen barátkoztak meg –, a tiszai határőrvidék felosztása után a szerbek túlnyomó része elhagyta a Tisza mellékét, részben a tiszai Sajkás kerületbe, részben a Temesközbe költöztek.

A Bácskába történő betelepítések mértékét jól mutatja a II. József által elrendelt 1785. évi népesség-összeírás eredménye:

3. táblázat: Bácska népessége 1785-ben

A terület neve	A népesség száma
Bács vármegye	184 081 fő
Szabadka	20 708 fő
Újvidék	8 998 fő
Zombor	13 360 fő
Összesen: 227 147 fő	

Forrás: A szerző saját szerkesztése Reiszig Endre (1910) adatai alapján

Sajnos arra vonatkozóan nem találtunk adatsort, hogy a fenti 227 ezer lélek hogyan oszlott meg az egyes nemzetek között. A spontán betelepülések és a szervezett betelepítések nagy részével magyarok érkeztek Bácskába. Ennek érzékeltetésére egy példa: 1770 és 1774 között Magyarakanizsa, Óbecse, Zenta, Turja, Martonos, Ada, Mohol, Péterréve, Szenttamás és Tiszaföldvár helységekbe nagy létszámú magyar csoportok költöztek be a Felvidékről és a Jászságból. Ezek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a bácskai magyar népesség aránya az 1720. évi igen alacsony szintről jelentősen mértékben elmozdult, a magyar népesség aránya jelentősen megnövekedett a 18. század végére. Itt jegyezzük meg, hogy az 1750-es évektől egészen 1914-ig tartó hosszú időszak – nem számítva azt 1848–49-es véres harcokat – a Délvidéken a népességnövekedés, a békés gyarapodás, a gazdasági fejlődés, a közlekedési hálózat kiépülésének, az oktatási-közművelődési intézményhálózat megteremtésének első fontos korszaka.

4.1.2. A vármegye küzdelme a szerbekkel

A Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke utáni időszakban a Bácska történéseit a 18. század első felében három törekvés határozta meg:

1. A nemesi vármegye törekvései,⁶²
2. A szerbek törekvései,
3. A Habsburg-ház törekvései.

Mint azt már korábban bemutattuk a bácskai nemesek arra törekedtek, hogy az egykori Bács vármegyét és Bodrog vármegyét újjászervezzék. Ennek jegyében 1698-ban Bács vármegye, 1699-ben Bodrog vármegye újjáalakult, de a hamarosan meginduló Rákóczi-szabadságharc miatt mindkét vármegye megszervezése megszakadt. III. Károly 1712-ben Bács vármegyét, 1714-ben Bodrog vármegyét ismét visszaállította. Mindkét megye esetében azonban komoly problémaként jelentkezett határainak rögzítése, különösen a katonai igazgatás alatt álló területek kiterjedésének kérdése szült újabb feszültségeket. A vármegyék a lehető legkisebb területre igyekeztek szorítani a katonai kormányzás alatt álló területeket.

A helyzetet még tovább bonyolította, hogy Bács vármegye Bodrog vármegyével 1716-ban súlyos területi vitába keveredett. Ennek lényege: a közel 150 éves török uralom után nem lehetett pontosan rekonstruálni, hogy hol is húzódtak egykor a két megye határai, melyik település melyik megyéhez tartozott. Ez nem csupán presztízskérdés, hanem nagyon komoly gazdasági kérdés, amely arról szólt, hogy melyik megye hol szedhet adót. A két vármegye területi vitája másfél évtizeden keresztül húzódott, több egymásnak is ellentmondó ítélet született – volt olyan, amikor a két megye területét megcserélték – és végül 1729-ban azzal zárult, hogy a Helytartótanács kimondta Bodrog vármegye megszűnését. Ezzel egyidőben Bodrog vármegye területét beolvasztották Bács vármegyébe.⁶³ Bács megye székhelye 1713-tól Baja volt, majd II. József uralkodása alatt Zombor szerezte meg ezt a pozíciót.

A két vármegye egymással folytatott viaskodásánál sokkal fontosabb kérdés volt, hogy mindkét vármegye fellépett a tiszai határőrvidék ellen (ebben a korszakban öt Határvidék létezik, de témánk miatt mi csak a tiszai határőrvidékkel foglalkozunk). Bodrog vármegye 1717-ben kérte a tiszai határőrvidék feloszlását, míg Bács vármegye 1718-ban a tiszai határőrvidék feloszlását, valamint Zombor és Szabadka városoknak a vármegyébe történő bekebelezését kérte. Mindkét kérvényt az uralkodó elutasította.

A nemesi vármegyével szemben a délvidéki szerbek I. Lipóttól kapott a privilégiumaik megvédelmezésére, sőt kiterjesztésére törekedtek. Még javában zajlott a Rákóczi-szabadságharc, amikor az 1708. évi összejövetelükön a délvidéki szerbek azt kérték a Habsburg uralkodótól, hogy külön területen élhessenek és főpapjaik és

⁶² A nemesi vármegye szerepéről lásd Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 112–115. old.

⁶³ Reiszig Endre (1910): Bács-Bodrog vármegye története. In. Borovszky Samu szerk. (1910): Bács-Bodrog vármegye I–II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest.

nemeseik helyet foglalhassanak a magyar országgyűlésben. A Rákóczi-szabadságharcra elfoglalt Bécs azonban a kérdést napirendre sem tűzte.⁶⁴

Ennek ellenére a szerbek és Bécs viszonya töretlenül jó maradt, a 18. század első felének két Habsburg-török háborújában (1716–1718, illetve 1738–1739) a délvidéki szerbek nagy létszámmal vettek részt a Habsburgok oldalán. Mivel 1738–39. évi Habsburg–török háború a Habsburgok vereségével zárult, ismét szertefoszlott a török uralom alatt álló szerb területek – belgrádi pasalik – felszabadításának reménye, a délvidéki szerbeknek azzal kellett szembesülniük, hogy továbbra is Magyarország keretei között kell élniük. Ezért tovább folytatták a magyar állammal szembeni azon küzdelmüket, melyet a szerb történetírás „harc a privilégiumokért” névvel illet.⁶⁵ Ez csúcsosodik majd ki az 1790. évi temesvári kongresszus követeléseiben (erre a kongresszusra még később visszatérünk).

Ha a Habsburg uralkodók szándékait nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a délvidéki szerbek esetében két malomkő között őrlődtek. Egyrészt a birodalomnak rendkívül jól jöttek a kiváló katonákat adó szerb tömegek. Ezek fegyveres erejét, az ún. felszabadító háború során (1686–1699) a török kiűzéséhez, majd Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) ellen használták fel. Sőt, mint fentebb láttuk, a 18. század Habsburg–török háborúiban is nagy tömegben vettek részt a határőrvidékek szerb fegyveresei. Ez a magyarázata annak, hogy a Habsburg uralkodók kiváltságokat adtak (lásd I. Lipót diplomái) a szerbeknek, illetve megerősítették ezeket (I. József 1706-ban, III. Károly 1713-ban, Mária Terézia 1743-ban).

Az érem másik oldala viszont az, hogy a Habsburg uralkodók Magyarország királyai voltak és a magyar alkotmányra tették le koronázási esküjüket. A magyar politikai elit úgy érezte, hogy a bevándorló szerbek nem engedelmessé válnak a magyar alkotmánynak, kiváltságaikra hivatkozva nem fizetnek adót. A magyar alkotmányt és ennek egyik legfontosabb megtestesülését a vármegyét védő politikai elit és a szerbek konfliktusát Bécs a határőrvidékek megszervezésével próbálta minimalizálni, hiszen a határőrvidékek arról szóltak, hogy a szerbeket kiyonták a nemesi vármegye fennhatósága alól. Csakhogy ez Bécs szándékával ellentétben a szerb–magyar konfliktust nem minimalizálta, hanem tovább mélyítette.

Ha visszatérünk alfejezetünk szűkebb témájára – Bács vármegye 18. századi történetére –, azt rögzíthetjük, hogy a megye vezetésének egyik legfontosabb törekvése a tiszai–marosi határőrvidék megnyirbálása, sőt megszüntetése volt. Mint az előzőekben láthattuk, Bács vármegye 1718-ban az uralkodótól a tiszai határőrvidék feloszlását kérte, de a kérvényt az uralkodó elutasította. Ettől kezdve a magyar országgyűléseken Bács megye követi rendszeresen felvetik a tiszai határőrvidék felszámolásának kérdését. A II. Frigyes porosz királlyal folytatott háborújával – osztrák örökösödési háború 1740–1747 – elfoglalt Mária Terézia királynő engedett ezen több mint 20 éves követelésnek, és a 1741. évi XVIII. törvénycikkben felszá-

⁶⁴ Hegedűs Antal (1991): A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. Században Magyarországon. In: Zombori István szerk. (1991): A szerbek Magyarországon. Móra Ferenc Múzeum. Szeged. 127–136. old.

⁶⁵ Heka László (2005): Szerbia állam és jogtörténete. Bába és Társa. Szeged.

molta a tiszai–marosi határőrvidéket és egykori területét a környező vármegyékhez csatolta.

A tiszai–marosi határőrvidék tényleges felszámolása 1741 és 1751 között történt meg, területén Arad, Csanád, Csongrád és Bács vármegye osztozott meg. Az egykori határőrvidék néhány települése szabad királyi városi rangot kapott, illetve vásárolt magának, ezek az alábbiak: Pétervárad-Sáncz (Újvidék néven) 1748, Zombor 1749, Zenta 1751.

Az egykori tiszai határőrvidékből csupán egyetlen egy terület maradt katonai igazgatás alatt, az ún. titeli Sajkás-kerület a Tisza és a Duna összefolyásánál. 1750-ben a bécsi Főhaditanács hat települést – Titel, Lok, Gardinovác, Villova, Zsablya – jelölt ki a sajkasok számára, de mivel ezen hat településen kevés volt a hadra fogható férfi, 1763-ban további öt települést – Szent-Iván, Goszpodincze, Csurog, Felső-Kovil, Alsó-Kovil – csatolt a Sajkás-kerülethez.

A tiszai és a marosi határőrvidék feloszlata után a szerbek túlnyomó része elhagyta a Tisza mellékét, részben a tiszai Sajkás-kerületbe, részben a Temesi Bánságba költöztek. Itt jegyezzük meg, hogy egy szerb csoport Oroszországba vándorolt ki. 1763-ban II. Katalin cárnő hívására, a Dnyeper és a Bug folyók között telepedtek le, ahol megalapították „Új-Szerbiát”.

A szerbek Temesi Bánságba történő költözését az is elősegítette, hogy 1751-ben Mária Terézia utasítására a Bánság déli sávjában három ún. határőrvidéket szerveztek meg – német bánsági ezred, illír bánsági ezred és oláh bánsági ezred –, ezek közül az egyik, az illír, kifejezetten a szerbek számára lett felállítva. Itt jegyezzük meg, hogy a varasdi és a horvát–szlavón határőrvidéket 1744-ben Mária Terézia csak részlegesen számolta fel. A határőrvidékek nagyobb északi részéből három vármegyét, Pozsega, Verőce és Szerém alakítottak ki, melyet ettől kezdve Szlavóniának neveztek,⁶⁶ míg a keskeny déli sávból egy ún. Szerémi határőrvidéket állítottak fel.

Véleményünk szerint a határőrvidékek értelmezhetőek Magyarországon belüli szerb autonóm területeknek, hiszen a Habsburg uralkodó ezeket kivonta a magyar vármegye rendszer joghatósága alól. Ezt az értelmezést két körülmény tovább erősíti. Egyrészt a szerb határőrök vámmenteséget élveztek saját területükön belül, ahol a Török Birodalommal és a Habsburg Birodalom osztrák felével folytatott kereskedelem fontos útvonalai haladtak keresztül.⁶⁷ Polgári és kereskedő rétegük a leggazdagabbak közé került, és a 18. század első felétől majdnem a század végéig ők bonyolították le Magyarország külkereskedelmének több mint a felét. Ennek következtében a magyarországi szerbek olyan anyagi tőkével rendelkeztek, mely messze felülmúlta a szerb anyaországban – belgrádi szerb pasalik – élő szerbekét.⁶⁸

Másrészt jelentős tényező volt a szerb nemzeti kongresszus felállítása, és annak működése. Az egyházi autonómiát a magyarországi szerbek az ún. szerb nemzeti kongresszuson keresztül gyakorolták. A kongresszusokat rendszertelen időközönként hívták össze a szerb egyházi belügyek rendezésére, például amikor az előző

⁶⁶ Gulyás László (2008/b): Horvátország történeti struktúráváltozásai kezdetektől napjainkig. *Mediterrán Világ*. 2008/7. szám 163–197. old.

⁶⁷ Szakály Ferenc (1991) 28. old.

⁶⁸ Hegedüs Antal (1991): 132–33. old.

pátriárka halála miatt új pátriárkát kellett választani. De mind a pátriárka, mind maga a kongresszus foglalkozott politikai kérdésekkel is. Ezen tevékenységek során alakult ki a szerb vezetők körében az a vélemény, hogy miszerint a szerbeket a török elleni harcokban mutatott hadi érdemeik alapján az 1690. áprilisi ígérvény értelmében olyan önálló terület illeti meg Magyarországon belül, amelynek ügyeibe a magyar hatóságoknak nincs beleszólási joga, és ez a terület közvetlenül a Habsburg uralkodó fennhatósága alá tartozik.⁶⁹

A fentebb bemutatott két pozitívummal szemben a 18. század második fele a szerbek számára két fontos negatívumot is hozott. Egyrészt, mint láthattuk, a szerb autonómia alapját képező katonai közigazgatás területe egyre kisebb lett, a határőrvidékek Magyarországon a titeli Sajkás kerületre, illetve a bánáti három határőrezredre zsugorodtak, illetve a horvátországi határőrvidékek is jóval kisebbekké váltak. Másrészt a Mária Terézia által 1771-ben kiadott ún. „illír regulamentum” a magyar álláspontot támogatta, mivel kimondta, hogy a Magyarország keretei között élő szerbek csupán vallási ügyekben mentesek a vármegyei és a városi magisztrátusok és a Magyar Kancellária joghatósága alól, továbbá azt is leszögezte, hogy a metropolita csak az egyházi ügyekben feje az illír (értsd szerb) nemzetnek, „de egyáltalán nem feje világi ügyekben.”⁷⁰

Visszatérve Bácska történetére a következő nagy fordulópontra II. József 1785 évi közigazgatási reformja, melyet jelen fejezet 4.4-es alfejezetében mutatunk be. De mielőtt ehhez hozzá fognánk be kell mutatnunk a „tágabb Délvidék” másik felének, azaz a Bánságnak az 1785 előtti történetét.

4.2. A Bánság története a 18. században, avagy a Temesi Bánság (1718–1779)

4.2.1. A regionalizációs kísérlet jellemzői

A fejezet címében használt Temesi Bánság fogalom születése a magyar történelem ún. „török hódoltság” elnevezésű korszakának a végéhez köthető. Az 1526-tól 1699-ig terjedő időszakban Magyarország egy jelentős része – ezen belül Temesköz teljes egészében – a török állam részévé vált.⁷¹ Mint azt korábban láthattuk az 1683-ban induló „felszabadító háborúkat” egyidőre lezáró, a Habsburg Birodalom és a Török Birodalom között 1699-ben Karlócán megkötött békeszerződés értelmében Magyarország túlnyomó része felszabadult a török hódoltság alól, de Temesköz továbbra is török uralom alatt maradt. Ezt a helyzetet számolta fel az 1716–1717. évi Habsburg–török háború, melynek során Savoyai Jenő visszafoglalta a töröktől Temesközt. A háborút lezáró pozsaveráci béke (1718) rögzítette ezt a változást. A

⁶⁹ Szakály Ferenc (1991) 32. old.

⁷⁰ Ács Zoltán (1986) Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 246. old.

⁷¹ Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történelmi gyökerei) Id. mű Gulyás László–Gál József szerk. (2008): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mémóki kar, Szeged. 601–605. old.

visszafoglalt Temesköz az uralkodótól külön közigazgatást kapott így született meg a Temesi Bánság mint közigazgatási téregység, amely hivatalosan 1718. július 12. és 1778. június 6. között állt fenn.⁷²

7. térkép: A Bánság kincstári kerületei 1718–1779

Forrás: Kókai Sándor (2010/a) 53. old.

Jelen könyv szerzője a Temesi Bánságot tekinti az első regionalizációs kísérletnek.⁷³ Ezen álláspontunknak az a kiindulási alapja, hogy a töröktől visszafoglalt Temesközt az uralkodó, III. Károly, nem csatolta vissza Magyarországhoz – így nem történt meg a vármegye-rendszer rekonstrukciója sem –, királyi tulajdonnak tekintette, elnevezte Temesi Bánságnak, közvetlenül a bécsi központi kormány-szerveknek rendelte alá, és az élére Mercy gróf személyében, a katonai és a polgári feladatok ellátására kormányzót nevezett ki. Ráadásul a bécsi udvar a Bánságon belül 13 kincstári kerületet – melyek számát később 12-re módosította – hozott létre (lásd 4. térképet). Az ilyen típusú kerületi felosztás teljesen idegen volt a magyar közigazgatás hagyományaitól.

Az uralkodó azzal, hogy katonai közigazgatás alá helyezte a Bánságot és élére kormányzót nevezett ki, kivette a magyar rendi kormányzás – mely elsősorban a vármegyerendszerben testesült meg – hatálya alól a területet. Ez ellen a magyar rendek határozottan és folyamatosan tiltakoztak, mivel Magyarország török uralom alól felszabadított többi területein – kivéve Szerém, Valkó és Pozsega vármegyéket – a Habsburgok helyreállították a vármegyei rendszert. Ki kell hangsúlyoznunk,

⁷² Hajdú Zoltán (2010) 9. old.

⁷³ Ezen állásponttal több szerző is egyetért Kókai Sándor (2010/a) 53. old.; Csüllög Gábor (2010) 29–37. old.

hogy a Bánság létrehozása a Habsburg-uralkodó azon szándékait szolgálta, hogy széttagolja Magyarországot és gyengítse a magyar rendek erejét. Azaz a Temesköz vármegyéinek újjászervezése helyett a Temesi Bánságot kifejezetten politikai okok miatt állította fel III. Károly.⁷⁴

Ilyen szempontból a Temesi Bánság létrehozását egyértelműen regionalizációnak minősíthetjük, azaz létező példája annak, hogy hogyan lehet politikai akarral felülről régiót létrehozni.

A Bánsággal kapcsolatban az uralkodó két feladatot határozott meg a kormányzó számára. Egyrészt az elnéptelenedett terület benépesítését – a terület nem néptelenedett el teljesen, de népessége erősen megcsappant a török uralom alatt⁷⁵ –, másrészt a gazdasági hasznosítás megszervezését. Véleményünk szerint mindkét feladat a regionalizációt szolgálta, meg akart teremteni egy régiót azért, hogy a régió gazdaságilag virágzó tartományként minél hamarabb és minél nagyobb mértékben járuljon hozzá a Habsburg Birodalom fenntartási költségeihez.⁷⁶

4.2.2. Az etnikai térszerkezet alakítása/alakulása

A Temesi Bánság benépesítése két módon történt, egyrészt rögzíthetünk egy spontán bevándorlást (elsősorban a románok és a szerbek esetében), másrészt lezajlott egy nagyon tudatos és nagyméretű szervezett betelepítés (elsősorban a németek esetében). Ez utóbbit három nagy szakaszra oszthatjuk:

1. A Károly-féle szakasz 1716 és 1740 között.
2. A Mária Terézia-féle szakasz, főleg 1742 és 1772 között.
3. A József-féle szakasz, főleg 1782 és 1787 között.

A Károly-féle szakasz első nagy hulláma 1722-ben indult, Worms, Köln, Trier, Mainz és Würzburg környékéről érkeztek németek. De ebben a szakaszban jöttek olaszok Csákovára, spanyolok Pancsovára, katolikus bolgárok Vingára és Óbesenyőre.⁷⁷

A Mária Terézia-féle és a II. József-féle szakaszokban továbbra is elsősorban németek érkeztek⁷⁸ – egyes számítások szerint összesen 60 ezer fő –, de mellettük betelepültek még kisebb számban bolgárok, franciák, olaszok és spanyolok is. 1737-ben kaptak engedélyt a bevándorlásra a török elől menekülő bolgárok, míg az 1740-es években a krasovánok vándoroltak be. Ráadásul a Bánságnak volt egy „őshonos” román és szerb népessége is – ennek nagyságát a román, illetve a magyar

⁷⁴ Marjanucz László (2003): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. Id. mű Bánkiné szerk. (2003): Autonóm közösségek a magyar történelemben. Bibliotheca Cumania. 4. Kiskunfélegyháza. 107–118. old.

⁷⁵ Kókai Sándor 1-2 fő/km²-re becsüli a terület népsűrűségét Kókai Sándor (2010/a) 56. old.

⁷⁶ Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. Történeti Tanulmányok. Studica Historica 5. Szeged.

⁷⁷ Miklós Péter (2009): A magyarországi bolgárság migrációja a 18–20. században. In: M. Császár Zsuzsanna szerk. (2009): Balkán Füzetek. Különszám. 2. köt. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. 241–248. old.

⁷⁸ A betelepülő németek motivációiról lásd Marjanucz László (2010): A bánsági német bevándorlás okai. Közép-Európai Közlemények. 2010/2. szám 54–62. old.

történetírás igen eltérő módon becsüli –, amelynek a létszáma a 18. század folyamán újabb betelepülőkkel tovább növekedett. A románok elsősorban a szomszédos Olténiából, míg a szerbek a török uralom alatt álló szerb területekről költöztek be a Bánságba, illetve amikor 1751-ben az uralkodó feloszlatta a tiszai határőrvidéket, az ottani szerbek egy jelentős része Kikinda vidékére települ át.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy ugyanekkor a magyarok betelepülését a felszabadított tartományba a bécsi udvar 1780-ig nem engedélyezte. Jakabffy István így értékelte ezt a helyzetet: „A Bánság egy olyan másodosztályú vasúti kocsihoz hasonlítható, amely végiggördülve a 18. századon mindenkit felvesz, csak a magyarságnak van harmadosztályú jegye és így a kalauz – az osztrák uralom – a felszállást, az utazást megtiltja, kivéve ha az utas megváltja a különbözeti jegyet: a nemzettagadást.”⁷⁹

Mindezek következtében a 18. századtól kezdődően a Bánság volt a történelmi Magyarország etnikailag legkevertebb területe, egy olyan etnikailag sokrétű régió, ahol 16 etnikum – bolgárok, csehek, franciák, görögök, krasovánok, magyarok, makedónok, németek, olaszok, románok, spanyolok, szerbek, szlovákok, zsidók – élt egymás mellett.⁸⁰

A Bánság 18. századi etnikai arculatáról két adatsorunk van: a kortárs Grisselini, illetve az 1784/85-ös első magyarországi népszámlálást feldolgozó Thirring Gusztáv adatsorai.

4. táblázat: A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1770-ben Grisselini szerint

Etnikum	Létszám
Román	183 450 fő
Szerb	78 000 fő
Német, olasz és spanyol	43 211 fő
Bolgár	8 683 fő
Cigány	5 272 fő
Örmény	363 fő
Összlakosság	319 739 fő

Forrás: A szerző saját szerkesztése Grisselini adatai alapján

Az 1784/85-ös népszámlálás adatsorai csak korlátozott mértékben használhatók, mivel az összeírás során a kérdezőbiztosok csak a vallásra vonatkozóan tettek fel kérdéseket. Ez alapján az alábbi kép rajzolható fel:

5. táblázat: A Bánság felekezeti megoszlása 1784/85-ben

Terület	R. katolikus	Evangélikus	Református	Görögkeleti	Izraelita
Krassó vármegye	15 076 fő	50 fő	30 fő	173 000 fő	44 fő
Temes vármegye	40 227 fő	2000 fő	1200 fő	172 000 fő	118 fő
Torontál vármegye	46 019 fő	1500 fő	1500 fő	103 000 fő	64 fő
Temesvár városa	4 476 fő	60 fő	20 fő	4 300 fő	386 fő
Összesen	105 789 fő	3610 fő	2750 fő	452 300 fő	612 fő

Forrás: A szerző saját szerkesztése Thirring Gusztáv adatsorai alapján

⁷⁹ Jakabffy István (2009): A Bánság népei. Föld és ember. Új folyam 1–2. szám. 17–36. old.

⁸⁰ Kókai (2010/a) 56. old.

Az 5. táblázatból az alábbi fontos következtetések vonhatók le: Egyrészt a bécsi udvar által szervezett betelepítések során a vallási és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek. A bécsi udvar a Bánságból egy katolikus és német régiót akart formálni. Ezért kifejezetten a katolikus németek bevándorlását szorgalmazták. Jól mutatja ezt, hogy a Darmstadból a Bánságba kivándorolni akaró evangélikus németeket nem engedték be a tartományba. Az olaszok, spanyolok és vallonok betelepítése során is fontos szempont volt, hogy katolikusok voltak.

A katolikusok bevándorlásának eredményességét – feltételezve, hogy a római katolikusok kategória zömében németeket takar – mutatja az 5. táblázat második oszlopa, amely 105 ezer katolikust tart nyilván. Másrészt tisztán látszik az 5. táblázatból ötödik oszlopából – feltételezve, hogy a görögkeleti vallás szerb és román lakosságot takar –, hogy a Bánátban jelentős mennyiségű szerb és román élt.

4.2.3. A gazdasági élet jellemzői

A terület benépesítése mellett III. Károly a gazdasági hasznosítás megszervezését jelölte meg a tartomány első kormányzója, Mercy gróf másik fontos feladataként. Mercy gróf régióközpontnak Temesvárt szemelte ki, amelyet virágzó és népes várossá akart tenni. Ennek érdekében komoly ipartelepítésbe kezdett. Ez két dolgot jelentett. Egyrészt Temesvárra betelepített 15 ezer németet, akiknek a zöme kézműves, iparos volt. Ezzel megteremtette a gyors iparosodás humán erőforrás feltételeit. Másrészt a városon belül kialakított egy ipari funkciójú negyedet, ahová számos manufaktúrát és üzemet telepített. 1725-ben vízerőműre alapozott posztógyár, 1733-ban egy államilag alapított bőrcserző üzem nyitotta meg kapuit. Az újonnan megtelepült iparágak közül meg kell említenünk a selyemipart. Mercy 1733-ban 143 ezer db eperfát ültetett el, ezzel párhuzamosan a selyemhernyó ápolásához érő olasz családokat hozatott Milánóból és Mantuából Temesvárra.⁸¹ A 18. század második felében pedig újabb manufaktúrák és üzemek indultak el, többek között egy harisnyakötő üzem, arany- és ezüsfonalgyártó üzem, paszománygyártó manufaktúra, számos szesz és sörfőzde, lőpor és salétromgyár, kalapgyár, papírmalom, olajsajtoló.

Mercy fejlesztő tevékenységét nem csupán Temesvárra koncentrált. A bánsági földművelés javítása, fejlesztése érdekében nemesített vetőmagvakat és fajállatokat is hozatott. Például a marhatenyésztés fellendítése érdekében Vingán, Csákován, Módoson és Hetényben tenyésztő telepeket létesített. Mercy szintén sokat tett a bányászat érdekében, kifejezetten támogatta a krassó-szőrényi réz- és vasbányászat fellendítését. Már 1718-ban bányahivatalt állítottak fel Oravicán, ezt követte 1724-ben a dognácskai, 1728-ban az újmoldovai és végül 1740-ben a szaszkabányi bányahivatal felállítása. A felsorolt négy településen – továbbá Gladnán – a 18. század közepétől nagyon komoly rézbányászat folyt, melynek termelését a helyi kohókban dolgozták fel. Emellett Dognácskán, Galadnán és Szaszkabányán ónt, illetve Dognácskán még ezüstöt is bányásztak.⁸² A rézbányászat mellett megjelent a vasércbá-

⁸¹ Lásd Marjanucz László (2002) 15. old.

⁸² Kovach Gábor (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848). Dél-Alföldi Évszázadok 11. Szeged.

nyászat, és annak feldolgozása. 1771-ben két nagyolvasztó kezdte meg működését Resicán.

Visszatérve Temesvár fejlesztésének témaköréhez, azt mondhatjuk, hogy Temesvár nyugat-európai típusú várossá történő fejlődését nagymértékben elősegítette a bánsági telepítések tervszerűsége is. A Bánság újratelepítése a bécsi császári adminisztráció elképzelései szerint történt. Ami azt jelentette, hogy a létrejövő vagy újjáélesztett települések rajzasztalon tervezett, sakktáblás alaprajzú falvak voltak. Mária Terézia például rendeletben írta elő, hogy hogyan kell kinéznie egy ilyen falunak. Eszerint: A falu főterén kell felépíteni a templomot a paplakkal, az iskolával és a fogadóval. A főutcának 18–20 öl szélesnek kell lennie. Minden utcában nyilvános kutat kell fűrni. A telepes háznak két lakoszobából, konyhából kell állnia. Minden házat számmal kell ellátni.⁸³

Az ily módon megszülető közepes nagyságú – értsd közepes lélekszámú – telepes falvak váltak a bánsági árutermelő mezőgazdaság oszlopaivá. Míg Temesvár az ipari-kereskedelmi funkcióinak állami megerősítése – például állami alapítású manufaktúrák – további közigazgatási feladatok ellátása révén megindulhatott a nyugat-európai városfejlődés útján. Ráadásul a török uralom alatt a földek hatalmas területen elmocsarasodtak, az 1740-es években meginduló vízszabályozás – egyik legfontosabb beruházása a Bega-csatornázása 1753-ben – hatalmas mennyiségű területet vont újra be a mezőgazdasági művelésbe. Összefoglalva a gazdasági élettel kapcsolatos gondolatainkat, azt mondhatjuk, hogy Mercy és az őt követő kormányzók – Mercy-t 1736-ban a birodalom másik felében rendelték szolgálatra – megreformálták a Bánság gazdasági fellendülésének feltételeit.

4.2.4. Az első regionalizációs kísérlet vége és értékelése

1718-tól a Temesi Bánság kettős katonai és kamarai igazgatás alatt állt. Ebben 1751-ben következett be változás, amikor a terület jelentős részén az uralkodó megszüntette a katonai közigazgatást és csak a kamarai igazgatást tartotta fenn. A Temesi Bánság déli területein továbbra is fennmaradt a katonai igazgatás. Sőt, mint láttuk, a tiszai–maros határőrvidék 1751-ben történő megszüntetése után jelentős létszámú szerb települt be a Temesi Bánság ezen katonai igazgatás alatt álló részeire.

Mária Terézia a magyar rendek kitartó követelésének engedve 1779-ben megszüntette a Temesi Bánságot és visszaállította a vármegye rendszert. A Temesi Bánság területén három vármegyét – Temesvár székhellyel Temes, Nagybecskerek székhellyel Torontál vármegyét és Lugos székhellyel Krassó vármegyét – állított fel. Ezen három vármegye határai északon a Marosig terjedtek, de délen egyik vármegye határa sem esett egybe a magyar államhatárral. Az egykori Temesi Bánság déli területeit továbbra is különállóként kezelték. Ez volt az ún. Bánsági Határőrvidék, mely 1779 és 1876 között állott fent, és három kisebb részből állt, úgymint német bánsági ezred, illír bánsági ezred, oláh bánsági ezred területe. Nagy Miklós

⁸³ Ács Zoltán (1986) 175–176. old.

Mihály tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a bánsági határőrvidék kifejezetten ütközőzóna szerepet töltött be.⁸⁴

Ha magát a regionalizációs kísérletet kívánjuk értékelni, akkor azt mondhatjuk, hogy annak ellenére, hogy Mária Terézia a Temesi Bánság területének nagy részét 1779-ben visszaengedte a vármegye rendszer keretei közé, maga a regionalizáció sikeres volt. Azaz bár 1779-ben a Temesi Bánság mint politikai régió (értsd közigazgatási régió – G. L.) megszűnt, mint történeti/földrajzi régió továbbműködött.

Teljes mértékben egyetértünk Kókai Sándor megállapításával, mely szerint a Bánság a 18. századi végére önálló, specifikus régióvá vált, ahol az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban az árutermelésre berendezkedő mezőgazdasággal.⁸⁵ A 16 nemzetiség együttélése, az integrált környezet-átalakítás korai megindulása, a korszerű vonalas infrastruktúra kiépülése, a széntermelés és a vasipar megteremtése, a modern gyáripár kibontakozása az európai szintű mezőgazdaság mind azt mutatják, hogy a Bánságból egy karakterisztikusan elkülönülő régió alakult ki.

Összefoglalva, véleményünk szerint a Temesi Bánság létrehozását egyértelműen regionalizációnak minősíthetjük, azaz létező példája annak, hogy hogyan lehet politikai akarattal és hatalmi eszközökkel felülről régiót létrehozni. Ráadásul a Temesi Bánság – pontosabban annak megszüntetése utáni fejlődése – kiváló példa arra is, hogy egy régió gazdasági régióként akkor is a működőképes maradhat, ha politikai régióként nem létezik.

4.3. A Délvidék és II. József közigazgatási reformja (1785–1790)

Az önmagát sikeresen megszervező, vetélytársait – Bodrog vármegye és a tiszai határőrvidék – legyőző és így területét megnövelő Bács vármegyét, továbbá a Temesi Bánság keretei közül csak néhány éve kiszabadult és éppen önmagát újjászervező Temes, Torontál és Krassó vármegyéket sokként érte II. József⁸⁶ 1785-ben kihirdetett közigazgatási reformja, amely során az uralkodó az egész országot 10 kerületre osztotta, melyek élére királyi biztosokat nevezett ki.

⁸⁴ Nagy Miklós Mihály (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffer. Id. mű Kókai Sándor szerk. (2006/a) 161–177. old.

⁸⁵ Kókai Sándor (2010/a) 52. old.

⁸⁶ II. József uralkodásáról lásd Fejtő Ferenc (1997): II. József. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest; Molitor Ferenc (1987): II. József, a császári Don Quijote. Gondolat Kiadó. Budapest; Poór János (1987): A birodalom szolgája: II. József. In: Szvák Gyula szerk. (1987): Koronás portrék. Kozmosz Könyvek. 199–220. old.; Vacha, Brigitte (1992): A Habsburgok. Egy európai dinasztia története. Gulliver Kiadó. Budapest. 315–366. old.; Ingrao, Charles W. (2000): The Habsburg Monarchy 1618–1815. Cambridge University Press. Cambridge. 197–209. old.

8. térkép: II. József-féle közigazgatási területrendezése 1786

Jelmagyarázat: 1 – Történelmi országhatár; 2 – Erdély, katonai határörvidék határa; 3 – Kerülethatár; 4 – Megyehatár

Forrás: Hajdú Zoltán (2001) 117. old.

Mint a 8. térképről leolvasható Bács Temes, Torontál és Krassó vármegyéket az uralkodó a VI. sorszámmal jelölt Temesi Kerületbe osztotta be. A 28 122 km² kiterjedtségű 792 ezer lakosú kerület székhelyéül Temesvárt jelölte ki. A térképről azt is leolvashatjuk, hogy az uralkodó a titeli Sajkás kerület és a bánsági határőrvidék különállását meghagyta

Azt, hogy II. József komoly regionalizációban gondolkodott, jól mutatja, hogy a 10 kerület élére kinevezett királyi biztosokat instrukciókkal látta el az adott kerületre vonatkozóan. Az instrukciókat azzal kezdte, hogy felvázolta az adott kerület legfontosabb jellemzőit – lakói miből élnek, milyen munkával teremtik elő adójukat –, majd javaslatot tett a fejlesztés lehetséges irányaira.⁸⁷ A temesvári kerület esetében az uralkodó arra hívta fel a figyelmet, hogy a sík vidéken az állattenyésztést és ezen belül is a lónevelést kell szorgalmazni, mert az értékesítés sokkal könnyebb, mint a gabonánál. Viszont a kerülethez tartozó hegyvidéken – Krassó megyében – a bányászatnak van nagy jelentősége, ezért nagy gondot kell fordítani a bányászokkal való bánásmódra. A manufaktúrák létesítésénél pedig arra hívta fel a figyelmet az uralkodó, hogy elsősorban olyan üzemeket kell alapítani, amelyek működéséhez a nyersanyag és az olcsó munkaerő rendelkezésre áll.

Érdekességgént jegyezzük meg, hogy II. József személyesen akart meggyőződni közigazgatási reformjának végrehajtásáról, ezért 1786 nyarán egy nagy körutat tett Magyarországon. Ennek során Bács vármegyében Zombort, Szabadkát és Zentát látogatta meg, mindhárom helyen a megyei vezérkar hűvösen fogadta uralkodóját.

II. József közigazgatási reformja következtében pattanásig feszült az uralkodó és a magyar nemesség közötti viszony. Magyarországon a megyék lázadása készülődött. A közigazgatási reform egyike volt azon jozefinista változtatásoknak, amelyeket a magyar nemesség a legjobban gyűlölt.⁸⁸ A királyi biztosok kinevezése azt jelezte, hogy II. József végkép lemondott arról, hogy a vármegyével együttműködjen. Bízott abban, hogy jól megszervezett államszervezet felőrli a rendek ellenállását. Első pillantásra úgy nézett ki, hogy az uralkodó számítása beválik, folytatódott a népesség összeírása, a hivatalokban terjedt a német nyelv, a királyi biztosok végezték a rájuk bízott munkát, sőt az uralkodó előkészületeket tett a magyar nemesség megadóztatására is.

A magyar nemesi vármegyét ezúttal egy nem várt külpolitikai fejlemény mentette meg. II. József szövetséget kötött az orosz uralkodóval, így 1787 szeptemberében belesodródott egy a Török Birodalom elleni háborúba. Az 1788–1789-es Habsburg–török háború során II. József ismét Bács vármegyébe látogatott, előbb Szabadkáról, majd Futakról irányította a hadműveleteket. A háború során a császári hadak visszafoglalták az 1738–1739-es háborúban elvesztett Belgrádot, és még néhány kisebb várat, de a szerb területek felszabadítására ismét nem került sor.

Ez a török háború végül nem hozott sikert, sőt maga a császár is halálos betegten tért haza Bécsbe, ahol 1790. február 2-én halt meg. Halálos ágyán néhány kivételével – türelmi rendelet, jobbágyrendelet és az alsópapság fizetését biztosító

⁸⁷ Az instrukciókat részletesen ismerteti Hajdú Lajos (1982): II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 209–212. old.

⁸⁸ Hajdú Lajos (1983): A közjó szolgálatában. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 207. old.

rendelet – visszavonta valamennyi Magyarországra vonatkozó rendeletét.⁸⁹ Utóda, II. Lipót ténylegesen megszüntette a kerületi rendszert és helyreállította a megye-rendszert.

4.4. A szerbek és a magyar vármegyék (1790–1848)

II. József közigazgatási reformjának bukása után helyreállt a vármegye rendszer, ezzel párhuzamosan a Délvidéken ismét kiújultak a vármegyék és a szerbek ellentétei. A vármegyék Mária Terézia 1771 évi „illír regulamentumra” hivatkoztak, míg szerb oldalon a magyarországi szerb egyház – élén a karlócai metropolitával – volt az az erő, mely táplálta a szerb nemzeti mozgalmat.

1790-ben a karlócai metropolita II. József halála után Temesvárra összehívta a szerb kongresszust. Ez eredetileg egyházi eseménynek indult, de mivel a szerb főpapság mellett a szerb nemesség, polgárság és a határőrtisztek képviselői is részt vettek, politikai követeléseket is megfogalmazott. A kongresszuson két tábor vitázott egymással, a Thököly Száva⁹⁰ által vezetett hungarus-tudatú magyarbarát irányzat és a karlócai metropolita által vezetett irányzat.⁹¹ A viták során Thököly és követői vereséget szenvedtek, Stefan Stratimirovič metropolita és hívei az alábbi követeléseket fogalmazták meg:

- 1. A szerbek kapjanak területi autonómiát Magyarországon belül.**
Ezen követelés értelmében a szerb autonóm terület a Temesi Bánságot foglalta volna magába, viszont a szerbek lemondtak volna Szlavóniáról, Bácskáról és a Szerémségről.
- 2. Állítsanak fel egy külön szerb kancelláriát.**
- 3. A szerb püspökök váljanak a magyar országgyűlés tagjaivá.**
- 4. Állítsanak fel 8 szerb gimnáziumot és 10 tanítóképzőt.**
- 5. Azokban a városokban ahol nagy létszámú szerb lakik, a szerbek arányuknak megfelelően kapjanak városi tisztségeket (bíró, tanácstagság).⁹²**

Ez alatt konkrétan azt értették, hogy Újvidék, Zombor és Temesvár városában a tanácsosok fele legyen szerb és a bíró minden második évben a szerbek közül kerüljön ki. Továbbá Budán, Pesten, Szegeden és Szabadkán kettő-kettő, míg a többi délvidéki városban egy-egy szerb tanácsos kapjon helyet a városi magisztrátusban.⁹³

⁸⁹ Ennek részleteiről lásd Barta János (1978) A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit. Akadémiai Könyvkiadó. 29–45. old.

⁹⁰ Thököly Száva Arad megyei földbirtokos, „a szerbek Széchenyije” (született Arad 1761 meghalt Pest 1842.).

⁹¹ A vita részleteiről lásd Kemény G. Gábor (1946): A magyar nemzetiségi kérdés története. Gergely Rt. Budapest. 12–13. old.

⁹² Ács Zoltán (1986) 247–248. old.

⁹³ Arató Endre (1960): A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840. Akadémiai Kiadó. Budapest. 45–48. old.

A magyar politikai elit választ a követelésekre Pállfy Károly, a magyar kancellár fogalmazta meg a legtömörebben, az alábbi módon: „*A szerb mint nemzet, Magyarország területén nem létezik.*”⁹⁴ Azaz az első követelés teljesítése elől a magyar politikusok mereven elzárkóztak. Pállfy mondatát annyiban kell árnyalnunk, hogy a magyar országgyűlés az 1791. évi XXVII. törvénycikkben elfogadta a szerbek egyházi privilégiumait, illetve elismerte a magyarországi szerbek birtok- és hivatalserzési jogát.⁹⁵ Így a XXVII. törvénycikk következtében a szerb püspökök – élükön a karlócai metropolitával – helyet kaptak a magyar országgyűlés Felső Házában.

Érdeemes megvizsgálni a bécsi udvar választát is. Bécs a temesvári szerb kongresszus kérései közül a külön szerb kancellária felállítását tartotta megvalósíthatónak, így az 1791 végén Balassa Ferenc gróf vezetésével megkezdhetette működését.⁹⁶

Az 1791. XXVII. tc-ben rögzített engedményeken kívül a magyar politikai elit minden további szerb követelés elől, különösen a területi autonómia kérdésében, mereven elzárkózott. Ez a magatartás a magyar reformkor (1825–1848) alatt is konzervensen érvényesült.⁹⁷ Különösen heves csaták folytak a nyelvkérdés területén.⁹⁸ A magyar reformellenzék a magyar államnyelvvé történő tételére törekedett, s ezt a törekvést az 1843/44. évi II. törvénycikk a törvényhozásra, a végrehajtó hatalomra és a bíraskodás legfelsőbb szintjére vonatkozóan el is érte. Természetesen a magyar törekvések kiváltották a szerbek ellenlépéseit, az 1837. évi és az 1842. évi karlócai szerb kongresszusok megfogalmazták a szerbek nyelvi sérelmeit, sőt az 1842. évi kongresszus felelevenítette a területi autonómia igényét is.⁹⁹ Ráadásul Josip Rajacic metropolita rendszeresen felszólalt ezekben az ügyekben a magyar országgyűlésben.

A reformkori (1825–1848) szerb–magyar szembenállást csak kis mértékben enyhítette, hogy a magyar reformellenzék egy része kifejezetten jó kapcsolatokat alakított ki a szerb elit Pesten és Budán élő tagjaival. A szerbek egyik vezetője, Tököly Száva az általa alapított (1838) kollégiumon – Tökölyanum – keresztül a pesti egyetemen tanuló szerb diákokat is bevonta a magyar reformellenzék munkájába. Itt kell felhívunk a figyelmet arra, hogy a budai Egyetemi Nyomdából került ki a magyarországi szerbek, sőt a Szerbiában élő szerbek által olvasott könyvek túlnyomó része.¹⁰⁰ Ráadásul nagyon sok szerb fordult meg több-kevesebb rendszerességgel Pesten, hisz az itteni vásárok hatalmas vonzerőt jelentettek a szerb kereskedők és kézműiparosok számára. Továbbá Pesten volt a székhelye egy sor olyan hivatalnak és szervezetnek, amelynél vallási, oktatási, gazdasági vagy irodalmi ügyeiket intézhették a szerbek.¹⁰¹

⁹⁴ Idézi Szakály Ferenc (1991) 34. old.

⁹⁵ Kemény G. Gábor (1946) 13. old.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ A reformkorról lásd Csorba László (2000): A tizenkilencedik század története. Pannónia Kiadó. Budapest. 73–123. old.

⁹⁸ A nyelvi küzdelmeket lásd részletesen Kemény G. Gábor (1946) 17–21. old.

⁹⁹ Csorba László (2000) 109. old.

¹⁰⁰ Ress Imre (2010): A szerb nemzeti kultúra pest-budai bölcsője. História 2010/1–2. szám 18–23. old.

¹⁰¹ Sokcsevits Dénes et. al. (1994): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 47. old.

Ezen szervezetek közül a legfontosabb az 1826. január 21-én – Szent Száva napja – megalapított kulturális szervezet, a Szerb Matica. Mindezek alapján egyet kell értenünk Ress Imre álláspontjával, mely szerint Pest és Buda rendkívül fontos helyszíne volt a szerb polgári nemzeti ébredésnek.¹⁰² Ress Imre álláspontját annyiban kell pontosítanunk, hogy a szerb nemzeti ébredésnek a XIX. században első felében még további kettő fontos központja volt:

1. Újvidék

A város 20 ezret meghaladó lakossága, élénk kereskedelmi élete, fejlett kézműipara, gabonapiaca és nagy forgalmú kikötője szilárd gazdasági alapot jelentett a szerb kultúra intézményrendszerének kiépítéséhez.¹⁰³ Ennek egyik fontos pillanata volt az 1816-os év, amikor a városban elindult a szerb gimnázium.

2. Karlóca

Itt alakult meg 1791–92-ben a szerb kulturális/művelődési intézményrendszer első fontos eleme a szerb gimnázium. Nyomdák, és könyvkiadók, könyvkereskedések, olvasótermek, egyesületek, amatőr színjátszó társulatok munkálkodtak a szerb kultúra felemelésén.¹⁰⁴

Összefoglalva a magyar–szerb konfliktus lényegét: 1791-től kezdve a magyar politikai elit a szerbek igényeivel, különösen a területi igényekkel szemben az „*egy ország egy nemzet*” álláspontra helyezkedett. Ezt legmarkánsabban Kossuth fogalmazta meg 1847-ben az alábbi módon: „*Én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint magyart, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, akik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetnél több itt nincsen.*”¹⁰⁵

¹⁰² Ress Imre (2010) 20. old.

¹⁰³ Újvidék szerepéről lásd Sokcevićs Dénes et. al. (1994) 48. old.

¹⁰⁴ Karlóca szerepéről uo.

¹⁰⁵ Barta István (szerk.): Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen. Kossuth Lajos összes művei IX. Budapest. 1851. 382. old.

2. FEJEZET: A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETE 1848–1867

1. Az 1848–1849-es szabadságharc és a Délvidék

1.1. Szerb etnoregionalista törekvések

Két nappal a 1848. március 15-i pesti forradalom után, március 17–19. között a Pesten tanuló szerb diákok kezdeményezésére egyesületük, a Matica Srpska, népgyűlést szervezett, ahol kiálltak a magyar forradalom mellett, de emellett hangsúlyosan követelték a szerb nemzet elismerését is.¹⁰⁶

A pesti szerb népgyűlés után néhány nappal, 1848. március 21-én Újvidéken egy újabb szerb népgyűlés ült össze, mely üdvözölte a március 15-i pesti forradalmat és hitet tett a szerb-magyar testvériség mellett, továbbá megfogalmazta a szerbek követeléseit. Eszerint: a szerbek elismerik a magyar nemzet elsőbbségét és hatalmát, továbbá a magyar nyelv használatát az ország ügyeinek intézésekor, de kéri, hogy a magyarok törvénnyel erősítsék meg az alábbiakat:¹⁰⁷

- a szerb nyelv használatát az egyházi és beligazgatási ügyekben,
- vallásuk függetlenségét és más keresztény vallásokkal való egyenlőségét,
- iskoláik, alapítványaik és intézményeik ügyeit maguk rendezhessék,
- rendezzék a maradék határőrvidék státusát,
- adják vissza elvett egyházi birtokaikat.

Az újvidéki szerb küldöttség nevében Aleksandr Koštič – Újvidék aljegyzője – díszmagyarba öltözve 1848. április 8-án terjesztette a Pozsonyban ülésző magyar országgyűlés elé a fenti kéréseket. Kossuth válaszában elismerte a szerb kérések jogosságát és azt ígérte, a magyar kormány meg fogja vizsgálni azok teljesítésének lehetőségét. Másnap a szerb küldöttség a lakásán kereste fel Kossuthot, ahol vezetőjük – Djordje Stratimirovič – azt kérte, hogy a magyar országgyűlés ismerje el nemzetként a szerbeket. Erre Kossuth kijelentette, hogy Magyarországon csak egy nemzetet ismer, a magyart. Ha a magyarok „*megtagadják tőlünk jogaink elismerését, akkor máshol fogjuk azt keresni*” – válaszolta Stratimirovič. Erre Kossuth röviden odavetette: „Úgy hát döntsön közöttünk a kard.”¹⁰⁸

¹⁰⁶ Kovacek, Bozidar (2000): A szerbek Pesten 1848 márciusában. In: Bosnyák István szerk. (2000) Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék. 107–112. old. Lásd még Gulyás László (1994/d): A szerbek és a magyar szabadságharc 1848–49. Fejezetek a délszláv–magyar közös történelemből IV. KAPU 1994/8. szám 65–68. old.

¹⁰⁷ Sokcsevits Dénes et al. (1994): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 63. old.

¹⁰⁸ Sokcsevits et. al. (1994) 64. old. Itt jegyezzük meg, hogy Délvidéki S. Attila sajátos stílusú könyvében megpróbálja cáfolni ezt a történetet, lásd Délvidéki S. Attila (2009): Fejezetek a rácjárások történetéből. A szerző magánkiadása. Szekszárd. 125–135. old.

Az Újvidékre visszatérő küldöttség beszámolója nyomán a kezdeti magyarbarát hangulat gyorsan megfordult, magyarellenessé vált. Ugyanekkor a határőrvidéken szerb és horvát parasztok feudális jellegű – elfoglalták a helyi nemesség földjeit – zavargásokat robbantottak ki. Ebben a helyzetben a szerbek vallási vezetője – Josif Rajačić pátriárka – május 13-ra Karlócára nemzeti gyűlést hívott össze. Ezen a gyűlésen a magyarellenes erők kerekedtek felül, ennek megfelelően arról hoztak határozatot,¹⁰⁹ hogy az uralkodótól egy ún. Vajdaság felállítását kérik. Ez az alábbi területeket foglalta volna magába: Baranya vármegye, Bácska (Bács vármegye), Bánát (Torontál, Temes és Krassó vármegyék), Szerémség. A szerbek a Vajdaság számára már nem is autonómiát követeltek, hanem azt, hogy a Vajdaság váljon külön Magyarországtól és csatlakozzák a horvátok által követelt ún. Háromegy Királysághoz (Horvátország, Szlavónia és Dalmácia egyesítésével megszervezendő és a Magyar Királyságtól független állam az osztrák császár fősege alatt).¹¹⁰

A Vajdaság élére a karlócai nemzeti gyűlés Supljikač-ot – a császári hadsereg éppen Olaszországban háborúzó tábornokát – vajdává választotta. Ezt követően Rajačić vezetésével küldöttség indult az Innsbruckban tartózkodó császárhoz, amely útközben megállt Zágrábban és Jelačić-csal is tárgyalt a horvát–szerb közös magyarellenes akciókról.¹¹¹ Ferdinánd császár Innsbruckban fogadta a szerb küldöttséget, de a várt válasz – a karlócai határozatok elfogadása – helyett az alábbi mondatokat kapták: „*En nem erősíthetem meg a törvényellenes konvent (mármint a karlócai kongresszus – G. L.) határozatait, melyeket görögkeleti vallású alattvalóim hoztak meg egy rakás szerbiai jövevénnyel együtt. Kész vagyok görögkeleti hitvallású alattvalóim minden lojális óhajának eleget tenni, ha törvényes úton tárják elém...*”¹¹²

Mint látható a Ferdinánd császár nem volt hajlandó elismerni a szerbeket nemzetnek – ehelyett a „görögkeleti vallású alattvalóim” definíciót használta – és nem kívánta szentesíteni a karlócai gyűlés határozatait sem. Bár itt kell megjegyeznünk, hogy a bécsi udvar már ekkor kettős játékot játszott, a kihallgatás után a császár tanácsadói nem hivatalosan arra biztatták Rajačić-ot, hogy menjen végig a megkezdett úton.¹¹³ Sőt a Karlócára visszatérő Rajačić 1848. augusztus 28-án magánlevelet kapott Ferdinánd Mayerhofer ezredestől – a bécsi udvar belgrádi konzuljától –, melyben arra ösztönzi, hogy folytassa magyarellenes fellépését, továbbá kilátásba helyezte, hogy az uralkodó el fogja ismerni a horvát és a szerb ügy jogosságát, „s erről hamarosan várható egy nyilatkozat is”.¹¹⁴

¹⁰⁹ A határozatok szövegét közli: Kemény G. Gábor (1946) 25. old.

¹¹⁰ A horvát törekvésekről lásd Soksevits Dénes (2011): Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Mundus Novus. Budapest. 334–342. old.

¹¹¹ Heka László (2005) 68. old.

¹¹² Ferdinánd császár szavait idézi Gavrilovic, Slavko (2000): A szerb nemzeti program és a Szerb Vajdaságért folytatott politikai harc az osztrák császárságban. 1848–49-ben In. Bosnyák István szerk. (2000) Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék. 22–57. old.

¹¹³ Gavrilovic, Slavko (2000) 40. old.

¹¹⁴ Mayerhofer levelét ismerteti Gavrilovic, Slavko (2000) 41. old.

Ez a fordulat 1848. december 15-én történt meg, amikor az új császár Supljikač-ot megerősítette a májusi karlócai gyűlésen kapott vajdai méltóságban, míg Rajačić-csot felruházta a pátriárka címmel. A szerbek területi autonómiára vonatkozó kérését azonban lebegtette az uralkodó, annyit ígért, hogy a magyarországi szerbek „nemzeti beligazgatását” biztosítani fogja, de csupán a „béke helyreállítása után”.¹¹⁵ Ráadásul az uralkodó szerbekkel szembeni játékkerét jelentősen megnövelte, hogy a frissen kinevezett vajda, Supljikač 1848. december 27-én váratlanul elhalálozott. Ezek után érthető hogy Rajačić 1849. január 13-i ünnepélyes feliratában – melyet a görögkeleti újév alkalmából küldött – arról tájékoztatta Ferenc Józsefet, hogy a szerb nép bízván a császári szóban, türelemmel fogja kivárni a béke helyreállítását és „nemzeti beligazgatásának” ez utánra ígért megszervezését.¹¹⁶

1.2. A délvidéki szerb–magyar háború eseményei 1848–1849

A karlócai gyűlés után – a fenti diplomáciai eseményekkel párhuzamosan – a Stratimirovič parancsnoksága alatt a szerbek három ún. felkelő tábor¹¹⁷ hoztak létre, az elsőt Karlóca környékén, a másodikat Perlasz mellett (a Temesköz délnyugati részén) és a harmadikat a Bácska délkeleti szögletében húzódó ún. római sáncoknál. Ebbe a három táborban nagyjából hússzezer – zömében a határőrezredek állományából – regrutálódott fegyveres koncentrált. A helyzet elmérgesedéséhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy bár a Szerb Fejedelemség hivatalosan semlegességét nyilatkoztatta ki, valójában Belgrád a délvidéki szerbek erőteljes támogatásába kezdett. 1848 májusában több ezer szerb önkéntes érkezett a Szerb Fejedelemségből a Délvidékre. Ezeket a magyarországi szerbektől – akiket rácoknak neveztek – való megkülönböztetés érdekében szervánusoknak nevezték el.

A kibontakozó szerb–Habsburg együttműködés és a szervánusok megjelenése nagy ellenszenvet váltott ki a magyar politikai elitből, Csernovics Péter magyar kormánybiztos még megpróbált tárgyalni a karlócai nemzeti mozgalom vezetőivel, de kísérlete rövidesen kudarcba fulladt. Ezek után a magyar kormány 1848. május 15-én Batthyány Lajos miniszterelnök vezetésével válságtanácskozást tartott, amelyen elrendelte a délvidéki várak háborús készenléti helyezését és a magyar szerb határ lezárását. Az egyre magabiztosabbá váló szerbek nem törődtek a magyar kormány intézkedéseivel. Gondoljunk bele, a határ lezárását pont azoknak a szerb határőröknek kellett volna végrehajtani, akiknek a megsegítésére érkeztek szerb önkéntesek a Szerb Fejedelemségből!

1848. június 3-án Stratimirovič Újvidéken fegyverbe szólította a szerbeket. Az ún. római sáncokból június 6-án több száz főnyi szerb felkelő Titelbe vonult, ahol a csajkás egységek fegyvertárából felfegyverkezett. Ezzel kezdetét vette a hadtör-

¹¹⁵ Spira György (1980): A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó. 83–84. old.

¹¹⁶ Az ünnepélyes feliratot ismerteti Spira György (1980) 88. old.

¹¹⁷ Arday Lajos (2002/b): A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegyék) rövid története. In: Arday Lajos (2002/a): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó. Budapest. 2–60. old.

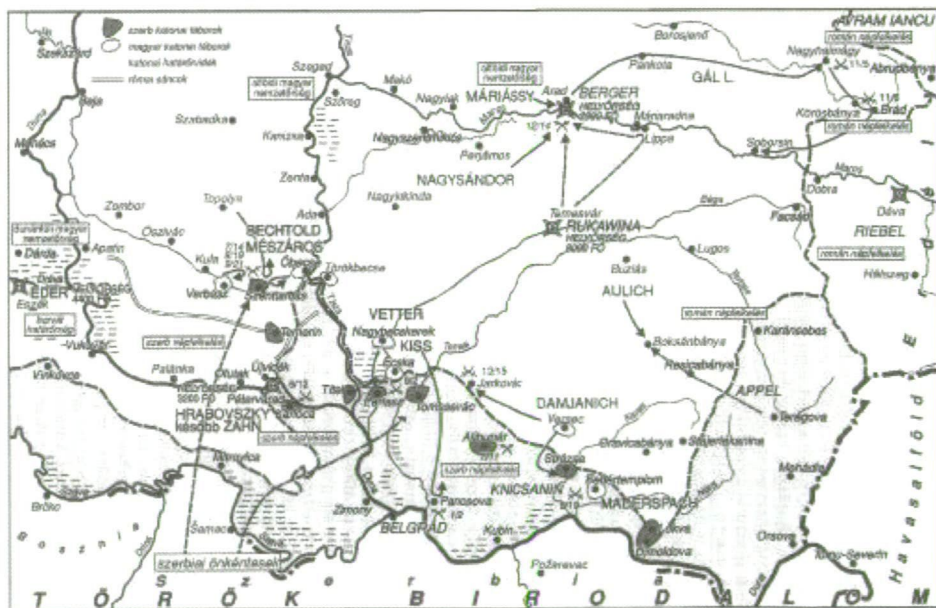

téneti szakirodalom által „délvidéki kis háborúnak” nevezett összecsapás-sorozat.¹¹⁸

Mint a 9. térképről leolvasható, a délvidéki háború két térségben zajlott, egyrészt a bácskai (Bács vármegye), másrészt a bánági területeken (Torontál, Temes és Krassó vármegyék). Nézzük meg először a szemben álló felek elhelyezkedését: A szerb felkelők három nagy (Karlóca 15 ezer felkelő, Temerin 6 ezer felkelő, Perlasz 3 ezer felkelő) és néhány kisebb (Tomasevác, Titel, Alibunár) táborba tömörültek. A magyar kormány csapatai Temesvár (Rukawina ezred), illetve Pétervárad erődjében (Hrabovszky altábornagy egységei) készülődtek az összecsapásra.

A bácskai hadszíntéren az egymással szemben álló csapatok első összecsapására 1848. június 12-én került sor Karlócánál, amikor Hrabovszky altábornagy Péterváradról kiküldött csapatai sikertelenül próbálták meg felosztatni a karlócai szerb tábort. (Itt jegyezzük meg, Karlóca és Pétervárad távolsága mindössze 12 km.) Az összecsapás után Csernovics Péter kormánybiztos ismét kísérletet tett a fegyveres küzdelem leállítására, június 24-én egy 10 napos fegyverszünetet sikerült is tető alá hoznia. Ez azonban törékenynek bizonyult, a szerviánusok június 26-án vérengzést rendeztek Újvidéken. A szerviánusok utcai verekedéseket provokáltak, majd hajtóvadászatot rendeztek a kisebbségben élő magyarok, sőt németek ellen, ami több tucat halálos áldozattal járt.

9. térkép: A délvidéki kis háború 1848 nyarán és őszén

Forrás: Bóna Gábor szerk. (1998): A szabadságharc katonai története. Budapest. 115. old.

¹¹⁸ A „délvidéki kis háború” hadműveleteit részletesen ismerteti Kedves György (1998): Az 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvéds csapatok kivonásáig. In. Bóna Gábor szerk. (1998): A szabadságharc katonai története. Zrínyi Kiadó. Budapest; a vajdasági hadműveletekről lásd még Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In. Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 96–99. old.

1848 júliusa mindkét fél részéről az erőgyűjtés időszaka volt. A szerbek Szenttamáson egy előre tolt tábornak hozták létre, míg a magyar kormány Bechtold altábornagy vezetésével csapatokat irányított a Délvidékre, illetve meggyorsította a nemzetőrcsapatok szervezését. Bechtold altábornagy július 14-én kísérletet tett a 3 ezer határőrből és a 2 ezer szerviánusból, továbbá több ezer népfelkelőből álló szenttamási szerb tábor felszámolására, de Szenttamás első ostroma az előkészítés hiányában kudarcba fulladt.

Ugyanekkor a bánsági hadszíntéren a magyar csapatok két nagy győzelmet is arattak, Versecnél súlyos vereséget mértek az alibunári táborukból kitámadó szerbekre (1848. július 11.), illetve Fehértemplomnál szintén vereséget mértek a települést megtámadó szerb csapatokra (1848. augusztus 19.).

A bácskai hadszíntéren Bechtold altábornagy egy hónapi készülődés után augusztus 19-én újabb ostromot indított Szenttamás ellen, de ez a támadása is kudarcba fulladt. Bechtold sürgősen beadta lemondását és távozott, egyenesen a császári csapatokhoz. A délvidéki hadműveletek irányítását Mészáros Lázár hadügyminiszter személyesen vette át, utasítására Kiss Ernő ezredes csapatai augusztus 2-án megtámadták a szerbek perlaszi táborát, amelyet elfoglaltak, de a szerbek szekereken elmenekültek. A győzelem után a magyar csapatok, ismét – immár harmadjára – megkísérelték Szenttamás elfoglalását, de a szeptember 9-én meginduló ostrom megint kudarcba fulladt, a szerbek visszaverték a támadó magyar csapatokat. Mészáros Lázár Szenttamás sikertelen ostroma után felhagyott a délvidéki hadműveletek személyes irányításával, és visszautazott Pestre.

Ezzel párhuzamosan a szerbek a bánsági hadszíntéren is sikert arattak, amikor augusztus hónap folyamán elfoglalták Pancsova városát. Ráadásul, miután október 4-én megjelent a császár rendelete a magyar országgyűlés feloszlatásáról, a temesvári erőd és az aradi erőd parancsnokai felmondták a magyar kormány iránti engedelmességét. A szerb felkelők ki akarták aknázni ezt a helyzetet és elhatározták, hogy egy Tisza menti támadással elvágják egymástól a bácskai és a bánsági magyar haderőket. Mivel a titeli és a bácsföldvári átkelőhelyek már szerb kézen voltak, a tervük sikeres megvalósításához Óbecsét és Törökbecsét kellett volna elfoglalniuk. A szerb csapatok október 14-én támadták meg Óbecsét és Törökbecsét. Óbecsénél a nyugállományból visszahívott, 69 éves Fackh ezredes személyesen vezette rohamra a magyar huszárokat, akik gyorsan szétszórták a szerb csapatokat. Törökbecsénél a szerbek behatoltak a városba és csak a belvárosban, torlaszok építésével sikerült őket feltartóztatni. A szerbek megunva a rohamozást, gyűjtogatni és fosztogatni kezdtek, mire a vagyonukat féltő nemzetőrök kitörtek a torlaszok mögül és véres harcokban verték ki a szerbeket a városból. Ekkor érkezett meg Damjanich segélycsapata, amely hátba támadta a menekülés közben soraikat rendezni akaró szerbeket. A támadás eredményeképpen a szerbek fejvesztetten menekültek a Tisza túlsó partjára.

Az őszi folyamán a magyar kormány csapatainak hadműveletei főleg a Dunántúlra koncentráltak (Jellačić támadásának visszaverése). Október hónap folyamán Beöthy Ödön délvidéki kormánybiztos jelentette az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy a szerbek béketárgyalásokat kezdeményeztek. A Tiszán egy kompon lefolyó tárgyalásokról a történészeknek nem sikerült jóformán semmit se kide-

riteniük, de az tény, hogy október végén és november elején mindkét fél leállította a hadműveleteket. Sőt a magyar hadvezetés csapatokat csoportosított át a bácskai hadszíntérről a Lajta mellé.

A béketárgyalások azonban eredménytelenül zárultak, november végén a bánsági hadszíntéren kiújultak a küzdelmek – míg Bácskában nem történt jelentősebb összecsapás –, a magyar csapatok (Kiss Ernő és Damjanich vezetésével) megkísérelték a tomeseváci szerb központot felszámolni. A váltakozó sikerrel és nagy kegyetlenséggel folyó bánsági magyar–szerb küzdelmeknek az vetett véget, hogy a magyar kormány az összpontosítás érdekében (felkészülés a tavaszi hadjáratra) a magyar csapatok túlnyomó részét kivonta a bánsági hadszíntérről. Így 1849 januárjában a szerb felkelők a Délvidéket a Zombor–Szabadka–Szeged–Maros vonalig megszállták. Egyedül Pétervárad erődje és az ágyúi által ellenőrzött Újvidék maradt magyar kézen. A délvidéki magyar haderők – melyek a szerb és császári csapatok létszámának alig egyharmadát tették ki – egyes pontok védelemére rendezkedtek be, azaz Péterváradra, Eszékre, Szegedre és Aradra húzódtak vissza, illetve a Baja–Szeged vonalat a népfelkelők segítségével próbálták meg tartani.

A császári–szerb csapatok (a szerb csapatok jelentős része ún. szerviánus volt) élve erőfölényükkel, Todorovič tábornok vezetésével a délvidéki front teljes hosszában támadást indítottak, 1849 januárjának második felében. A szerviánus csapatok kegyetlenkedéseinek hírére Bács vármegye magyar és német falvainak lakossága tömeges menekülésbe kezdett. A kegyetlenkedések mértékét jól mutatja, hogy 1849. február 1-jén Zentán a szerviánus csapatok betörése 2 ezer polgári áldozatot követelt.

Todorovic csapataival a Tisza két partján nyomult előre, a jobb parton Ókani- zsaig, míg a bal parton február 9-én Szőregig, majd február 11-én Szegedig jutottak. Itt azonban megfordult a hadiszerencse, Hadik Gusztáv csapatai előbb Új-Szeged- nél, majd egy nappal később Szőregnél vereséget mértek Todorovič csapataira. Ellentámadásra viszont már nem futotta erejéből, így megelégedett Szeged és Szabadka szilárd birtoklásával, mindkét várost egy-egy hadosztály biztosította.¹¹⁹ Így a front e szakaszon egy időre megmerevedett. Február és március hónap folyamán a délvidéki magyar katonai erők jelentős mértékben megerősödtek. A Szegeden és Szabadkán állomásozó csapatok létszáma e két hónap alatt 3-4 ezer katonáról 14 ezerre nőtt. E létszámnövekedést az okozta, hogy Bácska és Bánság szerbek elől elmenekült lakosságából Batthyány Kázmér – a Délvidék új kormánybiztosa – több félreguláris és reguláris egységet állított fel. Ugyanekkor a délvidéki szerbek és a Habsburgok között vita támadt, Bécs túlzónak tartotta a szerbek nemzeti követeléseit. E vita következtében az osztrák kormány felkérte a Szerb Fejedelemséget, hogy rendelje haza a szerviánusokat. Belgrád eleget tett a kérésnek, így 7–10 ezer főnyi szerviánus visszatért anyaországába.

Ráadásul 1849. március 4-i olmtüzi alkotmány (ennek ismertetésére még visszatérünk) alaposan lehűtötte a magyarországi szerbek harci kedvét. A megerősödött

¹¹⁹ Az 1849. februári szőregi és újszegedi hadműveletekről korábban ismeretlen egyházi levéltári források közlése: Miklós Péter (2000): Adalékok a szőregi római katolikus plébánia 1848/49-es történetéhez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2000/1–4. szám 153–162. old.

magyar csapatok Szegedről és Szabadkáról kiindulva Perczel Mór parancsnoksága alatt március 22-én egy nagy délvidéki offenzívát indítottak. Ennek során felszabadították a körülzárt Péterváradot, majd a szerb felkelés jelképe a háromszori ostromot kiálló Szenttamás ellen fordultak. 1849. április 3-án Perczel elfoglalta Szenttamást, az Óbecse felé menekülő szerbeket a magyar lovasság a nyílt terepen lemészárolta. A hadtörténészek szerint az ostrom és a menekülés során mintegy 2 ezer szerb katona vesztette életét.

Szenttamás bevétele katonailag (a legfontosabb szerb támaszpont volt) és morálisan (szétfoszlott a bevehetetlenség mítosza) is fontos győzelem volt, ezek után Perczel csapatai hozzákezdtek Bácska visszafoglalásához. E tervük csaknem teljes sikerrel járt, egyedül a Tisza és a Duna összefolyásánál található Titeli-fennsíkot nem tudták a magyar csapatok elfoglalni. Bácska visszafoglalása után április utolsó hetében Perczel a bánsági hadszíntérre koncentrált, új célja a Temesköz felszabadítása volt. Perczel ez alkalommal is sikerrel járt, több győztes csata után 1849. május 10-én bevonult Pancsovára és ezzel a Temesköz nyugati fele is felszabadult. Ezzel egy időben Temesköz keleti részén Bem tábornok folytatott hadműveleteket. Perczel és Bem sikeres hadműveletei következtében a Délvidék túlnyomó része – kivétel a Titeli-fennsík, Arad és Temesvár várai – a magyar kormány fennhatósága alá került 1849 májusára.

A bácskai hadszíntéren 1849 nyarán a magyarok számára kedvezőtlen fordulat kezdődött, Jellačić csapatai június első hetében Titelnél (amely a szerb felkelők kezén volt) átkeltek a Dunán és megkezdték bácskai hadműveleteiket. Perczel megpróbálta feltartóztatni Jellačić előretörését, de június 7-én Kátynál súlyos vereséget szenvedett. De Jellačić nem használta ki győzelmét, így a Délvidéken a front a Ferenc-csatorna vonalában húzódott június hónapban. Július 14-én a magyar csapatok ellentámadást indítottak és Jellačić-et egészen Titelig szorították vissza. Ez a helyzet egészen a szabadságharc bukásig fennmaradt.

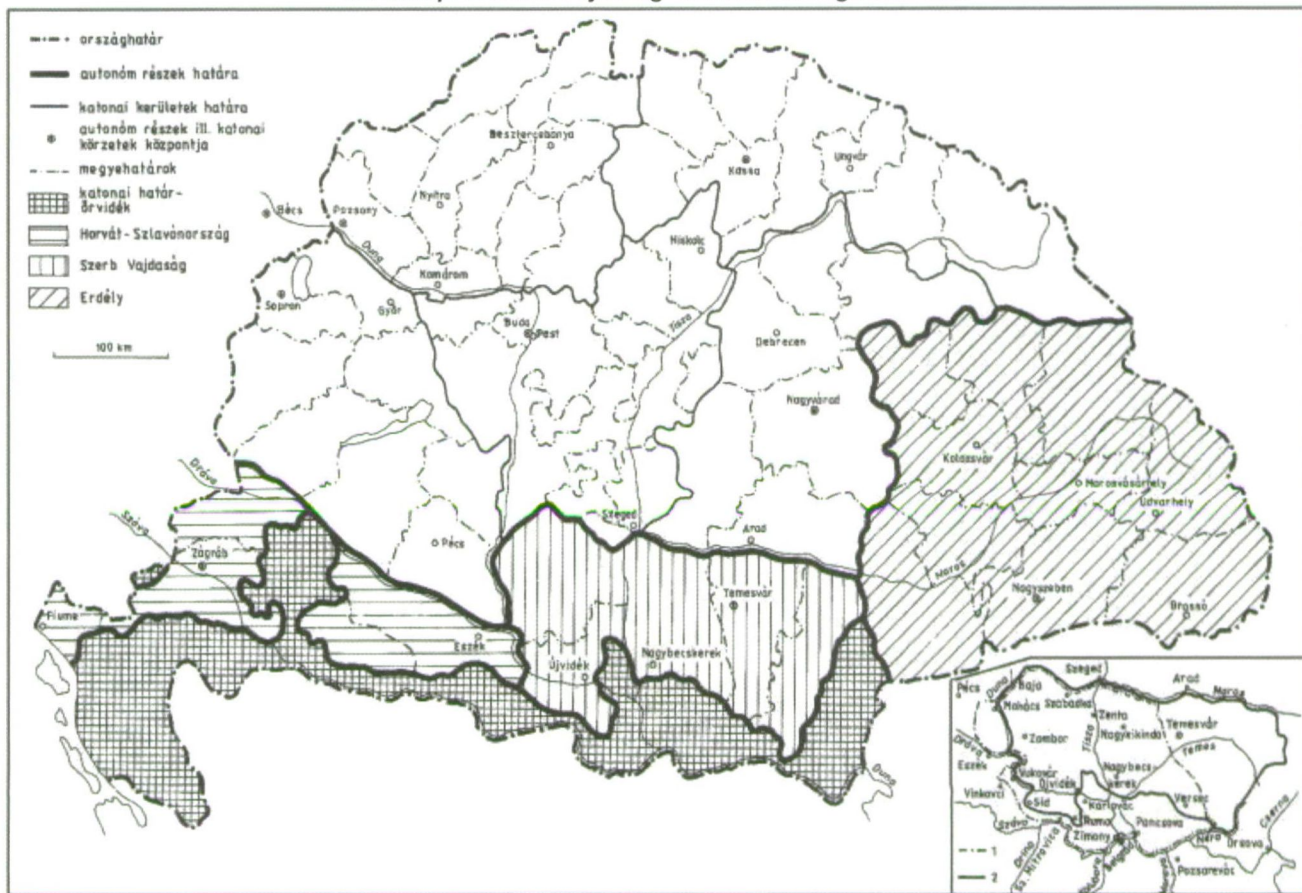
2. Az önkényuralom és abszolutizmus kora 1849–1867

2.1. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1849–1860

A magyarokkal harcban álló császári udvar az 1849. március 4-i olmützi alkotmányban a szerbeknek kilátásba helyezte az autonóm Vajdaság létrehozását. Ennek a területi egységnek az elnevezéséről és pontos területéről a bécsi udvarban hosszas viták folytak.¹²⁰ A viták lezárása után 1849. november 18-án egy császári pátenst életre hívta a Szerb Vajdaság-Temesi Bánság elnevezésű koronatarományt. Az így megszülető Vajdaság területe négy vármegyét (Bács, Torontál, Temes és Krassó) és Szerém vármegye két járását (rumai járás és illoki járás) ölelte fel, központja Temesvár, katonai kormányzója gróf Johann Coronini-Cromberg altábornagy volt.

¹²⁰ Ennek részleteiről lásd Deák Ágnes (2000): „Nemzeti egyenjogúsítás 1849–1860. Osiris Kiadó. Budapest. 80–86. old.; Sokcsevits Dénes (2011) 350–351. old.

10. térkép: A Szerb Vajdaság–Temesi Bánság 1849–1860

Forrás: Pándi Lajos szerk. (1995): Köztes-Európa 1763–1993. Osiris Századvég. Budapest. 144. old.

De rögtön rögzítenünk kell, hogy az így megszülető Vajdaság nem az a Vajdaság volt, amit a szerbek követeltek.¹²¹ A 10. térképen világosan látszik, hogy a császár nem csatolta hozzá az ún. katonai határőrvidéket, tehát nem volt közvetlenül határos Szerbiával, és nem terjedt ki minden olyan magyarországi területre, ahol szerbek éltek. A hivatalos nyelv papíron a német és az illír lett, de a gyakorlatban csak a németet használták.

Szintén fontos üzenete volt annak a ténynek, hogy a szerb nemzeti központnak számító Karlóca helyett a nagyszámú német polgársággal bíró Temesvár lett a tartomány székhelye. A bécsi kormány minden fontosabb vajdasági vezető pozíciót cseh és osztrák hivatalnokkal töltött be. Jól mutatja a bécsi udvar eljárását, az, hogy 1849 őszén Ferenc József felvette uralkodói címei közé a „a Szerb Vajdaság nagyvajdája” címet és ezzel megakadályozta, hogy a szerbek saját maguk választhassanak vajdát. Ezek után Ferenc József kinevezte szerb alvajdává a Temesi Bánságot igazgató katonai kormányzót, aki viszont nem szerb nemzetiségű volt.¹²² Természetesen a szerbek megpróbálkoztak azzal, hogy változtassanak ezen a helyzeten és szerb nemzetiségű alvajdát neveztesse ki, de ez a törekvésük megbukott a bécsi udvar ellenállásán.

6. táblázat: A Szerb Vajdaság–Temesi Bánság etnika viszonyai 1849–1860

Etnikum	Fő	%
Szerb	309 855	27,8
Román	414 947	37,1
Német	256 164	22,9
Magyar	73 642	6,6
Bunyevác és sokác	23 014	2,1
Horvát	25 982	2,3
Egyéb	13 253	1,1
Összesen	1 116 857	100

Forrás: A szerző saját szerkesztése Kemény G. Gábor (1946) alapján

Az, hogy a szerbek követelései milyen felemásan valósultak meg, jól mutatja az 7. táblázat, melyből megállapítható, hogy a szerb autonóm területként létrehozott Vajdaságban a szerbek aránya nem érte el a 30%-ot, a románok arány ennél jóval magasabb volt. Azaz kijelenthetjük, hogy a szerbek saját Vajdaságukban kisebbségbe szorultak.¹²³

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a szerbek olyan „jutalmat” kaptak a Vajdaság felállításával, amellyel kifejezetten elégedetlenek voltak, úgy érezték követeléseiket a császár csak felemásan teljesítette. A Vajdaságot alig több mint 10 évi fennállás után, a Bach-rendszer felszámolásával párhuzamosan 1860. december 27-én Bécs megszüntette, területét ismét Magyarországhoz csatolta, ezzel visszaállította a korábbi vármegyéket és azok önkormányzatát.

¹²¹ Krestic, Vasilije (1987): A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok 1848–1867. Id. mű: Fried István szerk. (1987): Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 129–146. old.

¹²² Deák Ágnes (2000) 143. old.

¹²³ Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 36. old.

2.2. A Délvidék 1860–1867 között

A Szerb Vajdaság eltörlése a szerb közvéleményben megerősítette azt a vélekedést, hogy Bécsről nem várhat semmi jót és a magyarokkal kell összefogni Bécs ellen.¹²⁴ A Bécs-ellenes szerb–magyar összefogás gondolatát Szvetožar Miletić több írásában is kifejtette.¹²⁵ Az 1861. évi magyar országgyűléssel szinte egy időben – 1861. április 2. – a szerbek egy újabb kongresszust tartottak Karlócán.¹²⁶ Ez a kongresszus követelte, hogy azokból a magyarországi területekből,¹²⁷ ahol a szerbek többségben élnek, hozzanak létre egy önálló beligazgatással rendelkező „szerb Vajdaságot,” ahol az ügyintézés és a közigazgatás nyelve a szerb.

Az osztrákhú Rajačić pátriárka elérte, hogy a kongresszus követeléseivel hivatalosan a bécsi udvarhoz forduljon, de ezzel párhuzamosan Svetozar Miletić – Újvidék polgármestere – megküldte a követeléseket a magyar országgyűlésnek is. Az Eötvös-féle nemzetiségi bizottság által kidolgozott törvényjavaslat azonban nagy csalódást okozott a szerbeknek. A törvényjavaslat a szerbek karlócai követeléseit – és persze a többi nemzetiség követeléseit is – nem vette figyelembe, ezek után a magyar országgyűlés heves vita után elutasította azokat.¹²⁸

Az 1860-as évek legfontosabb történése volt, hogy a magyarországi fiatal szerb politikusok egy csoportja – Vladimir Jovanbović és Svetozar Marković vezetésével – Újvidéken 1866-ban megalapította a Szerb Ifjúság nevű szervezet, mely 1871-ben történő feloszlásáig a délvidéki szerbek jogaiért kemény küzdelmet folytatott.¹²⁹

Újvidék szerepe a szerbek kulturális életében is felértékelődött az 1860-as években. A Pesten alapított – és ott sokáig jól működő Matica – 1864-ben áttette székhelyét Újvidékre. Ahol tagjainak száma rohamosan nőtt, vagyona gyarapodott, tudományos és kulturális tevékenysége kibővült. Így rövid időn belül Újvidék városa vitathatatlanul a délvidéki szerbek legfontosabb kulturális és művelődési központjává vált.¹³⁰

¹²⁴ Krestic, Vasilije (1987) 138–139. old.

¹²⁵ Ezek közül a legfontosabb az ún. Tučin-napi cikke (a Gergely naptár szerint 1861. január 4-én jelent meg. Ennek elemzését lásd Pap Tibor (2010): Szerb próbálkozás a Bánság kikerekítésére. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám 80–90. old.

¹²⁶ A kongresszuson történeteket ismertet a Kemény G. Gábor (1946) 39. old.; a karlócai kongresszus határozatának szövegét lásd Kemény G. Gábor I. kötet (1952) 36–39. old.

¹²⁷ A terület pontos lehatárolását lásd. Kemény G. Gábor I. kötet (1952) 36. old.

¹²⁸ Katus László (1987): A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdéssel 1849 és 1867 között 163–164. old. In: Fried István szerk. (1987): Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb–magyar kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 174–184. old.

¹²⁹ Szvetožar Miletić 1860-as évekbeli tevékenységéről lásd Petrovic, Nikola (1987): A szerb–magyar kapcsolatok és együttműködés 1848 és 1867 között. 242–243. old. In: Fried István szerk. (1987) 238–244. old.

¹³⁰ Sokcsevits et. al. (1994) 48–49. old.

3. FEJEZET:

A DÉLVIDÉK ARANYKORA, A DUALISTA KORSZAK (1867–1918)

1. Módszertani megfontolások: avagy mekkora volt a délvidéki régió

Módszertani fejtegetésünk kiindulásaképpen azt kell elmondanunk, hogy a 19–20. századi időkeretek között a Délvidék fogalma valójában egy kettős jelentésű fogalom, létezik egy „szűkebb” és egy „tágabb” értelmezése:

- **A „szűkebb Délvidék”**

Ezen fogalom alatt a Vajdaság azon részét értjük, melyet 1941-ben a magyar anyaországhoz visszacsatoltak. Hitler ugyanis nem az egész Vajdaságot csatolta Magyarországhoz, ehelyett a tartományt kettévágta, a nyugati részét Magyarország kapta meg, míg a keleti részt – amely korábban a Bánság részét képezte – német katonai közigazgatás alá helyezte.

- **A „tágabb Délvidék”**

Ezen fogalom egy 19. század végi, 20. század eleji állapotot jelez. Több kutató szerint a Nagyalföld tájegységen belül a Tisza és a Maros folyók összefolyásának tágabb környezetében, Temesvár, Szeged és Arad központokkal a 19. század végén a terület kezdett átalakulni funkcionális térré, azaz elkezdett formálódni egy régió, melyet Délvidéknek neveznek. Ez a régió az 1886-os megyék közül magába foglalta Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területét, továbbá Csongrád, Csanád és Arad vármegyék déli részeit.

A „tágabb Délvidék” fogalmát azonban még tovább kell pontosítanunk. Az 1880-as évektől kezdődően egészen napjainkig bezárólag a történelmi Magyarországra vonatkozóan számos táj- és régióbeosztás született, ezek közül kiválasztottam az általam legfontosabbnak ítélt hat beosztást,¹³¹ ezek az alábbiak:

1. Keleti Károly nyolc statisztikai régiója (1880-as évek)

A dualista Magyarország regionális térfelosztására tett első kísérlet a kortárs Keleti Károly (1833–1892) nevéhez fűződik, aki az 1871-ben megalakított Országos Statisztikai Hivatal első vezetője volt. Keleti Károlyt statisztikusként az a kérdés foglalkoztatta, hogy az országot milyen statisztikai-elemzési egységekre lehet felbontani. Az 1870-es évek végén kidolgozta a folyókhoz igazodó, topográfiai egységekre való felosztást, ennek során 8 statisztikai régiót határolt le, ez volt az ún. Keleti Károly-féle felosztás (lásd *11. térkép*).

¹³¹ Nem kerültek be a hat közé, így jelen fejezetben nem kerültek tárgyalásra az alábbi felosztások: Kemény György tájfelosztása (1917), Bulla Béla–Mendöl Tibor nagytájai (1947) és Frisnyák Sándor gazdasági tájai (1996). Ezeket viszont ismertetem az alábbi helyen Gulyás László (2012): *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914*. Kárpátia Stúdió. Budapest. 146–169. old.

2. Fodor Ferenc nagytájai (1924)

Fodor Ferenc 1924-ben megjelent munkájában¹³² 9 nagytájat (régión) különített el. Ez a Fodor-féle felosztás azért fontos, mert itt jelenik meg a „gazdasági táj” kategóriája. Fodor felfogásában a „gazdasági táj” egy harmonikusan kialakult gazdaságföldrajzi egység. Itt kell felhívni a figyelmet Fodor Ferenc másik újítására, nevezetesen arra, hogy nagytájakat vármegyékből építette fel, azaz a nagytájak határai egybeestek a közigazgatási határokkal. A Fodor-féle újítás magyarázata abban rejlik, hogy a kiindulási pontként használt Kemény György-féle tanulmányban járási adatok szerepeltek, ezzel szemben Fodor rendelkezésére csak megyei bontású adatok álltak (lásd 12. térkép).

3. Prinz Gyula felosztása (1926, illetve 1938)

Prinz Gyula 1926-ban megjelent könyvében,¹³³ Kemény György és Fodor Ferenc fentebb bemutatott felosztásaiból indult ki, bár ezen két szerzővel szemben akik 9-9 tájat különítettek el, Prinz végül is 15 tájat határolt le. 1938-ban Prinz Gyula Teleki Pállal és Cholnoky Jenővel közösen írt könyvében¹³⁴ szintén ez a 15 tájból álló felosztás jelenik meg (lásd 13. térkép).

4. Tóth József felosztása (1997)

1997-ben publikált tanulmányában¹³⁵ Tóth József kilenc régiót különített el, közöttük pedig keskenyebb-szélesebb átmeneti zónákat, melyek hovatartozása – mármint, hogy melyik régióhoz tartoznak – a későbbi zavartalan fejlődés során dőlt volna el (lásd 14. térkép).

5. Beluszky Pál felosztása (2008)

2008-ban megjelent könyvében¹³⁶ Beluszky egy 9 régiós felosztás – ami valójában 10 régió, mert VIII/a és VIII/b számozást is készített – mellett tette le voksát (lásd 15. térkép).

6. Süli-Zakar István-Csüllög Gábor felosztása (2003, illetve 2010)

Süli-Zakar István-Csüllög Gábor szerzőpáros 2003-ban és 2010-ben megjelent tanulmányában¹³⁷ hat gazdasági szerveződésű régiót különített el. Ez a felosztás számol a legkisebb számú régióval (lásd 16. térkép).

¹³² Fodor Ferenc (1924): Magyarország gazdaságföldrajza. Budapest.

¹³³ Prinz Gyula (1926): Magyarország földrajza. Budapest.

¹³⁴ Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál. (1938): Magyar földrajz I–III. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Budapest.

¹³⁵ Tóth József (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Pap Norbert–Tóth József szerk. (1997): Európa politikai földrajza. Pécs. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszéke és a JPTE TK Kiadói Iroda. University Press.

¹³⁶ Beluszky Pál (2008): Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest.

¹³⁷ A szerzőpáros elképzeléseiről lásd Süli Zakar István–Csüllög Gábor (2003/b): A terület- és településfejlesztés Magyarország ezeréves történelmében. In: Süli-Zakar István szerk. (2003/a): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 15–46. old.; Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2010): A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar István (2010): A terület- és településfejlesztés alapjai. II. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 37–72. old.

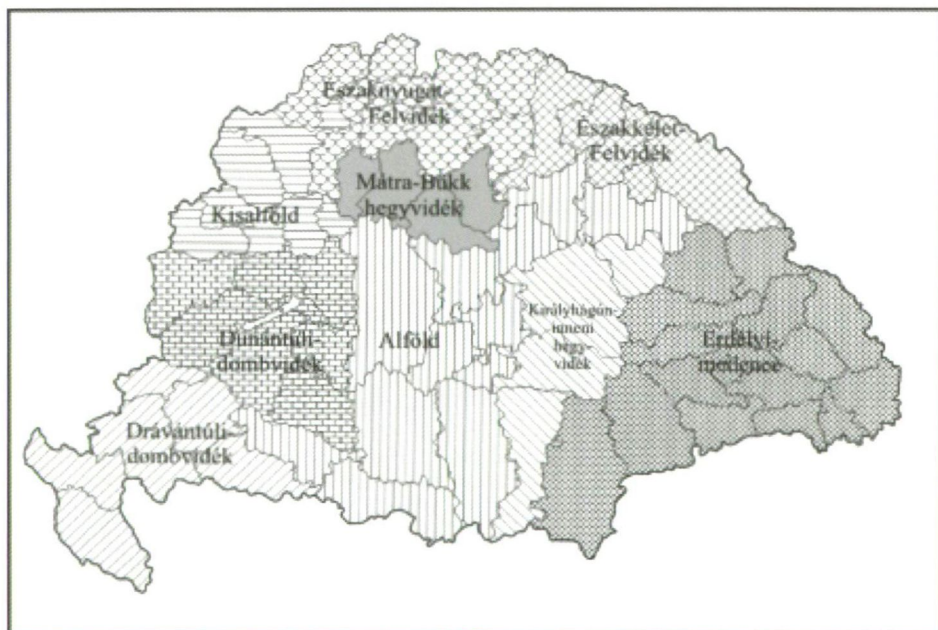
11. térkép: Keleti Károly nyolc statisztikai régiója

Jelmagyarázat: 1. Duna jobb partja 2. Duna bal partja 3. Duna-Tisza köze 4. Tisza jobb partja
5. Tisza bal partja 6. Tisza–Maros szöge 7. Királyhágón túl 8. Horvát-Szlavonország.

Forrás: A szerző saját szerkesztése Frisnyák Sándor (1995) alapján

12. térkép: Fodor Ferenc gazdasági tájai

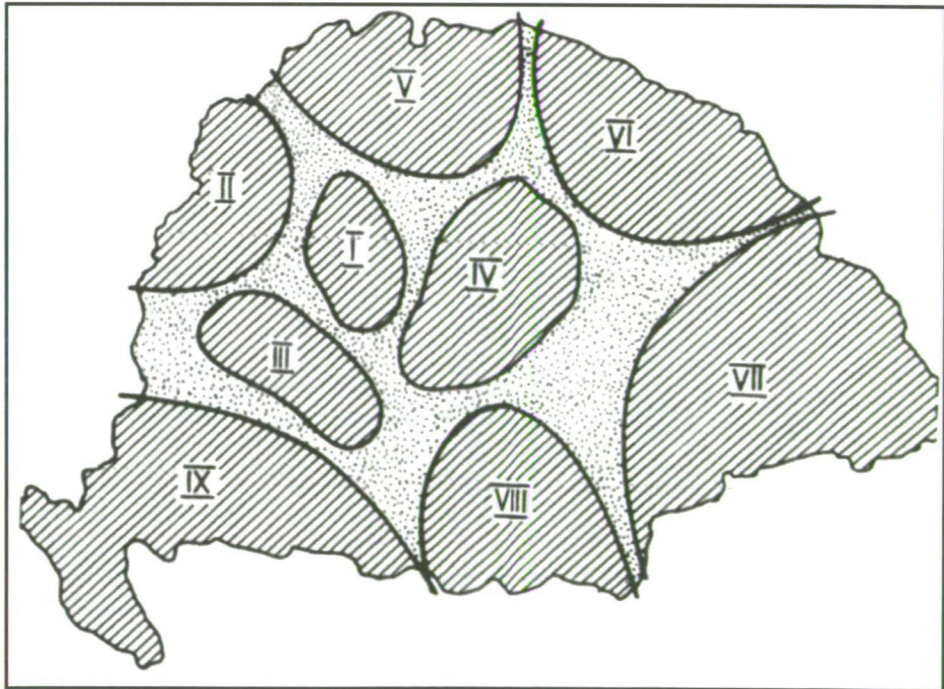
Forrás: Fodor Ferenc (1924)

13. térkép: A Prinz Gyula-féle földrajzi tájak

Forrás: Prinz Gyula (1926)

14. térkép: A dualista Magyarország régiói Tóth József szerint

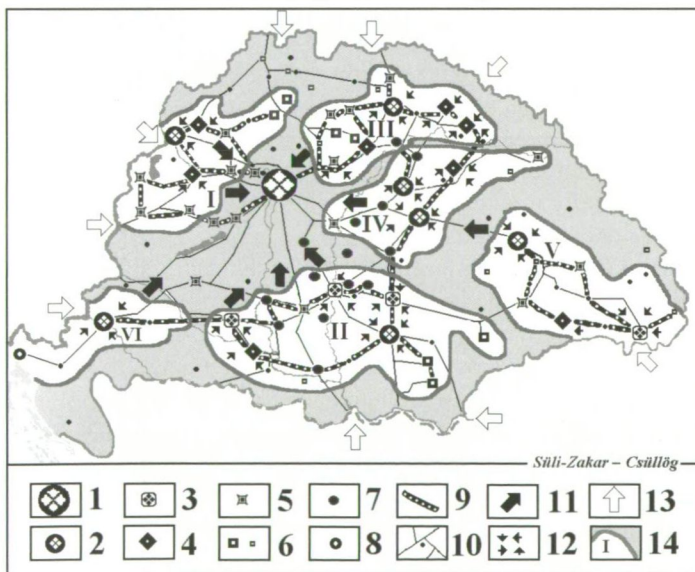
Forrás: Tóth József (1997)

15. térkép: A dualista Magyarország országrészei Beluszky szerint

Jelmagyarázat: I. Budapest és vidéke II. Nagyalföld III. Kisalföld IV. Dunántúl V. Felföld (Felvidék)
VI. Északkelet-Magyarország VII. Temesköz (Bánát) VIII/a Erdély VIII/b Partium
IX. Horvát-Szlavonország
Forrás: Beluszky (2008)

**16. térkép: Magyarország térszerkezete a 19–20. század fordulóján
Süli-Zakar István–Csüllög Gábor szerzőpáros szerint**

Jelmagyarázat: 1. Országos központ 2. Régió központ 3. Részleges régió központ
4. Regionális gyűjtő központ 5. Regionális alközpont 6. Országos és regionális ipari központ
7. Országos jelentőségű agrár-kereskedelmi központ 8. Országos jelentőségű kikötő
9. Fő térszerkezeti vonal 10. Térszerkezeti szerepű vasúti fővonalak 11. Országos gyűjtő irány
12. Regionális gyűjtő irány 13. Külső hatások iránya 14. Gazdasági régiók: I. KISALFÖLDI
II. DÉLVIDÉKI III. FELVIDÉKI IV. PARTIUMI V. ERDÉLYI VI. HORVÁTORSZÁGI
Forrás: Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2010) 65. old.

Ha az általunk legfontosabbnak ítélt hat felosztást a Délvidékre mint térkategóriára vonatkozóan egy táblázatban ábrázoljuk az alábbi eredményt kapjuk:

7. táblázat: A Délvidék mint térkategória megjelenése

Országos Statisztikai Hivatal 8 régiója (1880)	Fodor Ferenc 9 tája (1924)	Prinz Gyula 15 tája (1926)	Tóth József 9 régiós felosztása (1997)	Beluszky Pál 9 régiós felosztása (2008)	Süli-Zakar I. és Csüllög G. 6 régiós felosztása
Tisza–Maros köze	-	Aldunatáj	Délvidék	Temesköz (Bánát)	Délvidék

Forrás: A szerző saját szerkesztése

A vizsgált hat felosztással kapcsolatban a 8. táblázat és a 8–13. térképek alapján az alábbi megállapításokat tehetjük:

- Első megállapítás: Egyedül Fodor Ferencnél nem láthatunk „déli régiót,” nála az Alföld a történelmi Magyarország déli határáig ér.
- Második megállapítás: A másik öt felosztás feltüntet valamiféle „déli régiót”, úgymint:
 - Keleti Károly: Tisza–Maros szöge,
 - Prinz Gyula: Aldunatáj,
 - Tóth József: Délvidék,
 - Beluszky: Temesköz (Bánát),
 - Süli-Zakar–Csüllög: Délvidék.

De a térképeket tanulmányozva rögtön rögzíthetjük, hogy az egyes szerzők más és más értenek ezen régió alatt. Prinz Aldunatájának kiterjedtsége jelentősen eltér Beluszky Temesközétől. Mint, ahogy a Süli-Zakar–Csüllög-féle Délvidék kiterjedtsége – Pécs és Eszék városa náluk regionális gyűjtőközpont – is erősen különbözik Beluszky Temesközétől, amely Torontál vármegye nyugati határainál (azaz a Tiszánál) véget ér. A Beluszky-féle felosztás és a Süli-Zakar–Csüllög-féle felosztás mindössze abban egyezik meg, hogy Temesvárt tekintik régióközpontnak.

Itt kell megjegyeznünk, hogy még a Bánság mint térkategória definiálása se egységes. A területről alapos monográfiát író Kókai Sándor arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha a vármegyékre vetítjük le a Bánság fogalmát, akkor az Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyéket fedi le, viszont kizárja a Bánsági régió fogalmából Arad, Hunyad, Bács-Bodrog, Csanád és Csongrád vármegyéket.¹³⁸

A fenti megállapításokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a történelmi Magyarország „déli középső részének” – Délvidék, Temesköz, Bánság, Bácska – regionális beosztása erősen vitatott, és nem létezik szakmai konszenzus. Mindezek miatt jelen fejezetben azt a megoldást választottuk, hogy amikor a Délvidék gazdasági életének egyes szektorait (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) ismertetjük, mindig lehatároljuk és körülírjuk azt a térkategóriát (ez általában a vármegye lesz), amelynek keretei között az adott ágazatot bemutatjuk.

¹³⁸ A Bánság kérdésköréről lásd Kókai Sándor alapos és részletes munkáját, Kókai Sándor (2010/a): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza. 14. old.

2. A gazdasági élet: A Délvidék aranykora

Az 1867-es kiegyezéssel kezdődő és 1918-ig tartó dualista időszak gazdasági szempontból a történelmi Magyarország legfényesebb korszaka volt.¹³⁹ Az egy főre eső nemzeti jövedelem évente 2,5%-kal, a mezőgazdasági termelés 1,7%-kal, az ipari termelés 4,5%-kal, a szállítás és kereskedelem 5%-kal növekedett.¹⁴⁰ Ezek a növekedési arányok az akkori Európa legmagasabb arányai voltak. A Délvidék a növekedő történelmi Magyarország egyik leggazdagabb „régioja” volt, nyugodtan nevezhetjük az ország „éléstárának”. Ezért is szerepeltetjük alfejezetünk címében az „aranykor” kifejezést. Jelen alfejezetben a Délvidék dualista korszakbeli gazdasági életét az alábbi négy dimenzió mentén mutatjuk be:

1. mezőgazdaság,
2. ipar,
3. közlekedés és kereskedelem,
4. szolgáltatások.

2.1. A mezőgazdaság

Nagy Mariann több munkájában elemezte a dualista Magyarország mezőgazdasági viszonyait.¹⁴¹ Ennek során klaszteranalízis segítségével az országot 7 nagy agrárrégióra osztotta fel. Ezek közül az egyik nagy agrárrégió a Nagyalföld, melyet 4 további alrégióra bontott, úgymint:

1. Duna–Tisza köze alrégió (Esztergom, Heves és Pest vármegyék),
2. Tiszántúl alrégió (Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék),
3. Dél-Alföld alrégió (Bács-Bodrog, Temes, Torontál vármegyék),
4. Szlavónia alrégió (Szerém és Verőce vármegyék).

A felosztásból látható, hogy az ún. Dél-Alföld alrégió három vármegyéje majdnem lefedi a Délvidék fogalmát. Annyit kell tennünk, hogy azt kiegészítjük Krassó-Szörény vármegyével.¹⁴² Ennek megfelelően a Délvidék mezőgazdaságát bemutató táblázataink négy vármegyét tartalmaznak.

¹³⁹ Erről bővebben lásd Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 201–268. old.

¹⁴⁰ Arday Lajos (2002/b) A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Trontál és Szerém vármegyék) rövid története. In: Arday Lajos (2002/a): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP. Budapest. 15. old.

¹⁴¹ Nagy Mariann (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete. Doktori mestermunkák. Budapest; Nagy Mariann (2005): Magyarország mezőgazdasága a 20. század elején. In: Beluszky (szerk.): Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 322–395. old.; Nagy Mariann (2006): A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság helye a Habsburg Birodalom foglalkozási szerkezetében az 1857-es népszámlálás tükrében. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 151–160. old.

¹⁴² Ezt a vármegyét Nagy Mariann az ún. erdélyi nagyrégióhoz sorolta.

A Délvidék négy vármegyéjéből három – Bács, Torontál és Temes – mezőgazdasági szempontból rendkívül kedvező természeti adottságokkal (domborzat, éghajlat, hőmérséklet, csapadék, napsütéses órák száma, a talaj összetétele és minősége) rendelkező vidék, amit jól mutat, hogy itt volt a legmagasabb – 73% – a szántó aránya. Mindezek fontos szerepet játszottak abban, hogy az egy holdra és az egy kérésőre jutó kataszteri jövedelem a dualista Magyarországon ezekben a megyékben volt a legmagasabb. A mezőgazdaság termelési értékének 60%-át a szántóföldi gazdálkodás adta.¹⁴³ Ha a szántóföldi gazdálkodást közelebbről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a vetésterület 75%-át búza és kukorica foglalta el (körülbelül fele-fele arányban). A pontos adatokat a 8. táblázat tartalmazza.

8. táblázat: A különféle szántóföldi növényekkel bevetett terület nagysága a Délvidék négy vármegyéjében 1913-ban (hektárban megadva)

A növény	Bács-Bodrog vármegye	Torontál vármegye	Temes vármegye	Krassó-Szörény vármegye	Az adott növény teljes vetésterülete az országban
Búza	266 400	329 500	147 300	42 900	3 210 000
Kukorica	275 900	270 000	202 700	112 700	2 666 000
Rozs	14 100	3 900	6 100	2 100	1 000 000
Árpa	27 500	18 100	16 200	3 100	1 200 000
Burgonya	12 700	2 500	3 900	5 300	644 000

A szerző saját szerkesztése Edvi Illés–Halász Albert 1920 adatai alapján

A táblázatban szereplő termények mellett sok konyhanövényt (káposzta, dinnye) is termeltek, továbbá ún. ipari növényeket, cukorrépát, lent, kendert és komlót. Ezek közül különösen fontos volt a kender, hiszen a dualizmuskori Magyarországon a kendertermelés összesen három vármegyére (Bihar, Szatmár és Bács-Bodrog) koncentrálódott.¹⁴⁴

A 8. táblázat nem tartalmazza, de még egy növényt még kell említenünk, amely fontos szerepet játszottak a délvidéki mezőgazdaságban, ez pedig a rizs. A délvidéki rizstelepek Bácskeresztúr és Torzsa községek között a Ferenc József csatorna mentén terültek el. A csatorna jobb és bal partján lévő rizstelepek az 1880-as és 1890-es években születtek meg állami támogatással. Ezeken a „Carolin melon” elnevezésű rizsfajtát árasztásos öntéssel termesztették.

A 8. táblázatból kiolvasható a Délvidék mezőgazdaságának éles területi különbsége is. Míg Bács, Torontál és Temes vármegyék a történelmi Magyarország mezőgazdaságának élenjáró vármegyéi, addig Krassó-Szörény vármegye fejlettségben mesze mögöttük jár.

A mezőgazdaság másik fontos ágazata az állattenyésztés, amelynek helyzetét a 9. táblázat mutatja be.

¹⁴³ Beluszky (2005) 332. old.

¹⁴⁴ Frisnyák Sándor szerk. (1996): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza.

9. táblázat: Az állatállomány száma a Délvidék négy vármegyéjében 1917-ben (darabban megadva)

Az állat	Bács-Bodrog vármegye	Torontál vármegye	Temes vármegye	Krassó-Szörény vármegye	Teljes állomány az országban
Sertés	658 600	479 800	272 500	147 300	8 265 000
Ló	142 900	158 308	84 900	30 000	1 666 000
Szarvasmarha	238 400	169 300	129 800	188 500	6 695 000
Juh	198 200	277 400	140 900	338 500	5 613 000

A szerző saját szerkesztése Edvi Illés–Halász Albert 1920 adatai alapján

Mint a táblázatból kiolvasható, a délvidéki állattenyésztésen belül a sertéstartás játszott vezető szerepet, ami szorosan összefüggött a jelentős mennyiségű kukorica-termeléssel. A táblázatból kiolvasható, a sertés és lótartásban Bács-Bodrog, Temes és Torontál magasan felülmúlta Krassó-Szörény vármegyét. Viszont a szarvasmarhatartásban Krassó-Szörény vármegye megelőzte Torontál és Temes vármegyéket. Míg a juhtenyésztésben Krassó-Szörény vármegye jelentős megelőzte a másik három vármegyét. Sőt kijelenthetjük, hogy juhtartásban Krassó-Szörény vármegye az egész országban az első helyet foglalta el.

A 9. táblázat nem tartalmazza, de meg kell említenünk az állattenyésztés egy speciális válfaját, a selyemhernyó-tenyésztést, melyhez hatalmas kiterjedésű eperfaligetek szükségesek. Gazdaságtörténeti érdekesség, hogy selyemhernyó-tenyésztést a Délvidéken egy 1722-ben betelepülő spanyol telepes csoport honosította meg.¹⁴⁵ Adataink szerint 1907-ben a Délvidéken 128 községben 21406 család foglalkozott selyemhernyó-tenyésztéssel.¹⁴⁶ A délvidéki selyemhernyótenyésztés súlyát jól mutatja, hogy 1913-ban Magyarországon összesen 1 161 000 kg selyemgubót termeltek, melynek túlnyomó részét a Délvidék eperfaligetei adták az alábbi megoszlásban, Bács-Bodrog 455 000 kg, Torontál 245 688 kg, Temes 174 600 kg.¹⁴⁷

A Délvidék mezőgazdasági helyzetét bemutató áttekintésünk lezárásaképpen még szólnunk kell a birtokszerkezetről, annak pozitív és negatív vonásairól. A Délvidék vármegyéiben a birtokmegoszlása kedvező volt, a földterület 11–15%-a volt csak 1000 holdon felüli nagybirtok. Mellettük erős pozíciókkal rendelkeztek a termelés korszerűsítésében leginkább érdekelt középbirtokosok és gazdagparasztek (20–100 holdas). Így érhető, hogy a Nagyalföldön először a Délvidéken jelent meg a gőzüzemű cséplőgép (Törökbecse 1858), illetve a későbbiek során a robbanómotoros traktorok és munkagépek is jellemzőek voltak.¹⁴⁸

Szintén pozitívként kell megemlítenünk, hogy a gazdálkodás szintjének eme-

¹⁴⁵ Erről bővebben lásd Kalapis Zoltán (1998): Búza, dohány, selyem. Fórum Kiadó. Újvidék.

¹⁴⁶ Szobonya Béla (1910): Mezőgazdaság és állattenyésztés. Id. mű Borovszky Samu szerk. (1910): Bács-Bodrog vármegye II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest. 323–380. old.

¹⁴⁷ Edvi Illés–Halász Albert (1920): Magyarország gazdasági térképekben. Budapest, Pallas nyomda.

¹⁴⁸ Arday (2002/b).

lésére 1884-ben Adán fölműves iskolát állítottak fel. Az 1890-es években Palicson és Szabadkán egy-egy újabb fölműves szakiskola indult el.¹⁴⁹ Ezek az iskolák különösen fontosak, hiszen a természeti adottságok mellett a humán erőforrások minősége a legfontosabb termelési tényező.

A fenti technikai szint szempontjából kedvező kép mellett szólnunk kell azonban egy kedvezőtlen vonásról is. A birtokmegosztás a délvidéki magyarság szempontjából volt a legkedvezőtlenebb. A birtokstruktúra két szélén, azaz a nagybirtokosok és a törpebirtokosok – ehhez a kategóriához még hozzávehetjük a földnélküli agrárproletárokat és cselédeket – között a magyarság túlreprezentált volt. Míg a birtokstruktúra közepén, azaz a gazdag- és középparaszti kategóriában a németek, szerbek, bunyevácok és a szlovákok domináltak.¹⁵⁰

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a dualista korszakban a Délvidék négy vármegyéjéből három – Bács-Bodrog, Temes és Torontál – az ország egyik legfejlettebb mezőgazdasági területe volt. Ezzel kapcsolatos fontos momentum – ami szintén mutatja fejlettségét –, hogy a dualista Magyarországon Bács-Bodrog, Torontál és vármegyékben táplálkozott a legjobban a lakosság, az asztalokon mindennapos volt a fehér búzakenyér.

2.2. Az ipar

2.2.1. A dualista Magyarország iparának területi elhelyezkedése

A dualista Magyarország iparának területi elhelyezkedését több szerző – Fodor Ferenc, 1924¹⁵¹ Berend T. Iván-Ránki György, 1955¹⁵² – próbálta meg lehatárolni,¹⁵³ jelen tanulmányban a legfrissebb felosztást, Beluszky Pál felosztását használjuk kiindulópontként. Beluszky négy iparvidéket és hét, ún. „ipari régión kívüli nagyipari központot” különböztet meg.¹⁵⁴

10. táblázat: Magyarország iparának területi elhelyezkedése 1910-ben

Iparvidékek	ipari régión kívüli nagyipari központok
1. Központi iparvidék (Budapest)	1. Arad
2. Felvidéki iparvidék	2. Brassó
3. Krassó-Szörény-Hunyadi iparvidék	3. Debrecen
4. Kisalföldi iparvidék	4. Fiume
	5. Kolozsvár
	6. Szeged
	7. Temesvár

Forrás: Gulyás László szerkesztése Beluszky 2005 alapján

¹⁴⁹ Szobonya Béla (1910) 323–380. old.

¹⁵⁰ Arday (2002) 15–16. old.

¹⁵¹ Fodor Ferenc (1924): Magyarország gazdaságföldrajza. Budapest.

¹⁵² Berend T. Iván-Ránki György (1955): Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Budapest.

¹⁵³ A kísérletekről lásd Beluszky P (2005) 431–434. old.

¹⁵⁴ Beluszky P. (2005): 434–435. old.

Mint a 10. táblázatból látható, a 7 nagyipari központ közül három – Arad, Szeged, Temesvár – a tágan értelmezett Délvidék területére esett. Továbbá az egyik iparvidék, a Krassó-Szörény-Hunyadi iparvidék fele, Krassó-Szörény esett a Délvidékre.¹⁵⁵ Viszont Bács és Torontál vármegye területére nem jutott „ipari régión kívüli nagyipari központ”. Ezen körülmények miatt jelen alfejezetben az alábbi csomópontok körül tárgyaljuk a Délvidék iparát:

1. Temesvár ipara,
2. Arad ipara,
3. A Krassó-Szörény iparvidék jellemzői,
4. Bács-Bodrog és Torontál megye ipara.

2.2.2. Temesvár ipara

Temesvár iparát vizsgálva az iparosítás két hullámáról beszélhetünk: az első hullámra a török kiűzése (1716) után került sor. Mint azt könyvünk első fejezetében láttuk a visszafoglalt terület benépesítése mellett¹⁵⁶ III. Károly a gazdasági hasznosítás megszervezését jelölte meg a tartomány első kormányzója, Mercy gróf másik fontos feladatáént.¹⁵⁷

Az iparosítás második hulláma a dualista korszakban érte el a várost. Ezt az is elősegítette, hogy a város önkormányzata ingyen telkekkel, a kezdeti időszak adómentességével és más kedvezményekkel pártolta az ipartelepítéseket. Temesvár gyors fejlődéséhez hasonló fejlődést csak Amerikában tapasztaltak, ezért, továbbá fejlett textil- és ruházati ipara miatt a várost gyakran emlegették a „magyar Manchesterként” is.

A temesvári ipar szerkezetét vizsgálva azt rögzíthetjük,¹⁵⁸ hogy a vezető ágazat a textil- és ruházati ipar volt, amely 2 ezer munkást foglalkoztatott. A textil- és ruházati ipar Temesvár esetében elsősorban posztó-, szövet- (vászon) szőnyeg- és kalapkészítést jelentett. Konkrétan az alábbi gyárakat kell megemlítenünk:

- Magyar Gyapjúfonal RT.,
- Gyapotfonalgyár,
- Weisz József vászonszövészete, amely angol fonálból állított elő vásznat,
- Első magyarországi nemezkalap kalapgyár,
- Szalmakalapgyár,
- Nemezgyár,
- Hinterseer Ulrik kesztyű gyára,
- Turul cipőgyár.

¹⁵⁵ Ezért jelen könyvben Hunyad megye iparát (Zsil-völgy és Vajdahunyad) nem tárgyaljuk.

¹⁵⁶ Marjanucz László (2003/a): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2003. Szeged. 131–135. old.

¹⁵⁷ Marjanucz László (2003/b): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.

¹⁵⁸ Erről bővebben lásd Borovszky Samu szerk. (1912): Temes vármegye története. Országos Monográfia Társaság. Budapest.

A textil- és ruházati ipar mellett az alábbi iparágak/gyárak működtek Temesvárott:

- Vas- és fémipar: páncélszekrénygyár, lakatosárugyár, láncgyár, vas- és rézbútorgyár,
- Gépgyártás: 2 gépgyár, vasúti műhely, elektrotechnikai gyár,
- Közlekedésszköz-gyártás: Kardos Gyula kocsigyára (fából gyártottak kocsikat),
- Építőanyagipar: cementgyár, téglagyár, anyagárugyár,
- Fa- és csontipar: 3 bútorgyár,
- Élelmiszeripar: három malom, egy-egy kenyér- cukor-, vaj-, dohány-, sör-, szesz-, élesztő-, ecet-, szikvíz-, jég- és halkonzervgyár,
- További könnyűipar: szappangyár, illatszergyár, vegyipari áruk gyára,
- Nyomdaipar: 5 darab nyomda.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a temesvári gyárak egy része nem csupán a belföldi piacra termelt, hanem külföldi piacra is el tudta juttatni termékeit. Ezek közül név szerint az alábbiakat emelhetjük ki:¹⁵⁹

- Az 1900-ban alapított Turul cipőgyárnak az ország valamennyi nagyobb városában, valamint Ausztriában, Németországban, Svájcban, Hollandiában és a Balkánon voltak árusítóhelyei.
- Kardos Gyula kocsigyára évente 100–120 új kocsit gyártott, felvevő piaca Magyarországon kívül Szerbia, Románia és Bulgária volt.
- A Hungária szőr- és gypjúnemezgyár, amely a legegyszerűbb cipőbetétektől a legfinomabb szőnyegszövetig számos terméket előállított és exportált Angliába, Belgiumba és Németországba.
- Gyufagyár, mely Bulgáriába és Törökországba exportált.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy – mint az exportra termelőgyárak felsorolása is mutatja – a temesvári ipar az akkori Magyarország legkorszerűbb ipara volt. Úgy véljük a fentebb bemutatottak miatt nem túlzás Temesvárt „magyar Manchesterként” emlegetni. Temesvár fejlettségét jól mutatja, hogy az 1857-ben alapított légszeszgyára Magyarország első vidéki légszesztermelője volt. Ráadásul szintén Temesvárott adták át az ország első villamos telepét is, így 1884-ben Temesvár vált Európa első olyan városává, amelynek utcáit villanyfényvel világították meg.

2.2.3. Arad ipara

Arad gyors fejlődésnek indult a 19. század folyamán. Ezt a dinamizmust több természeti és gazdasági tényező együttes hatásának köszönhetjük. Ezek közül kettőt kell kiemelni.¹⁶⁰ Egyrészt a város kedvező közlekedés-földrajzi helyzete (Maroskapu), melyet az 1858-ban átadott Szolnok–Arad vasútvonal még tovább javított.

¹⁵⁹ Borovszky uo.

¹⁶⁰ Kókai Sándor (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. Század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Nyíregyháza. 143. old.

Másrészt a város mind az Alföld felé, mind Erdély felé kiépítette hinterlandját. Az alföldi hinterland a Bánát északi része, míg az erdélyi hinterland az Arad-Hegyaljai borvidék volt, a két terület között a javak cseréje Arad országos jelentőségű vásárain zajlott.

Mindezek következtében a dualista korszakban Arad magához vonzotta a gazdaság innovatív ágazatait (gépgyártás, bankok és takarékpénztárak), továbbá néhány, ún. igazgatási-szolgáltatási központi funkciót (sajtóügyi bíróság, váltótörvényszék, görögkeleti püspöki székhely) is megszerzett.¹⁶¹

A dualista Arad ipara hasonló profilt mutat, mint Temesvár ipara, azaz az alábbi iparágakat/gyárakat említhetjük meg:

- Textilipar,
- Gépgyártás: Weitzer gép- és vagongyártás, automobilgyártás (MARTA),
- Malmok: Neumann testvérek gőzmalma, Széchenyi gőzmalom,
- Élelmiszeripar: szeszgyár, Pannónia keményítő gyár,
- További könnyűipar: szappangyár, Lengyel-féle bútorgyár.

A textil- és ruházati ipar Temesvárnál gyengébb volt, viszont ezt ellensúlyozta az erős gépgyártás, ezen belül a vagongyártás, amely 1300 munkást foglalkoztatott. Az aradi gépipar történetében fontos dátum 1907, amikor Arad városvezetése tárgyalásokat kezdett a franciaországi Westinghouse céggel egy automobil- és motorgyár aradi felépítésére és beüzemelésére. Sorozatos tárgyalások után sikerült megállapodásra jutniuk. A gyártelepítésre kétféle korona törzstőkével rendelkező részvénytársaságot hoztak létre. Arad városa 15 évi adómentesség és ingyen telek adományozása mellett 300 ezer korona névértékű részvényt is jegyzett. Az aradi gyár alakuló ülését 1908. november 29-én tartották meg, s a céget Magyar Automobil Részvénytársaság Westinghouse Rendszer néven jegyezték be. A gyártelepítés céljaira, némi vita után, az akkori Pécskai úti telket jelölték ki a Weitzer János gép-, Vagongyár és Vasöntő Rt. szomszédságában, hiszen a város is a gyár melletti beépítetlen telket ajánlotta fel.

A történelmi Magyarország első automobil- és motorszerkezet-gyárát igen gyorsan tető alá húzták, és a kor ipari építkezésének magas színvonala jellemezte. A főépület tartóoszlopait és tetőzetét a főtervező, az aradi Fodor és Reisinger cég vasbetonból építtette. A szerelőműhely háromhajós volt és üvegtetejének köszönhetően nagyon világos. Az amerikai rendszerű csarnok 60 m hosszú, 40 m széles és 10 m magas volt. A különböző műhelyeket csak részben különítették el, hogy a főmérnök a munkálat minden fázisát könnyen áttekinthesse. Az Aradi Mérnök- és Építészegyesület meghívására 1909. augusztus 28-án budapesti műegyetemi tanárokból és mérnökökből álló szaktestület jött le Aradra, hogy a helyi szakemberekkel megtekintse az akkor már működő gyár üzemcsarnokát. Az üzemet Jemnitz és Fodor mérnökök mutatták be a vendégeknek, akik elismeréssel véleményezték az építményt, a műszaki berendezéseket és szép jövőt jósoltak az aradi autógyárnak.

¹⁶¹ Kókai (1999) 143.old.

2.2.4. Szeged ipara

A kézműipar 1867 előtt is jelentős volt Szegeden, de a gyáripar csak a dualista korszakban épült ki.¹⁶² A szegedi ipar szerkezetét vizsgálva azt rögzíthetjük, hogy a korszakban a vezető ágazat a malomipar és a textilipar.¹⁶³

Szeged a dél-alföldi gabonatermesztés központjaként komoly malomipari kapacitást épített ki. Az első gőzmalom – Ludwig Jordan tescheni tőkepénzes malma – 1857-ben indult el Szegeden. A dualista korszakban sorra nyitottak a malmok Szegeden. 1906-ban már 7 óriásmalom és 68 kismalom örölte a búzát, együttes kapacitásuk 962 ezer mázsa/év volt.¹⁶⁴

A malomipar speciális ága volt a paprikaörlés, a Pálffy-testvérek 1859-ben találták fel azt az acélhengershéket, mely lehetővé tette a paprika örlését. 1917-ben 17 paprikamalom dolgozott Szegeden.

A másik vezető ágazat a textilipar volt. Jól mutatja ezt, hogy 1910-ben Szegeden 5256 fő dolgozott az iparban (lásd 11–12. táblázat), melyből valamivel több, mint 1500 fő textilipari munkás volt. Érdekes munkamegosztás alakult ki a textiliparon belül Szeged és Temesvár között. Mint fentebb láthattuk, Temesvár esetében a textilipar elsősorban posztó, szövet (vászon) szőnyeg és kalapkészítést jelentett, addig Szeged két nagy kender- és lenfeldolgozó üzemével (1. Bakay-féle, 2. Újszegedi) járult hozzá a magyar textilipar fejlődéséhez.

A kenderfeldolgozás nyersanyagbázisa a Bács-Bodrog vármegyei kendertermesztés volt, mely az ország kendertermesztésének 90%-át adta. A Bakay-féle Fonó-, Szövő-, és Kötélgyár 1913-ban a Monarchia, sőt egész Közép-Európa legnagyobb kenderfeldolgozó gyára volt. Termékeinek 1/3 részét külföldön, tucatnyi európai országban, továbbá az Amerikai Egyesült Államokban értékesítették. A textil- és ruházati ipar mellett az élelmiszeripar tett jelentős szerepre szert Szegeden, az alábbi gyárakat kell konkrétan megemlítenünk:

- dohánygyár,
- Schmidt Ferenc majd Reiner Mór szeszgyára,
- Pick Márk szalámigyára és még további 6, kisebb-nagyobb szalámigyár,
- Első Szegedi Cukorkagyár.

Az eddig ismertetett gyárak és iparágak mellett a továbbiak játszottak még jelentős szerepet Szeged iparában: nyomdaipar (4 nyomda) bőripar, cipő-, és csizmakészítő ipar, fűrészaruk gyártása.

¹⁶² A kézműiparról lásd: Hilf László (1929): A szegedi iparosság története. A Szegedi Ipartestület Kiadása. Szeged.

¹⁶³ Kápolnai Iván: Közép- és nagyipar. In. Gaál Endre szerk. (1991): Szeged története 3/1. Szeged. 446–486. old.

¹⁶⁴ Kápolnai (1991) 474. old.

2.2.5. A három délvidéki „ipari régió kívüli nagyipari központ” összehasonlítása

Joggal merül fel a kérdés, hogy a délvidéki régió három legfontosabb városának ipara közül melyik volt a legerősebb, melyik volt a fejlettebb. A kérdés megválaszolásához állítottuk össze az alábbi táblázatokat:

11. táblázat: A 7 ipari régió kívüli nagyipari központ iparának jellemző adatai

A város neve	Nagyipari vállalatok száma	Ipari vállalatok db száma szerinti rangsor	Nagyipari vállalatok munkaslétszáma	A munkaslétszám szerinti rangsor
Arad	54 db	2. hely	4645 fő	5. hely
Brassó	46 db	5. hely	3069 fő	7. hely
Debrecen	52 db	3. hely	5020 fő	4. hely
Fiume	47 db	4. hely	5881 fő	2. hely
Kolozsvár	42 db	6. hely	3290 fő	6. hely
Szeged	62 db	1. hely	5256 fő	3. hely
Temesvár	62 db	1. hely	7155 fő	1. hely

Forrás: A szerző szerkesztése Beluszky 2005 adatai alapján

Mint a táblázatból látható, a 7 ipari régió kívüli központ esetében a gyáriparban mind a munkaslétszám szerinti rangsorban, mind a gyárak db száma szerinti rangsorban Temesvár az első. Bár a „db számos rangsorban” Szeged holtversenyben szintén első.

12. táblázat: Munkaslétszám a szegedi és temesvári üzemekben

Munkaslétszám	Szeged	Temesvár
20–50 fő között	36 üzem	38 üzem
50–100 fő között	15 üzem	12 üzem
100–1000 fő között	11 üzem	11 üzem
1000 fő felett	–	1 üzem
Összesen:	62 üzem	62 üzem

Forrás: A szerző saját szerkesztése Marjanucz 2005¹⁶⁵ adatai alapján

Ha a temesvári és a szegedi gyárakat munkaslétszám alapján vetjük össze – sajnos Aradra vonatkozó információt nem találtunk kutatásaink során –, szintén egy holtverseny-közelit állapotot rögzíthetünk.

A három város iparát vizsgálva azt mondhatjuk, hogy mindhárom város kihasználta az iparosításnak kedvező dualista korszakot, és igyekezett magához vonzani a gazdaság innovatív ágazatait.¹⁶⁶ Ennek következtében mindhárom város komoly iparfejlődést produkált a dualista korszakban. Ennek megfelelően arra a kérdésre, hogy a három város ipara közül melyiket tekinthetjük a legerősebbnek, illetve a legfejlettebbnek, nem lehet egyértelmű választ adni. Nézzünk egy példát: a nagyipa-

¹⁶⁵ Marjanucz László (2005): Szeged és Temesvár, a Délvidék regionális centrumai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2005. Történeti Tanulmányok. 8. Szeged.

¹⁶⁶ A bankszektorról lásd Gál Zoltán tanulmányában, Gál Zoltán (2010/b): A helyi bankok aranykora: Bank központok a Bánságban a 20 század elején. Közép-Európai Közlemények. 2010/2. szám (No. 9.) 117–133. old.

ri vállalatok darabszáma alapján felállított rangsorban Szeged és Temesvár 62-62 gyárral holtversenyben az első helyet szerezte meg, míg Arad 54 gyárával a második helyet érte el. Ezzel szemben Arad az, ahol Magyarországon először indult meg a gépkocsigyártás. Ezek után komoly kérdésként merül fel, mi ér többet: a számos temesvári textil- és ruházati üzem, vagy az egy aradi gépkocsigyár?

Úgy véljük, ez a kérdés módszertani problémákat vet fel, nevezetesen annak a problémáját, hogy hogyan lehet a dualista városok iparát összehasonlítani. A kérdést még tovább bonyolítja, hogy a gazdaságföldrajz egyik fontos megfigyelése, hogy ha az ipar már meglévő városba települt be, és a helyi tőke is részt vett a vállalatalapításban, továbbá a betelepült ipar a helyi erőforrásokra támaszkodott (pl. szakképzett munkaerő megléte), akkor az iparosodás és a városfejlődés (népességnövekedés, tökegyarapodás, infrastruktúra-fejlesztés) egymással szoros kapcsolatba került.¹⁶⁷ Egy ilyenfajta szoros kapcsolat azonban nem jellemző a dualista Magyarország esetében – kivéve Budapestet –, sőt, a városfejlődés és az iparosítás kettősgére kifejezetten jó példák a dualista magyar városok.¹⁶⁸

Mindezek következtében még hiányzik a dualista városok iparának összehasonlítását lehetővé tévő módszertan. Ezért jelen fejezetben megelégszünk a vizsgált három város iparának leíró bemutatásával.

2.2.6. A Krassó-Szörényi iparvidék jellemzői

A Krassó-Szörényi iparvidéket vizsgálva azt mondhatjuk, hogy fejlődését alapvetően befolyásolta, hogy 1855-ben az Osztrák Államvasúttársaság (zárójelben jegyezzük meg, hogy neve ellenére ez a társaság túlnyomórészt francia tőkével működő magáncég volt) az állami vasutakkal együtt megvásárolta a krassó-szörényi kincstári uradalmakat is. A megvásárolt terület 2300 km² volt, az Aldunától északi irányban 80 km hosszan nyúlt el és több esetben szélessége elérte a 50 km-t is. A terület határai között 68 település volt, 125 ezer – zömében román – lakossal. Az uradalom az alábbi erőforrásokat birtokolta: szénbányák (Steyerdorf-Stajerlak, Szekul, Doman), arany- ezüst-, réz- és ólombányák és kohók (Oravica, Csiklova, Szászka, Moldova, Dognácska), vasércbányák (Dognácska, Moravica, Einstein-Vaskő), vashámorok (Bogsán, Galadna), nagyolvasztó (Resica).

Az Államvasúttársaság a megvásárolt bányákat és üzemeket nagyarányú tőkebefektetésekkel, elsőrangú kereskedelmi és műszaki szakemberek alkalmazásával néhány év alatt hatalmas ipari komplexummá fejlesztette. Az uradalom nyerstermékeinek feldolgozására további iparágakat is meghonosítottak, korszerű erdőgazdaságot alakítottak ki, fűrésztelepeket létesítettek. Az 1850-es évek végén felépítették Magyarország első kénsavgyárát (Moldova) és olajfinomítóját (Oravica). Az 1870-es évek elején Bogsánban és Oravicán mész-, cement- és téglagyárat építettek.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Beluszky–Györi (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 56–57. old.

¹⁶⁸ Beluszky–Györi (2005) 57. old.

¹⁶⁹ Katus László (2008): Saint-Simonisták Magyarországon: Az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság szerepe a magyar gazdaságban 1914 előtt. In: Nagy Mariann (szerk.): Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Pécs.

Mindezen felsorolt iparágak mellett a fejlesztés központjában a 19. századi iparosítás két kulcsszektora állt, a kőszénbányászat és a vasipar. Az Államvasúttársaság mindkét gazdasági ágban vezető szerepet játszott a dualista Magyarországon. A bányászati nehézipar fontos helyzeti előnnyel rendelkezett: A történelmi Magyarországon csak ezen a vidéken állt rendelkezésre jó minőségű varérc és kokszolható feketeszen. Magyarországon először Aninán olvasztottak vasat koksszal 1862-ben. Szintén a bányászati iparvidéken – Resicán – helyezték üzembe 1868-ban az ország első acélművét, kettő Bessemer konverterrel. Az 1870-es évek második felében a resicai gépműhelyt modern gépgyárrá fejlesztették, ahol gőzkazánokat, gőzgépeket, vasúti berendezéseket, mozdonyokat gyártottak. De szintén itt készült el a szegedi Tisza-híd és az újvidéki Duna híd vasszerkezete is. Az Államvasúttársaság ipartelepein 1895-ben 17 ezer munkás dolgozott, ugyanekkor a igénybevett gőzgépkapacitás 16 ezer lőerő volt. Az első világháború előtti években az Államvasúttársaság évi átlagban 375 ezer tonna kőszént, 264 ezer tonna vasércet, 95 ezer tonna nyersvasat, 121 ezer tonna Bessemer és Martinacélt termelt (Katus 2008). Ráadásul az egykorú magyar szakirodalom egyöntetű elismeréssel ír az Államvasúttársaság üzemének magas technikai színvonaláról, mintaszerű vezetéséről.

Összefoglalva az eddigieket: a krassó-szörényi iparvidék a történelmi Magyarország egyik legmodernebb iparvidéke volt, ahol Stájerlakanina és Resica 1855 és 1914 kis falusi településből jelentékeny ipari központtá növekedtek.

2.2.7. Bács-Bodrog és Torontál megye ipara

Mint az előző alfejezetekben láthattuk a Délvidéknek azon a részén, melyet Bánságnak nevezünk komoly nagyipari központok (Temesvár, Arad) alakultak ki. Ezzel szemben a Délvidéknek azon a részén, amelyet Bácskának nevezünk – gyakorlatilag ez Bács-Bodrog vármegyét jelenti –, nem alakult ki komoly gyáripar. A dualista korszakban a Bácskában is fejlődött az ipar, de ez azt jelentette, hogy a termelési adottságokból következően az iparon belül a mezőgazdasági termények feldolgozására létrejövő élelmiszeripar volt a domináns. Azaz Bács-Bodrog vármegye minden jelentősebb településen működött valamilyen élelmiszeripari üzem, volt malom, és/vagy cukor-, sör-, és szeszgyár. Az élelmiszeriparon belül a malomipar volt a vezető ágazat, ennek fejlettségét jól mutatja, hogy Újvidék 4 malma évente 700 000 q gabonát őrölt.

A kender kikészítés és fonás szintén komoly szerepet játszott Bács-Bodrog vármegye iparában, Hódságon, Palánkán, Szépligeten és Újverbászon nagyobb, míg Apatinban, Militicsen, Szilberken kisebb kendergyárak működtek. A selyemgubó feldolgozására Újvidéken selyemfonó gyár jött létre, mely termékeit a Monarchián kívül – Francia-, Német-, és Olaszországba – is tudta exportálni.

A fentebb felsorolt iparágak mellett egyéb ipar csak elvétve települt Bács-Bodrog és Torontál vármegyébe. Ezek közül meg kell említenünk Újvidék és Becskerek mezőgazdasági gépgyártását, Szabadka és Kikinda (Torontál vármegye)¹⁷⁰ vegyiparát.

¹⁷⁰ Néhány esetben a Bács-Bodrog vármegyei példákon túl Torontál vármegyei példákat is hozunk.

Külön kell szólnunk Újvidék iparáról, ahol megfogható a város vezetésének céltudatos iparfejlesztési politikája. A város vezetése a Duna felső folyásánál a Limán nevű mocsár kiszáritásával nyert területet ipartelepítésre jelölte ki. Ennek érdekében a telkeket, melyek valós ára négyzetölönlként 20–30 korona lett volna, kedvezményesen 5–10 korona/négyzetölön áron adta el a város, és emellett 5–10 év adómentességet is adott az idetelepülő ipari üzemeknek. Ezen intézkedések következtében rövid idő alatt tekintélyes ipari negyed fejlődött ki az egykori mocsár helyén. A fontosabb gyárak az alábbiak voltak:

- Zsófia gőzmalom,
- Hafner hengermalom,
- Königstadler konyak és ecetgyár,
- Cirokseprő-gyár,
- Gőzfűrésztelep,
- Sörfőző,
- Gépgyár,
- Vasöntöde.

Itt kell arra felhívunk a figyelmet, hogy ezek a gyárak és üzemek már nemcsak a magyar belső piacra, hanem a Balkán felé is tekintettek.

2.3. Közlekedés

A Délvidéken a közlekedés és szállítás fő ütőerei a középkortól kezdve egészen a 19. század közepéig a folyók (Tisza, Duna, Maros, Temes) és csatornák (Béga-csatorna) voltak, illetve a század második felétől egyre nagyobb szerepre tettek szert a vasutak.¹⁷¹ Először tekintsük át a vízi közlekedés alakulását.

Az 1830-ban alapított Dunagőzhajózási Társaság fontos szerepet játszott a Délvidék vízi közlekedésében. Erre vonatkozóan beszédesek az alábbi adatok:

- 1864-es adatok szerint a Társaság 134 gőzöse és 544 uszálya járta rendszeresen a Dunát.¹⁷²
- 1900-as évek elején a Budapest-Baja-Mohács vonalon, a Vukovár–Újvidék vonalon és a Pancsova–Belgrád–Zimony vonalon zajlott rendszeres, napi gőzhajózás.
- A történelmi Magyarország gőzhajó járatainak hosszából – 3502 km – a Bán-ság 413 km-rel rendelkezett.
- A Tiszán rendszeres gőzhajózást működtettek, a Szeged–Títel vonalon hetente háromszor közlekedett hajó.
- A két folyó (Duna és Tisza) mellett fontos szerepet játszottak a csatornák, ezek közül kiemelkedett a Béga-csatorna. A Béga szabályozását és csatornázását még Mercy gróf indította el, maga a hajózás az 1753-as munkálatok eredmé-

¹⁷¹ Majdán János (2010): A vasutak körszervező hatása az Alföldön. Id. mű Majdán János szerk. (2010): Modernizáció-vasút-társadalom. Tanulmányok a vasútépítés hatásairól a 19–20. században. Eötvös József Főiskolai Kiadó. Baja. 21–38. old.

¹⁷² Arday Lajos (2002/b) 16. old.

nyeképpen vált lehetségessé. A Béga-csatorna a Bánságot kelet-nyugati irányban szelte át, igazi jelentősége abban állt, hogy Temesvárt és az egész Bánságot hozzácsatolta a Dunához, azon át pedig az európai vízi szállítási hálózathoz.

- A Bácskában a Bezdán–Bácsföldvár közötti 118 km hosszú Ferenc-csatornát 1802-ben adták át, a belőle leágazó Sztapár–Újvidék közötti Ferenc József csatornát pedig 1875-ben. Mindkét csatornán élénk áruforgalom – főképpen gabonaszállítás – folyt.

A 19. század második felében a vízi közlekedés mellé fokozatosan felnőtt a vasút is. A délvidéki vasúti közlekedés fejlődését Bácska (Bács-Bodrog vármegye) és Bánság bontásában ismertetjük.

A Bánság vasúthálózatának fejlődését alapvetően befolyásolta – mint azt fejeztünk korábbi részében láttuk –, hogy 1855-ben az Osztrák Államvasúttársaság nemcsak a bánsági uradalmakat, hanem a teljes magyarországi vasúthálózatot is megvásárolta. Ez azt jelentette, hogy a 447 km hosszú magyarországi vasúthálózat 90%-a került az Államvasúttársaság tulajdonába. Az Államvasúttársaság azonnal újabb vonalak kiépítéséhez kezdett. Az 1855-ben megvásárolt egyik vasútvonal Bécsből indult, a Duna bal partján Pestig futott, majd onnan Szegedig vezetett. Az Államvasúttársaság folytatta ezt a vasútvonalat, először kiépítette a Szeged–Temesvár vonalat, majd déli irányba Versecen át egészen az Al-Duna mentén fekvő Báziasig futottak a sínek és így létrejött Szerbia felé a vasúti kapcsolat. A Temesvár–Bázias fővonalból szárnyvonalakat építettek ki a krassó-szörényi iparvidék két fontos központjához, Stájerlakaninához és Resicához.

Az 1876-ban egy újabb észak-déli irányú vasúti fővonalat építettek ki, a Temesvár–Karánsebes–Orsova vonalat. Ebből a fővonalból újabb szárnyvonalakat ágaztatnak ki a fontosabb krassó-szörényi bányák és ipari üzemek felé. Ráadásul Orsovánál a fővonal becsatlakozott a Bukarest felé futó román vasútvonalba, így biztosította a Romániával való összeköttetést.

Kijelenthetjük, hogy az Államvasúttársaság a Bánságban, illetve egész Magyarország területén – például szintén ők építették ki Bécs–Bruck–Győr vonalat – egy rendkívül jelentős vasúti hálózatot épített ki. Ez a vasúthálózat egyrészt összekötötte a Bánság gabonatermő vidékeit Budapesttel és Béccsel, másrészt lehetőséget adott a Szerbiával és Romániával folytatandó kereskedelemre is. 1891 nyarán a magyar állam 157 millió forintért megvásárolta az Államvasúttársaság 1500 km hosszú magyarországi vasúti vonalait. Innentől kezdve a magyar állam nevében a MÁV kezelte és fejlesztette a bánsági vasútvonalakat is.

Bácska (jelen kontextusban Bács-Bodrog vármegye) első vasútvonalát 1869-ben adták át, ez a 101 km hosszú szakasz Szeged-Rókus állomástól Szabadkán át egészen Zomborig vezetett. 1870-ben a vonalat 32 km-rel meghosszabbították, Zombortól egészen Gombosig. Gombosnál egy gőzkomp vitte át a vonatot a Dunán, majd vasútvonal tovább folytatódott egészen Fiuméig. Ezért is nevezi ezt a vasútvonalat alföldi-fiumei vonalnak a szakirodalom.¹⁷³

¹⁷³ Bővebben lásd Majdán János (2009): A vasutak és a dunai kikötők kapcsolata 1895-ben. Közép-Európai Közlemények. 2009/4–5. szám (No. 6–7.) 102–108. old.

Bács-Bodrog vármegye másik fontos vasútvonala a Budapest–Szabadka–Újvidék vonal volt, melyet 1883-ban adtak át. Az Újvidéknél felépített vasúti híd lehetővé tette a vonal folytatását Zimony és Belgrád felé. Így ez a vasútvonal fontos nemzetközi tranzitforgalmat is bonyolított a Balkán felé.

A fentebb ismertetett két vasúti fővonal mellett számos kisebb vonal is épül a vármegye területén. Ezek közül a fontosabbak: Az 58 km hosszú Szabadka–Baja vonal (1885), a 77 km hosszú Szabadka–Zenta–Óbecse vonal (1889), a 35 km hosszú Horgos–Zenta vonal (1895), a 134 km hosszú Baja–Zombor–Újvidék vonal (1895), az 56 km hosszú Kishegyes–Bácsfeketehegy–Palánka vonal (1896), a 99 km hosszú Újvidék–Titel vonal (189). Itt jegyezzük meg, hogy ezek a mellékvonalak „Bács-Bodrog vármegyei helyi érdekű vasutak” elnevezés alatt egyesültek.

1918-as adat szerint Bács-Bodrog vármegye vasúthálózata 8,6 km/100 km² volt, Összehasonlításképpen ugyanekkor a szlovén területek esetében 7 km/100 km², míg Szerbia esetében 4 km/100 km² volt a vasútsűrűség. A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy Bács-Bodrog vármegye vasútsűrűsége megfelelt a korabeli európai szintnek.

2.4. Kereskedelem

A délvidéki kereskedelem jellemzőit is Bácska (Bács-Bodrog vármegye) és Bán-ság bontásban ismertetjük.

Bácska szabad királyi városai már a 18. század végétől elsősorban gabonakereskedelemmel foglalkoztak. A kereskedelemből élők számáról a 13. táblázat szolgáltat információt.

13. táblázat: A kereskedelemből élők száma Bács-Bodrog vármegye néhány városában (1910)

Város	Népességszám 1910	Kereskedelemből élők
Szabadka	94 610 fő	2164 fő
Újvidék	33 590 fő	1746 fő
Zombor	30 593 fő	885 fő
Baja	21 032 fő	864 fő

A szerző saját szerkesztése Beluszky-Győri (2005) adatai alapján

A táblázathoz hozzá kell még fűznünk, hogy Kókai Sándor vizsgálatai szerint¹⁷⁴ Újvidék és Zombor gazdasági életében nagyon fontos szerepet töltöttek be az évenként megrendezett ún. országos vásárok. Ezek a vásárok a két település kedvező közlekedés-földrajzi helyzetét használták ki. A bajai vásárok alapját a dunai vízi út képezte, amit kihasználva cserélt gazdát itt a bácskai gabona, a szerbiai és szlovéniai sertés, sőt a bajai kikötőbe az északnyugati Kárpátokból leúsztatott fa is eljutott.

Baja, Zombor és Újvidék városainak kereskedői az áruforgalmat vízi úton bonyolították le, hiszen mindegyik említett város hajózható folyó mellett feküdt. De a „lassan hömpölygő” Duna és Tisza szerepét egyre inkább átvette a „gyorsan gördü-

¹⁷⁴ Kókai Sándor (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Nyíregyháza.

lő” vasút, azaz szállítás technikájának fejlődésével a forgalom a vízi útról a vasútra terelődött át. Ez azt is jelentette, hogy a vasút szelekciós tényezőként is működött. Azoknak a korábban jelentős gabonakereskedelmi gócpontoknak, amelyek nem jutottak vasúti fővonalhoz, fejlődése megtorpant, népességük alig gyarapodott. Jól mutatja ezt Baja példája: az 1882-ben megnyílt Budapest–Szabadka–Újvidék vasútvonal megnyitásával a főváros kereskedelme a bácskai gabonát a vasúton keresztül szívta fel, ezért Baja kereskedelme hanyatlásnak indult.

A Bácskához hasonlóan a Bánság városai elsősorban gabonakereskedelemmel foglalkoztak. A kereskedelemről élők számáról az alábbi táblázat erről szolgáltat információt.

14. táblázat: A kereskedelemről élők száma a Bánsági városokban 1910-ben

Város	Népességszám	Kereskedelemről élők
Temesvár	72 555 fő	4425 fő
Arad	63 166 fő	2691 fő
Nagybecskerek	26 006 fő	1143 fő
Lugos	19 818 fő	913 fő
Pancsova	20 808 fő	1040 fő
Versec	27 370 fő	938 fő

A szerző saját szerkesztése Beluszky-Györi (2005) adatai alapján

A táblázathoz hozzá kell még fűznünk, hogy Kókai Sándor vizsgálatai szerint¹⁷⁵ Temesvár – és Arad – gazdasági életében nagyon fontos szerepet töltek be az évenként megrendezett ún. országos vásárok. A termékeny Bánság középpontjában fekvő Temesvár a Temes és a Béga csatornázása és hajózhatóvá tétele után – 18. század közepe – vált gabonakereskedő várossá. A város vezető rétegévé a terménykereskedelemről, hajózásból gazdagodó modern polgárság vált már a 19. század első felében. Híresek és fontosak Nagybecskerek és Törökbecse gabonavásárai is. Fényes Elek kifejezetten úgy fogalmazott, hogy Törökbecse a Monarchia legjelentősebb gabonapiaca volt.

Arad fontos kereskedelmi szerepét a dél-erdélyi kapcsolatok – Maros kapu – tették jelentőssé. Különösen azután, hogy a 19. század második felében a vízi szállítás egyre inkább átvette a „gyorsan gördülő” vasút, azaz szállítás technikájának fejlődésével a forgalom a vízi útról a vasútra terelődött át. Ez azt is jelentette, hogy a vasút szelekciós tényezőként is működött. Azoknak a korábban jelentős gabonakereskedelmi gócpontoknak, amelyek nem jutottak vasúti fővonalhoz, fejlődése megtorpant. Az, hogy 1858-ban átadták a Szolnok–Arad vasútvonalat Aradot a Dél-Erdélybe vezető utak csomópontjává tette.

¹⁷⁵ Kókai Sándor (1999) 48–49. old.

2.5. A szolgáltatások

2.5.1. A modern városfejlődés elemei

A 19. század második felétől Magyarország mindegyik országrészben megjelen-
tek a modern városfejlődés elemei. A már meglévő városok között erős verseny
indult meg, amelynek során jelentékeny rangkülönbségek alakultak ki a városháló-
zaton belül.¹⁷⁶

A rangsort a már meglévő városok súlya, gazdasági jelentősége, a helyi és hely-
zeti előnyök újraértékelése és mint arra az egyik előző alfejezetben már rámutattunk
a forgalmat lebonyolító vasúthálózat kiépülése alakították ki. Ebben városverseny-
ben a délvidéki városok látványos fejlődést produkáltak.¹⁷⁷ Ezen városok polgárai-
nak erősen piacorientált vállalkozói szelleme a városok pezsgő gazdasági életén és a
városok külső képén is nyomot hagyott. Impozáns főterek, patinás klasszicista köz-
épületeik gazdagságról árulkodtak. A városok kereskedőpolgárainak belvárosi lakó-
épületei, a munkások többemeletes külvárosi bérházai az egész beépített városterü-
letnek sokkal urbánusabb arculatot kölcsönöztek. A városok esetében fejlettségük
fontos mutatója, hogy az ún. városi funkciókból mekkora volument képesek ellátni.
A 15. táblázatban bemutatunk néhány ezzel kapcsolatos fontos mutatót.

15. táblázat: Városi funkciók mennyiségi adatai a Délvidék néhány városában

Város	Megye	Népességszám 1910	Középiskolai tanulók	Telefon- előfizetők	Ügyvédek	Közfoglalkoztatott élő keresők
Baja	Bács- Bodrog	21 032 fő	1 102 fő	165 fő	26 fő	555 fő
Szabadka		94 610 fő	2 153 fő	682 fő	67 fő	1683 fő
Újvidék		33 590 fő	2 060 fő	351 fő	51 fő	983 fő
Zombor		30 593 fő	1 374 fő	194 fő	41 fő	1071 fő
Nagybecskerek	Torontál	2 606 fő	1 238 fő	409 fő	38 fő	948 fő

A szerző saját szerkesztése Beluszky-Győri (2005) adatai alapján

Alfejezetünk további részeiben két fontos szolgáltatás mutatóit vizsgáljuk meg
részletesen, úgymint 1. oktatás, 2. pénzügyi tevékenység.

2.5.2. Oktatás

Bácska (jelent kontextusban Bács-Bodrog vármegye) oktatási helyzete a dualiz-
mus korában kimondottan jónak minősíthető. Az alapfokú oktatást alapvetően befo-
lyásolta, hogy az 1868. évi 38. törvénycikk – népiskolai alaptörvény – életbe lépése
után jelentős mértékben nőtt az alapfokú népoktatási intézmények és az ott tanuló

¹⁷⁶ Beluszky-Győri (2005) 102–1133. old.; Gál Zoltán (1998): A Felvidék városainak
pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Frisnyák S (szerk.) A Felvidék történeti földraj-
za: Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Tudományos Testület – BGYTF. 455–
474. old.

¹⁷⁷ Gál Zoltán (2005): The „golden age of the local-regional banking”: the spatial struc-
ture of the Hungarian banking system at the turn of the 19/20th century. European Associa-
tion for Banking and Financial History Bulletin 2. 19–30. old.

diákok száma. Az 1906-1907-es tanévben Bács-Bodrog vármegyében 120 338 tanköteles gyermeket (ebben a korszakban a tankötelesség 6 éves kortól tartott 12 éves korig) írtak össze. Ebből a létszámból ténylegesen 85 112 gyermek (71%) járt iskolába, míg 35 226 gyermek (29%) nem járt iskolába. A ténylegesen iskolába járó gyermekekkel 359 iskola (348 elemi iskola és 11 polgári iskola) 1032 tanítója foglalkozott.

A középfokú oktatás a városokba koncentrálódott, Baja, Szabadka, Újvidék, Zenta, Zombor rendelkezett középfokú oktatási intézményekkel. Viszont Bácska területén ekkor nem létezett felsőoktatási intézmény.

A Bánságban a dualista korszakban az oktatás területén Temesvár egyértelműen kiemelkedő szerepet töltött be.

Mint a táblázatból látható Temesvár teljes oktatási struktúrával rendelkezett, az alapfoktól a főiskoláig működtetett oktatási intézményeket. A temesvári középfokú oktatás súlyát, nagyságát jól mutatja, hogy míg a legtöbb alföldi város egy-egy középiskolával rendelkezett, addig Temesvár öt ilyen intézményt működtetett. Ráadásul nagy számú (25 db) szakiskolája is volt, ahol óvónőket, tanítónőket (az óvó- és tanítóképzés a dualista korszakban a középfokú képzés keretei között történt – G. L.), illetve különböző szakmák – építőipar, faipar, fémipar – szakmunká-sait képezték. A felsőfokú oktatást Temesváron a csanádi püspök által 1806-ban alapított Hittudományi Főiskola képviselte, ez egy római katolikus papnevelő intézet volt.

16. táblázat: A Temesvár területén fennálló tanintézetek az 1910–1911-es tanévben

Az intézmény neve	száma	Az oktatottak száma
ALAPFOKÚ OKTATÁS		
Állami elemi népiskola	6 db	903 fő
Községi elemi népiskola	12 db	3888 fő
Felekezeti elemi népiskolák		1470 fő
Magán elemi népiskolák	4 db	186 fő
Polgári iskolák	5 db	961 fő
KÖZÉPFOKÚ OKTATÁS		
Középiskolák	5 db	1887 fő
Szakiskolák	25 db	2025 fő
FELSŐOKTATÁS		
Főiskola	1 db	60 fő

Forrás: A szerző saját szerkesztése Borovszky (1912) adatai alapján

A Bánságban Temesvár mellett csak Aradnak volt az alapfoktól a felsőoktatásig terjedő teljes oktatási struktúrája. Aradon a felsőfokú oktatási intézményt, az 1822-ben alapított Hittudományi Főiskola képviselte.

Középfokú intézményt a nagyobb bánsági városok – Nagybecskerek, Pancsova, Versec, Lugos – tartottak fent.

A Bánság többi települése alapfokú oktatási intézményekkel rendelkezett. Az 1868. évi 38. törvénycikk – a népiskolai törvény – életbelépése után jelentős mértékben nőtt ebben a régióban is a népiskolák és az ott tanuló diákok száma. Az alapfokú oktatási hálózat kiépültségét jól mutatja az alábbi két adat: 1. 1910-ben Toron-

tál vármegye valamennyi községében volt népiskola. 2. Az 1909–1910-es tanévben Torontál vármegyében 76 973 fő tankötelest írtak össze, melyből 71 043 fő látogatta az iskolát. Azaz csupán 5930 fő (7%) nem járt iskolába a tankötelesek közül.

2.5.3. Pénzügyi szektor

Ha a bank és pénzügyi életet vizsgáljuk azt mondhatjuk, hogy a délvidék pénzügyi szektora fejlett volt. Jól mutatja ezt, hogy Magyarország első pénzintézetét – a Pesti Hazai Első Takarékpénztár – 1840-ben alapították, ehhez képest a Délvidék első ilyen intézménye, a szabadkai Takarékpénztár 1846-ben jött létre, és ezt követte a bajai 1847-ben. Hasonlóan az általános magyarországi tendenciához, a pénzintézetek igazi nagy alapítási hulláma Délvidéken is a kiegyezés után következett be. A 18. táblázat az 1909-es helyzetet mutatja. A táblázat két rangsora alapján kijelenthetjük, hogy a „tágra értelmezett Délvidék” banki pénzügyi élete fejlett volt. Jól mutatja ezt, hogy:

- A pénzintézeti vagyonok alapján felállított rangsor első 10 városában négy délvidéki város (Arad, Temesvár, Szeged és Szabadka) található.
- Míg az összbetétállomány alapján felállított rangsor első 10 városában három délvidéki város (Arad, Temesvár, Szeged) található.

Kijelenthetjük, hogy a Délvidéket az igen sűrű hitelintézeti hálózat jellemezte, amelynek intézményei jelentős takarékbetét-forgalmat bonyolítottak le. A Bánság bankhálózatával kapcsolatban Kókai Sándor és Gál Zoltán¹⁷⁸ végzett kutatásokat. Ezek során Kókai Sándor arra az eredményre jutott, hogy a Bánságban nemcsak a történelmi Magyarország legtökeerősebb bankjai és takarékpénztárai működtek, hanem egyben ez a terület volt a legsűrűbb bankhálózattal ellátott terület is.¹⁷⁹ A történelmi Magyarország 4800 pénzintézetéből 212 db található a Bánságban, 94 db Torontál, 78 db Temes és 40 db Krassó-Szörény vármegyében.

¹⁷⁸ Lásd Gál Zoltán (1997/a): A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben In: Németh Zs., Sasfi Cs. szerk. (1997) Kőfallal, sárpalánkkal... Várostarténeti tanulmányok: (Rendi társadalom – polgári társadalom; 7.). Debrecen: Csokonai Kiadó. 50–69. old.; továbbá Gál Zoltán (2000): A pénzintézetek szerepe az Alföldi városok modernizációjában. In.: Frisnyák Sándor szerk.(2000): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola, Földrajz Tanszék. Nyíregyháza. 2000. 321–343. old.; továbbá Gál Zoltán 2010/b.

¹⁷⁹ Kókai Sándor (2002): A bank és a pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845–1914 között. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Beregi Tudományos Testületének X. Jubileumi Tudományos Ülése. Nyíregyháza. 192–204. old.

17. táblázat: Budapest és az első 10 város, továbbá a délvidéki városok pénzügyi rangsorai a pénzügyintézetek betétállománya és vagyona alapján 1909-ben

Városrangsor a pénzügyintézeti vagyonok alapján	Millió Kr.	Városrangsor a pénzügyintézetek összbetétállománya alapján	Millió Kr.
Budapest	5 262	Budapest	1 175
Az első 10 rangsora			
1. Zágráb	296	1. Zágráb	117,6
2. Nagyszeben	217,5	2. Arad	77,68
3. Arad	131,0	3. Pozsony	70,364
4. Temesvár	126,0	4. Temesvár	56,0
5. Debrecen	111,0	5. Nagyvárad	50,5
6. Pozsony	86,48	6. Nagyszeben	46,26
7. Nagyvárad	83,9	7. Debrecen	42,76
8. Szeged	70,5	8. Szeged	40,7
9. Szabadka	67,7	9. Miskolc	38,6
10. Fiume	61,5	10. Kolozsvár	35,2
A további délvidéki városok helyezése a rangsorban			
22. Újvidék	30,15	14. Szabadka	26,19
27. Zombor	26,6	20. Újvidék	21,2
30. Nagybecskerek	24,6	28. Versec	17,31
32. Versec	23,4	29. Zombor	17,7
35. Baja	23,1	34. Baja	15,1
37. Lugos	22,66	44. Nagybecskerek	12,77
51. Pancsova	16,6	54. Lugos	10,89
74. Óbecse	11,35	62. Pancsova	9,49
88. Topolya	9,86	95. Óbecse	6,54
103. Nagykikinda	8,76	104. Nagykikinda	5,95
114. Zenta	7,67	117. Zenta	5,26
		187. Topolya	2,94

Megjegyzés: Az első 10 rangsorában délvidéki városokat félkövérrel kiemeltük

A szerző saját szerkesztése Gál (2000) alapján

Gál Zoltán szerint ezen hatalmas betétállomány felhalmozásában és ezen sűrű bankhálózat létrehozásában elsőrendű szerepe volt a terménykereskedelemből származó helyi tőkének, azaz az agráriumból származó jövedelmet a Bánság bankjaiban helyezték el. A fejlett mezőgazdaságból származó tőkefelhalmozás és részben a régióban élő német lakosság hagyományos megtakarító képessége szolgált bázisul az országos átlagnál több pénzügyintézet működéséhez.¹⁸⁰

Ha Bácskát külön vizsgáljuk akkor azt rögzíthetjük, hogy Bács-Bodrog vármegye – a két legfontosabb pénzügyi központ Szabadka és Újvidék volt. Szabadkán 1909-ben 20, míg Újvidéken 15 pénzügyintézet működött.

Szabadka pénzügyintézetei döntően a nagyszámú helyi népesség – Szabadka népességszáma Szeged kivételével valamennyi vidéki városét felülmúlta – ellátását szolgálták. Szabadka szempontjából negatívumként kell megállapítanunk, hogy a „nagy árvíz” után gyorsabban modernizálódó Szeged, illetve a szintén gyorsan fejlődő Arad, Temesvár árnyékában Szabadka pénzügyi vonzásköre alig terjedt túl saját

¹⁸⁰ Gál Zoltán (2000) 321–343. old.; Gál Zoltán (2010/a): The Golden Age of Local Banking – The Hungarian Banking Network in the Early 20th Century. Budapest: Gondolat Kiadó, 202 p.

közigazgatási határán. Ráadásul a gyorsan fejlődő Újvidék is komoly versenytársául szegődött.

Ezzel szemben Újvidék pénzügyi intézetei jóval nagyobb vonzáskörzettel rendelkeztek, jól mutatja ezt, hogy a város a Szerémség területére is kiterjesztette banki kapcsolatait (Gál 2005). Itt kell arra felhívni a figyelmet, hogy Újvidék pénzügyi vonzáskörzetének kiterjedtségében döntő szerepet játszott, hogy Újvidék fontos szerb központ is volt. A gazdag fölbirtokos-paraszti réteggel, kereskedő- és iparos polgársággal rendelkező délvidéki szerbség Újvidék bankjaiban, takarékpénztáraiban tartotta pénzét. Jól mutatja ezt, hogy a 15 Újvidéken működő pénzügyi intézetből 7 a nevében valamilyen módon szerepeltetett szerb kifejezést.

2.6. A délvidéki városok és a városhierarchia

Terjedelmi kereteink nem teszik lehetővé, hogy a többi városi funkció esetében is hasonló részletességgel mutassuk be a délvidéki városok dualista korszak alatti fejlődését. De jelezzük, hogy a városi funkciók erőssége alapján Beluszky Pál az 1900-as évre vonatkozóan 245 várost sorol be hat szintre, az alábbi módon:

- I. szint: Budapest egymagában,
- II. szint: 10 regionális centrum,
- III. szint: 16 fejlett megyeszékhely,
- IV. szint: 37 megyeszékhely szintű város,
- V. szint: 88 középváros,
- VI. szint: 93 kisváros.

Mindezek alapján az alábbi térképet rajzoltuk meg a 17-es térképet. Mint a erről leolvasható, a 19. század végén, illetve a 20. század elején a dualista Magyarországon az alábbi tizenegy potenciális régióközpontot lehet lehatárolni: Zágráb, Pécs, Pozsony, Budapest, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Szeged, Arad, Temesvár.

17. térkép: Potenciális régióközpontok 1900-ban

Forrás: A szerző saját szerkesztése Beluszky 1999. 155. old. alapján

Mindez azt jelenti, hogy fejlettsége alapján három délvidéki város (Szeged, Arad, Temesvár) került be a potenciális régióközpontok csoportjába. Ez mindennél jobban mutatja a délvidéki régió fejlettségét a dualista korszakban.

3. A Délvidék politikai élete, avagy a szerb–magyar viszony jellemzői

Jelen alfejezetben megvizsgáljuk a délvidéki szerbek és a magyar állam viszonyát, melyet a dualizmus évtizedeiben alapvetően meghatározott az 1868. évi XLIV. számú nemzetiségi törvényben rögzített „oszthatatlan és egységes magyar nemzet”, azaz a politikai magyar nemzet fogalmának abszolút primátusa. Deák Ferenc a nemzetiségi törvényjavaslat vitájában ezt így fogalmazta meg: „...*Magyarországban egy politikai nemzet létezik, az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez is tartozzék egyenjogú tagja.*”. Ez a deáki megfogalmazás lett az alapja a „magyar politikai nemzet” politikai-jogi fikciójának. Ennek megfelelően a magyar uralkodó osztályok nem ismerték el a magyarországi nemzetiségek külön nemzeti létét – a horvátok kivételével –, elutasították a nemzeti autonómiát, csupán korlátozott helyi nyelvhasználatot engedélyeztek.

A délvidéki szerbeket nem elégítette ki a nemzetiségi törvény, ezért igen aktív politizálást folytattak. Ennek magyarázata abban rejlett, hogy megszűnt a délvidéki szerb mozgalom vezetésének kettősége, a hatalommal szemben lojális főpapságot háttérbe szorította a szabadfoglalkozású liberális értelmiség¹⁸¹ Svetozár Miletić 1869-ben Újvidéken megalapította a Szerb Nemzeti Liberális Pártot, amely csatlódvá az 1868 évi nemzetiségi törvényben, szembefordult a dualista rendszerrel. Az Újvidéken megjelenő *Zastava* (Zászló) című lap vált e párt szócsövévé. A Szerb Nemzeti Liberális Párt 1869. január 16–28. között lezajlott nagybecskereki kongresszusa, az alábbi politikai programot fogalmazta meg:¹⁸²

- A szerb nemzetiségi képviselők a románokkal, a szlovákokkal és a ruténokkal közösen lépnek fel a magyar országgyűlésben. A közös cél az 1868. évi román–szerb javaslatban megfogalmazott területi autonómia.
- A szerbek „a szerb–horvát nemzet érdekében” támogatják Horvátország „államjogi önállóságát”.
- A szerbek támogatják a románoknak Erdély autonómiájára vonatkozó törekvéseit.
- A szerbek támogatják a Lajtán-túli szláv népek törekvéseit.
- A szerbek nem fogadják el az osztrák–magyar kiegyezést és támadni fogják azt.
- A szerbek olyan politikát folytatnak, mely elősegíti a török uralom alatt álló „keresztény népek szabadságát” és a „keleti szerb népek egyesülését”.

¹⁸¹ Estók János (1999): Magyarország története 1849–1914. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 131. old.

¹⁸² A nagybecskereki kongresszus határozatainak szövegét közli Kemény G. Gábor I. kötet (1952) 170–172. old.

Mint látható a nagybecskereki kongresszuson a délvidéki szerbek nyíltan kiálltak az osztrák–magyar kiegyezés ellen, támadták az erdélyi uniót és szorgalmazták Magyarország – sőt az egész birodalom – föderalizálását.¹⁸³

A Szerb Nemzeti Liberális Párthoz hasonlóan szintén Újvidéken alakult meg Vladimir Jovanović és Szvetozár Marković vezetésével az Egyesített Szerb Ifjúság (Omladina) nevű szervezet, mely a szerbség együvé tartozását, azaz nagyszerb eszmét hirdetett. Magyarul a délvidéki szerbek egyértelműen a nagyszerb mozgalom magyarországi (délvidéki) szárnyát alkották. Igen erős szálakkal kötődtek Szerbiához mint anyaországhoz, sokan közülük vállaltak tisztviselői vagy tanítói állást Szerbiában. Itt jegyezzük meg, hogy a délvidéki szerb politikusok gyakran belefolytak a horvátországi politikába is, keresték az együttműködést az ottani szerbekkel (lásd az 1881-ben alapított horvátországi Szerb Önálló Párt és a délvidéki szerbek kapcsolatait).

A délvidéki szerbek politikai aktivitására válaszul a magyar kormány támadásba lendült. Ennek főbb csomópontjai az alábbiak voltak:

- 1870-ben sajtóperben elítélték Miletić-et.
- 1871-ben feloszlatták az Omladinát.
- 1872-ben nem engedélyezték, hogy a délvidéki szerbek részt vegyenek Obrenovic Milán nagykorúsítási ünnepségén.
- 1874-ben megtiltották a szerb zászló használatát.

Amikor 1875-ben Boszniában és Hercegovinában törökellenes felkelés robbant ki, majd a következő évben Szerbia és Montenegró hadba lépett a Török Birodalom ellen¹⁸⁴ Szvetozár Miletić komoly szervezkedésbe kezdett a török ellen harcoló seregek támogatására. A Délvidéken önkénteseket, pénzt és fegyvert gyűjtött a felkelők támogatására. 1876 július elején Kozma Sándor királyi főügyész felterjesztést intézett Tisza Kálmán miniszterelnökhöz a Miletić-féle szervezkedés tárgyában. Mivel Miletić a magyar országgyűlés tagja volt csak mentelmi jogának felfüggesztése esetén indulhatott volna ellene eljárás, viszont éppen ekkor az országgyűlés több hónapos nyári szabadságát töltötte. Tisza azt válaszolta, hogy Kozma tekintsen el a mentelmi jog felfüggesztésének szükségességétől, és azonnal indítsa meg az eljárást Miletić ellen.¹⁸⁵

Ezek után Miletić ellen felségárulás és összeesküvés szervezése címén vádat emeltek, és 5 évi börtönre ítélték.¹⁸⁶ 1879-ben kegyelemmel szabadult, de 1901-ben bekövetkezett haláláig tartó időszakban már nem tudott a délvidéki szerb mozgalom élére állni.

¹⁸³ Estók János (1999) 131. old.; továbbá lásd még Miletić 1869. május 13-i felirat tervezetét Kemény G. Gábor (1946) 140–141. old.

¹⁸⁴ 1877 tavaszán az Orosz Birodalom a felkelők oldalán harcba lépett a Török Birodalom ellen. Ezt az egész folyamatot nevezi a történetírás „keleti válságnak”, amelyet csak az 1878. évi berlini kongresszuson sikerült lezárni.

¹⁸⁵ Kozári Mónika (2003): A dualista rendszer. Pannonica Kiadó. Budapest. 382–385. old.

¹⁸⁶ Erről lásd bővebben Kemény G. Gábor I. kötet (1952) „A Zastava Miletić fogságáról” 566–568. old.

Ezzel párhuzamosan a Szerb Nemzeti Liberális Párt lassú bomlásnak indult, 1884. március 24-én a párt Pesten tartott értekezlete elfogadott egy programtervezetet, melyet egy hónappal később a Nagyikindára összehívott szerb konferencia egy kisebb kiegészítés beiktatásával elfogadott. Az ún. nagyikindai program négy pontból állt, úgymint:¹⁸⁷

1. A szerbek hazafias szellemtől áthatva elfogadják az osztrák-magyar kiegyezést.
2. Arra törekednek, hogy az 1868. évi nemzetiségi törvény „szigorúan végrehajtassék”.
3. Arra törekszenek, hogy „a szerbek részére törvényileg biztosított nemzeti egyházi önkormányzatot teljesen élvezhessék”.
4. Követelni fogják a „nemzeti egyházi autonóm jogok sérelmeinek orvoslását”.

A program arról is rendelkezett, hogy a szerbek országgyűlési képviselői azzal a magyar párttal/pártokkal működnek együtt, amelytől a nagyikindai program végrehajtása remélhető. Mint látható a nagyikindai program teljes mértékben szembe ment az 1869. évi nagybecskereki programmal, azzal homlokegyenest álláspontra helyezkedett, így nem meglepő, hogy közzététele pártszakadáshoz vezetett, a párt rövidesen két részre szakadt: Egyrészt a Jasa Tomič (Miletič veje) vezette liberálisokra – más néven Szerb Nemzeti Radikális Párt. A párt hivatalos lapja a Zastava lett.

Másrészt a Mihajlo Polit-Desančič által irányított Szerb Szabadelvű Pártra. A párt hivatalos lapja az 1885-ben az Újvidéken megalapított Branik (Védő) lett.

A két szerb párt ezután éles küzdelmet – ebben különösen a két hivatalos lap, a Zastava és a Branik járt az élén – folytatott egymással. Mihajlo Polit-Desančič a Branik hasábjain rendszeresen támadta Jasa Tomič-ot, aki a „Zastava”-ban válaszolt a Poli-féle vádakra. A Szerb Nemzeti Radikális Párt 1887 májusában rendezett általános választói gyűlésén leszögezte, hogy az 1869. évi nagybecskereki program alapján folytatja a politizálást.¹⁸⁸ Az 1895. évi budapesti nemzetiségi kongresszuson – amely a Magyarországon élő nemzetiségek együttműködési kísérlete volt – a délvideki szerbeket Mihajlo Polit-Desančič képviselte.

Az 1895. évi nemzetiségi kongresszus utáni néhány év szinte a teljes passzivitás időszaka a Magyarországon működő nemzetiségi pártok számára. Ezt a passzivitást a nemzetiségi pártok csak a századforduló után adták fel, és a 20. század első évtizedében sorra jelentkeztek új programjaikkal. Ezen tendenciának megfelelően a Jasa Tomič által vezetett Szerb Nemzeti Radikális Párt 1903-ban a horvátországi Okucaniban rendezett gyűlést. Az ott elfogadott programjában elismerte Magyarország területi integritását, de követelte a vármegyék etnikai alapon történő újrarájzolását és az így létrejövő vármegyén belül a többség nyelvének használatát. Az 1905-ös választások előtt a délvideki szerbek két pártja – Szerb Nemzeti Radikális Párt, illetve Szerb Nemzeti Szabadelvű Párt – leginkább az egymás elleni küzdelemmel volt elfoglalva. Jól mutatja ezt, hogy a két pártlap a Branik és a Zastava komoly harcot folytatott egymás ellen. Viszont az 1905–1906. évi magyar belpolitikai vál-

¹⁸⁷ A nagyikindai határozatokat közli Kemény G. Gábor I. kötet (1952) 683–684. old.

¹⁸⁸ A határozat szövegét közli Kemény G. Gábor I. kötet (1952) 730–732. old.

ság után abban közös volt két nagy párt stratégiája, hogy Belgrád felé fordultak és már nem keresték a megegyezés lehetőségét a magyar politikai elittel.

A fentebb bemutatott délvidéki szerb nemzeti mozgalmat az tette igazán veszélyessé a magyar állam számára, hogy a határ túloldalán saját nemzetállammal rendelkezett. Ez két dolgot jelentett, egyrészt az anyaország konkrét támogatást tudott nyújtani – lásd szerviánusok szerepét 1848–49-es délvidéki harcokban –, másrészt az önálló szerb nemzetállam komoly vonzerőt gyakorolt.

A magyarországi szerbek harmadik pártja, az 1908-ban alapított Szerb Demokrata Párt ez alól a magatartás alól kivételt képezett, mivel az 1868. évi nemzetiségi törvény alapján hajlandó lett volna megegyezni Budapesttel. Csakhogy ez a párt egy törpepárt volt, komoly támogatással a magyarországi szerbek körében nem rendelkezett és így magyarországi szerbek álláspontjának kialakulására jóformán semmiféle befolyása nem volt.¹⁸⁹

A fenti nemzeti feszültségek mellett szólnunk kell a délvidéki szerb–magyar együttélés pozitív eredményeiről is.¹⁹⁰ A Délvidéken a megyei és a városi képviselőtestületekben a szerbek jelentős befolyással rendelkeztek, választottak és választhatók voltak. Ennek következtében azokon a településeken, ahol többségben voltak, ők vezették az önkormányzatokat. Sőt 1906-ban a magyar országgyűlésbe három képviselőjüket tudták bejuttatni. A gazdag fölbirtokos-paraszti réteggel, kereskedő- és iparos polgársággal rendelkező délvidéki szerbség bankjai, takarékpénztárai, földbirtokai és üzemei révén jelentős gazdasági befolyással is bírt. A karlócai és újvidéki gimnáziumban és a zombori tanítóképzőben végzett szerb fiatalokból pedig egy erőteljes értelmiségi hivatalnoki réteget tudtak létrehozni, bár ezek túlnyomó része Szerbiában talált magának állást.

4. A Délvidék és az első világháború 1914–1918

Az első világháború négy éve alatt – egészen 1918 őszéig – a Délvidék területén nem húzódott frontvonal. Ezt a megállapításunkat annyiban kell pontosítanunk, hogy amikor 1914 augusztusában az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege megtámadta Szerbiát, a 2. hadsereg a Dunát átlépve, míg az 5. hadsereg a Szávát átlépve kezdte meg hadmozdulatait.¹⁹¹ Azaz a Délvidék képezte a Szerbia elleni első támadás közvetlen háttérterét. Itt jegyezzük meg, hogy a további harcok során is (újabb hadjáratok Szerbia ellen) a Délvidékre ez a szerep hárult.

A Délvidék ezen szerepe miatt, továbbá azon körülmény folyományaként, hogy a régióban jelentős szerb lakosság élt, a Délvidék egy jelentős részén a hadsereg-főparancsnokság katonai igazgatása érvényesült. Míg a régió azon részein, melyek ez alól kimaradtak, a magyar kormány ún. „kivételes” hatalma teremtett komoly háborús légkört. Mit jelentett ez? A csendőrsökök 1914 augusztusában tömegesen tartóztatták le azokat a délvidéki szerbeket, akikről feltehető volt, hogy a Narodna

¹⁸⁹ Kemény Gábor (1946) 152–153. old.

¹⁹⁰ Arday (2002/b) 18. old

¹⁹¹ Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat Kiadó. Budapest. 180–181. old.

Odrana tagjai voltak. Ezeket a letartóztatott szerbeket később sem engedték el, hanem internálták.¹⁹² Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyar hadsereg és a magyar hatóságok kemény szerbellenes fellépését indokoltak kell tekintenünk. A délvidéki szerbek egyértelműen Szerbiával szimpatizáltak. Ennek alátámasztásául nézzünk két példát:¹⁹³

- Az Osztrák–Magyar Monarchia azon szerb nemzetiségű katonái, akik szerb–magyar fronton szerb fogságba kerültek, szinte abban a percben kérték felvételüket a szerb hadseregbe.
- A magyar hadseregbe történő besorozás elől a délvidéki szerb fiatal fiúk szintén jelentős számba szöktek át a határon, és önkéntesként beálltak a szerb hadseregbe.

Ebben a háborús légkörben sorozatosak voltak a sűrlődások a délvidéki magyarok és a szerbek között. Nézzünk erre is egy konkrét példát: 1914 szeptemberében Zombor városában magyar civilek, kiegészülve a városban állomásozó katonákkal, egy tüntetésen azt követelték, hogy távolítsák el a szerb üzletekről a cirill betűs szerb feliratokat. Az egyik zombori szerb kereskedő erre nem volt hajlandó, sőt üzletéből a tömegre lőtt. Letartóztatták, majd a rögtönítélő katonai bíróság halálra ítélte, ezt nyomban végre is hajtották.¹⁹⁴

Terjedelmi kereteink miatt több példát nem mutatunk be, de rögzítjük, hogy a Délvidéken a magyarok és a szerbek között – illetve Románia hadbelépése után – a magyarok és a románok között kiéleződtek az ellentétek. A magyar kormány és a magyar hadvezetés a szerbeket és a románokat kemény eszközök – letartóztatások, internálások, a nemzetiségi lapok betiltása, túsok szedése etc. – alkalmazásával próbálta meg féken tartani. A háború előre haladtával ezek az eszközök egyre kevésbé bizonyultak hatékonynak, viszont jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a Délvidéken komoly nemzetiségi ellentétek halmozódjanak fel.

¹⁹² Galántai József (2001): Magyarország az első világháborúban. Korona Kiadó. Budapest. 136–137. old.

¹⁹³ Galántai (2001) 136–139. old.

¹⁹⁴ Galántai (2001) 139. old.

4. FEJEZET: A DÉLVIDÉK FELOSZTÁSA 1918–1920

1. A jugoszláv–magyar határ születése és a bánsági kérdés

1.1. A belgrádi katonai konvenció

1918 őszére, a négyéves világháború utolsó évében, az antant a balkáni fronton jelentős erőfölényre tett szert.¹⁹⁵ Ezt kihasználva, a Franchet d' Esperey parancsnoksága alatt álló 20 hadosztálynyi balkáni antant haderő – főleg francia és szerb katonák, továbbá kisebb angol és olasz egységek – 1918. szeptember 14-én támadást indítottak. A központi hatalmak védelmét csaknem kizárólag bolgár csapatok látták el, mivel a német és az osztrák–magyar hadosztályok túlnyomó részét más frontok megerősítése érdekében korábban kivonták. A bolgár haderő nem tudta feltartóztatni az antant támadást, ezért Bulgária kormánya szeptember 25-én békét kért, majd szeptember 29-én Szalonikiben aláírta az ún. bolgár fegyverszünetet.¹⁹⁶ Ezzel megnyílt a lehetőség az antant előtt, hogy visszafoglalja Szerbiát és eljusson az Osztrák–Magyar Monarchia déli határaihoz. Ez az antant előrenyomulása azonban csigalassúságú volt. A balkáni antant haderő egy hónap alatt, 1918 októberének végére érte el a történelmi Magyarország déli határát, a Száva folyó vonalát.

A balkáni hadieseményekkel párhuzamosan, 1918 októberében felgyorsult a Monarchia felbomlása, sorra alakultak a különféle Nemzeti Tanácsok. 1918. október 5–6-án Zágrábban megalakult a „Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa” – röviden zágrábi Nemzeti Tanács –, mely magát a Monarchia délszláv nemzeteinek politikai képviselőjévé nyilvánította. A zágrábi Nemzeti Tanács önmagát nemcsak Horvátország, hanem a magyarországi horvátok és szerbek képviselőjének is tekintette. Megalakulása után két héttel, 1918. október 29-én, a zágrábi Nemzeti Tanács kimondta elszakadását az Osztrák–Magyar Monarchiától és kikiáltotta a Szlovén–Horvát–Szerb államot.¹⁹⁷ A zágrábi Nemzeti Tanács azt is kijelentette, hogy ezen új állam területe a Muraközre és a Vajdaságra is kiterjed.

Ezekkel a politikai eseményekkel párhuzamosan az antant balkáni hadereje – amelynek egy jelentős részét a szerbek alkották –, arra törekedett, hogy a háború küszöbön álló befejezéséig a lehető legnagyobb területet foglalja vissza a Szerb Királyságból, illetve ha lehetőség adódik rá, az Osztrák–Magyar Monarchia területéből is. Franchet d' Esperey tábornok 1918. október 30-án megparancsolta a szerb hadseregnek, hogy ahol lehetséges, ott minél előbb dobjanak át csapatokat a Duna, a Száva és a Drina mögötti területekre – azaz az Osztrák–Magyar Monarchia területére –, hogy a szerb csapatok megjelenését, térhódítását be lehessen jelenteni. A Párizsban tartózko-

¹⁹⁵ Galántai József (1980): 472–474. old.

¹⁹⁶ Galántai József (1980): 474. old.

¹⁹⁷ Sokcevićs Dénes (2011): 476–478. old.

dó Pašić – a Szerb Királyság miniszterelnöke – 1918. november 2-i táviratában arra adott utasítást, hogy a szerb hadsereg igyekezzen minél előbb bevonulni Boszniába, Bánátba, Szerémségbe, és a Monarchia szóba jöhető területeire, mert várható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hamarosan aláírja a fegyverszünetet. Zivojin Mišić vajda, a szerb hadsereg főparancsnoka igyekezett ezen parancsoknak eleget tenni.

1918. november 3-án az olasz front két szemben álló hadvezére, Armando Vittorio Diaz olasz tábornok és Viktor Weber a Monarchia tábornoka, Padovában aláírta a fegyverszünetet. Ezt a történetírást Diaz-féle fegyverszünetnek nevezi.¹⁹⁸ A Diaz-féle fegyverszünet megkötése pillanatában az Osztrák–Magyar Monarchia jogilag alig – 1918. október 21-én megalakult az önálló Német-Ausztria, azaz a Monarchia „osztrák-fele” kilépett a közös osztrák–magyar államból –, gyakorlatilag pedig egyáltalán nem létezett. Ez azt jelentette, hogy bár a fegyverszünet egyik aláírója az Osztrák–Magyar Monarchia volt, annak rendelkezéseit már Magyarországnak és Német-Ausztriának kellett végrehajtania. Ráadásul, mint azt később látni fogjuk, a győztes antant igen rugalmasan kezelte a padovai fegyverszünet feltételeit.

A Diaz-féle fegyverszünet kulcskérdése az volt, hogy vajon az Osztrák–Magyar Monarchia valamennyi frontjára, így a balkáni frontra is vonatkozik-e, vagy csupán az olasz frontra. Erre a kérdésre a választ már az eseményekben résztvevő szereplők se tudták megadni. Weber tábornok november 2-án úgy tájékoztatta a budapesti Károlyi kormányt, hogy a másnap aláírandó fegyverszünet az Osztrák–Magyar Monarchia valamennyi frontjára – így a balkáni frontra is – érvényes lesz. Ezzel szemben november 4-én a Károlyi-kormány által Belgrádba kiküldött két katonatiszt – Kozmovszky József és Dormándy Géza alezredek – azt a tájékoztatást kapta, hogy Franchet d’Esperey tábornok álláspontja szerint a balkáni frontra vonatkozóan vele kell külön megállapodást kötni, sőt a francia tábornok közölte ennek feltételeit is.

Mint látható, a Károlyi kormány két eltérő forrásból (Padova és Belgrád) két ellentétes információt kapott a Diaz-féle fegyverszünettel kapcsolatban. Károlyi ezt az ellentmondásos helyzetet nem tudta értelmezni.¹⁹⁹ Két lehetőség állt előtte: 1. Ragaszkodik a Diaz-féle verzióhoz és ennek jegyében a balkáni fronton a történelmi Magyarország déli határait próbálja meg elismertetni fegyverszüneti vonalként. 2. Külön fegyverszünetet köt a balkáni frontra vonatkozóan.

Mivel Károlyi külpolitikai elképzelésébe a 2. verzió jobban beleillett, ezért november 6-án egy küldöttség élén Belgrádba utazott.²⁰⁰ Joggal merül fel a kérdés, miért illett bele jobban a belgrádi utazás Károlyi külpolitikai koncepciójába.²⁰¹ A válasz egyszerű: Ha Károlyinak sikerül egy fegyverszüneti megállapodást tető alá hoznia a balkáni antant haderők főparancsnokával, az gyakorlatilag azt jelenheti, hogy az antant kvázi elismerte Károlyi kormányát.

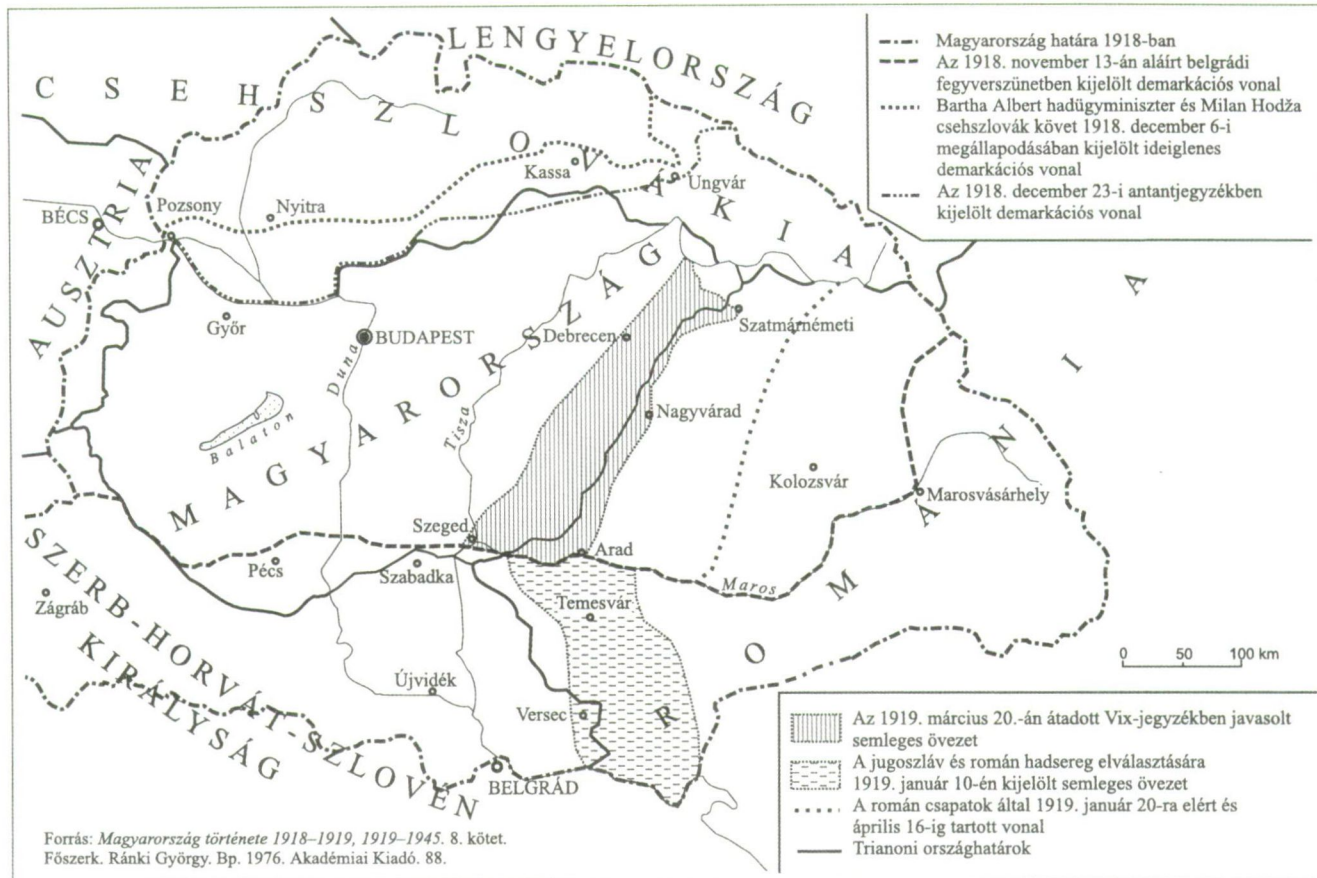
¹⁹⁸ Teljes szövegét lásd Nyékhegyi Ferenc ezredes. A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (a páduai fegyverszünet). Magyar Mercurius Kiadó. Budapest. 2003.

¹⁹⁹ Ormos Mária (1984): Padovától Trianonig. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 60. old.

²⁰⁰ A kérdéskörrel lásd bővebben Nagy Miklós Mihály (2010): Pacifizmusból a proletárdiktatúrába – A Károlyi-kormány honvédelmi politikája. Nagymagyarország 2010/3. szám 4–13. old.

²⁰¹ Erről lásd bővebben Ormos Mária (1984): 60–66. old.

18. térkép: A belgrádi katonai konvenció vonala

Forrás: Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris. 114. old.

Magáról a november 7-i belgrádi Károlyi-Franchet d' Esperey találkozásról, különösen a tábornok gőgös viselkedéséről, sértő megjegyzéseiről, bőségesen olvashatunk az emlékiratokban,²⁰² de mi most koncentráljunk a lényegre. 1918. november 7-én Károlyi és Franchet d' Esperey megállapodtak a konvenció szövegében.²⁰³ Ezek után november 8-án éjjel Károlyi visszautazott Budapestre, hogy a Nemzeti Tanács jóváhagyását kérje a konvenció aláírásához. Itt jegyezzük meg, hogy mialatt Károlyi Budapestre tartott és ott beszerezte a jóváhagyást, a szerb csapatok tovább folytatták az előrenyomulást. A magyar kormány Linder Bélát jelölte ki a konvenció aláírására, melyre 1918. november 13-án került sor.

A Délvidék további sorsának szempontjából a 18 pontból álló konvenciónak az a pontja vált meghatározóvá, amely keleten és délen kijelölte a demarkációs vonalat. A magyar kormány vállalta, hogy 8 napon belül a Beszterce–Maros folyó–Szabadka–Baja–Pécs–Varasd vonaltól keletre és délre elhelyezkedő területeket kiüríti.

1.2. A Délvidék szerb megszállása és a hódítás „legalizálása”

A Délvidék megszállását a szerb hadsereg még a belgrádi konvenció aláírása előtt megkezdte.²⁰⁴ Furcsa ez a mondat, de nézzük meg a dátumokat: Károlyi és küldöttsége 1918. november 7-én tárgyalt Belgrádban, magára a konvenció aláírására november 13-án került sor. Ehhez képest a szerb hadsereg már 1918. november 5-én elfoglalta Zimonyt és Pancsovát – ezek a települések a történelmi magyar határon belül feküdtek –, illetve november 6-án bevonult Fehértemplomba. November 8-án és 9-én a szerb csapatok az alábbi helyeket foglalták el: Ópazovár, Mitrovica, Újvidék. November 13-án – tehát azon a napon, amikor aláírták a belgrádi konvenciót – a szerbek bevonultak Szabadkára és Bajára. A konvenció aláírása után a szerbek november 15-én megszállták Barcsot, Szigetvárt és Pécsét, illetve december elején Pécsváradot. Ez a megszállás teljesen zökkenőmentesen zajlott le, sehol az ellenállásnak a legcsekélyebb nyoma sem volt. Sőt azokon a településeken, ahol korábban szerb és/vagy bunyevác nemzeti tanács alakult meg, a bevonuló szerb hadsereget ünnepélyes szónoklatokkal fogadták.

Itt kell arra felhívunk a figyelmet, hogy a délvidéki délszlávok politikai szervezkedése még a szerb bevonulás előtt megkezdődött. Október és november hónap folyamán a Délvidéken a nagyobb városokban különböző elnevezéssel szerb, bunyevác – és természetesen magyar – nemzeti tanácsok alakultak. Az idő előre haladtával az Újvidéki Szerb Nemzeti Tanács egyre nagyobb súlyra tett szert.²⁰⁵ Jól mutatja ezt, hogy levélben utasította a kisebb települések délszláv nemzeti tanácsait,

²⁰² Lásd Károlyi Mihály (1982): *Hit, illúziók nélkül*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 139–142. old.

²⁰³ A szövegét közli Romsics Ignác szerk. (2000): *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény* 1914–1999. Osiris Kiadó. 67–68. old.

²⁰⁴ Az eseménytörténetet lásd. Gulyás László (2011): *Hogyan lett a szerbeké a Délvidék?* Nagymagyarország. 2011/1. szám (III. évfolyam 1. szám. 4–9. old.

²⁰⁵ Ennek részleteiről lásd Gulyás László (2011): *Hogyan lett a szerbeké a Délvidék?* Nagymagyarország. 2011/1. szám (III. évfolyam 1. szám. 4–9. old.

hogy ne engedelmeskedjenek a Károlyi-kormány utasításainak, és kizárólag az Újvidéki Nemzeti Tanács utasításait fogadják el. A következő lépésben az Újvidéki Szerb Nemzeti Tanács körlevelet küldött szét Bácska, Bánát és Baranya helységeibe, amelyben felszólította a szerbeket, a bunyevácokat és a „többi szlávokat”, hogy 1918. november 25-én küldjék el delegátusaikat Újvidékre. A körlevél úgy fogalmazott, hogy ennek a népgyűlésnek kell eldöntenie, hogy melyik államhoz akarnak tartozni.²⁰⁶

Ilyen előzmények után ült össze 1918. november 25-én Újvidéken a Nagy Nemzetgyűlés, amely kimondta Bánát (Bánság), Bácska és Baranya elszakadását Magyarországtól és csatlakozását a Szerb Királysághoz. Továbbá felkérték a Szerb Királyság kormányát, hogy képviselje érdekeiket a párizsi béketárgyalásokon.²⁰⁷

A Nagy Nemzetgyűlés küldötteinek etnikai összetétele az alábbi volt: a 757 küldöttből 750 volt délszláv (578 szerb, 84 bunyevác, 62 szlovák, 21 ruszin 3 sokác, 2 horvát), a németeket 6, míg a magyarokat 1 küldött képviselte. Érdekes összevetni a küldöttek etnikai összetételét és a Vajdaságban az 1921-es évben tartott népszámlálás eredményeit.

18. táblázat: A Vajdaság etnikai viszonyai 1921-ben

Nemzetiség	Bácska		Bánát		Baranya		Vajdaság összesen	
Magyar	260 998	35,5%	98 471	17,5%	16 638	33,8%	376 107	27,9%
Német	173 796	23,6%	126 530	22,5%	16 253	32,9%	316 579	23,5%
Szerb-horvát	246 598	33,5%	240 213	42,7%	15 604	31,6%	502 415	37,3%
Román	1 182	0,1%	67 897	12,0%	452	0,9%	69 530	5,2%
Szlovák	30 993	4,2%	17 595	3,1%	78	0,01%	48 666	3,6%
Egyéb	21 551	3,1%	12 252	2,2%	427	0,8%	34 230	2,5%
Összesen	735 117	100,0%	561 958	100,0%	49 452	100,0%	1 346 230	100,0%

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Látható, hogy a szerbek és a horvátok Vajdaság lakosságának mindössze 37,35%-át adták, viszont ehhez képest az újvidéki népgyűlésen elsöprő többségben képviseltették magukat. Azt gondoljuk, hogy ez mindenféleképpen a Wilson-féle önrendelkezés-elv megcsúfolása volt. Az újvidéki Nagy Nemzetgyűlést úgy értékelhetjük, hogy 1918 őszén a Délvidéken minden szlávot (szerbek, bunyevácok, szlovákok) megilletett az önrendelkezési jog, csak azt a két nemzetet – a magyarokat (27,9%) és a németeket (23,9%) – nem, pedig ők együtt a népesség több mint a felét alkották.

A Nagy Nemzetgyűlés döntéseivel párhuzamosan a budapesti Károlyi-kormány és a megszállt Délvidék magyar hatóságai között a kapcsolat minimális szintre süllyedt, mivel a szerb hadsereg igyekezett hermetikusan lezárni a demarkációs vonalat. A kapcsolat az úgy működött, hogy egy-egy város magyar tisztviselői, magyar szervei kiküldtek néhány bátor embert, akik életük kockáztatásával a demarkációs vonalon keresztül megpróbálták eljutni Budapestre, majd az ott kapott utasításokkal

²⁰⁶ Fogarassy László (1986): A magyar–délszláv kapcsolatok katonai története 1918–1921. Baranyai Helytörténetírás. Pécs. 540. old.

²⁰⁷ Az Újvidéki Nagy Nemzetgyűlés határozatainak szövegét közli Kövágó László (1964): A magyarországi délszlávok. Budapest.

megpróbáltak visszajutni. Így érthető, hogy a magyar tisztviselők, tanítók, tanárok csak ritkán kaptak Budapestről híreket, utasításokat, és ezek a hírek, utasítások sokszor ellentmondásosak voltak. Megtörtént, hogy ugyanabban az ügyben a budapesti közoktatási minisztérium más utasítást adott ki, mint a budapesti belügyminisztérium. A Károlyi-kormány és apparátusának ez a dilettantizmusa megnehezítette a Délvidéken maradó és helytállni akaró magyar közigazgatási apparátus sorsát. Itt kell megjegyeznünk, hogy a belgrádi konvenció tizenhetedik pontja értelmében a szerbek által megszállt délvidéki területeken a magyar közigazgatásnak továbbra is működnie kellett volna. Azaz a Délvidék teljes közigazgatását – igazságszolgáltatás, iskoláztatás, adószedés, katonai sorozás etc. – a helyi magyar szervezeteknek Budapest vezetésével kellett volna irányítania.

1918 őszén és 1919 első hónapjaiban a szerb politikusok arra törekedtek, hogy a lehető legnagyobb mértékben kihasználják, hogy a szerb hadsereg megszállta a Délvidéket. Ennek jegyében megkezdődött a magyar közigazgatás felszámolása. Betiltottak minden olyan gyűlést, szervezkedést, mely megítélésük szerint a „rég Magyarországra integritásának irányába hat”. Ez a rendelkezés a magyar nemzeti tanácsok végét jelentette, sorra számolták fel őket. A szerb fellépés keménységét jól mutatja, hogy még a baráti találkozókat ellen is felléptek. Nézzünk egy példát: 1918 novemberében Polgár Andor földbirtokos szabadkai borospincéjében baráti összejövetelt rendezett, ahol többen a magyar vasutasok helyzetéről beszéltek. Valaki feljelentette őket, mire Polgár Andrást és több vendégét a szerbek letartóztatták és vádat emeltek ellenük izgatás és hazaárulás címén. Hozzá kell tennünk, hogy ekkor még a Délvidék jogilag – közigazgatásilag – Magyarországhoz tartozott, a letartóztatott emberek magyar állampolgárnak minősültek, ráadásul az SzHSz-állam még meg sem alakult (erre csak 1918. december 1-jén került sor – G. L.).

A magyar közigazgatás felszámolása és a szerb berendezkedés jegyében 1918. december 4-én megkezdődött a magyar tisztviselői kar leváltása. Az első lépcsőben a magyar főispánokat, polgármestereket és jegyzőket távolították el és helyükre minden esetben szlávokat, főként szerbeket neveztek ki. Hangsúlyoznunk kell, hogy a későbbiek során is valamennyi közigazgatási állás betöltésénél a kinevezések egyetlen szempontja a délszláv származás és a politikai megbízhatóság volt.

A második lépcsőben – 1919. január 2-i rendelet – az állami tisztviselőket ún. hűségeskü letételére kötelezték, amelynek megtagadása miatt tömegesen tették át a magyar tisztviselőket a határon. Mivel a délvidéki magyar igazságszolgáltatásban dolgozók Budapest utasítására megtagadták a hűségeskü letételét, és így a bíróságok több hónapra működésképtelenné váltak, a polgári perekben is a szerb katonai bíróság kezdett eljáráni.

1918. december 5-én a szerbek elrendelték a katonai sorozást. Ezzel a sorozással szemben a Délvidék magyar és német falvaiban heves ellenállás bontakozott ki, több helyen halottakkal és sebesültekkel járó fegyveres összecsapások történtek. A megszálló szerbek eljárás módjára csak egy példa: Kulán a szülőköt botozták meg, ha a fiúk nem tett eleget a behívóparancsoknak.

1920 márciusában a belgrádi belügyminisztérium elrendelte a nem szláv lakosság fegyvereinek elkobzását, rendőri felügyelet alá helyezte az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének volt tisztjeit, utazási korlátozásokat vezetett be Magyaror-

szágra, betiltotta a megbízhatatlan elemek összejöveteleit, kijárási tilalmat vezettek be, és azokban a községekben, ahol német vagy magyar többség volt, túszoikat szedték. Ezek a túszoik lakóhelyükön szabadon mozoghattak, de életükkel feleltek minden „felfordulásért.”

A délvidéki magyar nyelvű újságokat – Bácskai Hírlap, Bácskai Napló, Torontál – erősen cenzúrázták, illetve megjelenésüket hosszú hónapokra betiltották. A szerbek külön akciót indítottak a vasutasok megtörésére, a Magyarországhoz való tartozás érdekében megszervezett vasutassztrájk letörésére.

Mindezen intézkedéssel és lépéssel a szerbek szándéka az volt, hogy mire a békekonzferencia dönt a jugoszláv–magyar határról, kész helyzetet teremtsenek a Délvidéken, azaz véglegesen berendezkedjenek. Ennek jegyében még arra is kísérletet tettek, hogy Pécs városát és környékét a jugoszláv államhoz csatolják.

Ez a szerb törekvés nagyrészt sikerrel járt. Erről így ír emlékirataiban a jugoszláv békedelegáció egyik szakértője, Stajone Stanojević: *„Mi a Vajdaságot könnyen és harc nélkül megkaptuk. Csak a Vajdaság egyes területeinek kiterjedéséről volt vita.”*

1.3. A Bánságért folyó szerb–román vetélkedés kirobbanása

1918 őszén beindult az Osztrák–Magyar Monarchia bomlási folyamata. Ebből a folyamatból a Bánság se maradt ki. Jól mutatja ezt, hogy 1918. október 31-én Temesvárott katonatanácsok (román, szerb, magyar és német) alakultak.²⁰⁸ Ez is mutatja, hogy 1918 őszén a Bánság sorsa – melyik államhoz fog tartozni – több esélyes volt. Három állam jöhetett szóba – csökkenő valószínűség szerint – Románia, Szerbia, Magyarország.²⁰⁹

Románia ebben a felsorolásban azért került az első helyre, mert az antant az 1916. évi bukaresti titkos szerződésben az Osztrák–Magyar Monarchia elleni hadba lépés fejében a Bánság teljes területét a román államnak ígérte. Csakhogy Románia vereséget szenvedett és békét kötött a Monarchiával. Emiatt az antant – különösen Franciaország – 1918 őszén arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem kívánja teljes egészében végrehajtani a bukaresti titkos egyezményt. Ami a Bánság esetében azt jelentette, hogy teljes területet nem adják oda Romániának – mint ahogy azt a bukaresti szerződés ígérte –, hanem megosztják azt a román és a szerb állam között. A francia vezérkar illetve francia külügyminisztérium ennek megfelelően egy olyan fegyverszüneti vonalat húzott meg 1918. október 15-i előterjesztésében, mely a Bánságot kettéosztotta Románia és a szerb állam között.²¹⁰

Ezek a diplomáciai mozgások a szerbeket is arra ösztönözték, hogy lépéseket tegyenek a Bánságra vonatkozó igényeik érvényesítésére. Ennek jegyében 1918. november 25-én Újvidéken a Nagy Nemzetgyűlés, kimondta Bánát (Bánság), Bácska és Baranya elszakadását Magyarországtól és csatlakozását a Szerb Királysághoz.

²⁰⁸ Szász Zoltán (1986) 1704. old.

²⁰⁹ Kókai Sándor (2010/b) 310. old.

²¹⁰ Ormos Mária (1984): 36–37. old.

19. térkép: A bukaresti szerződésben Romániának ígért területek

Forrás: Kókai Sándor (2010) 316. old.

A temesvári polgárok egy része – különösen a svábok – nem akart sem Romániához, sem Szerbiához tartozni. Ezért egyik vezető politikusuk Róth Ottó ügyvéd és pártja – a szociáldemokrata párt – köré tömörülve megalakították a Bánsági Nemzeti Tanácsot – ebben a bánsági románok nem vettek részt –, majd 1918. november elsején a polgármesteri hivatal erkélyéről kikiáltották a Bánsági Köztársaságot. Bánsági Nemzeti Tanács igyekezett ellenőrzése alá venni a Bánság területét, hozzáfogott intézményrendszere kiépítéséhez.

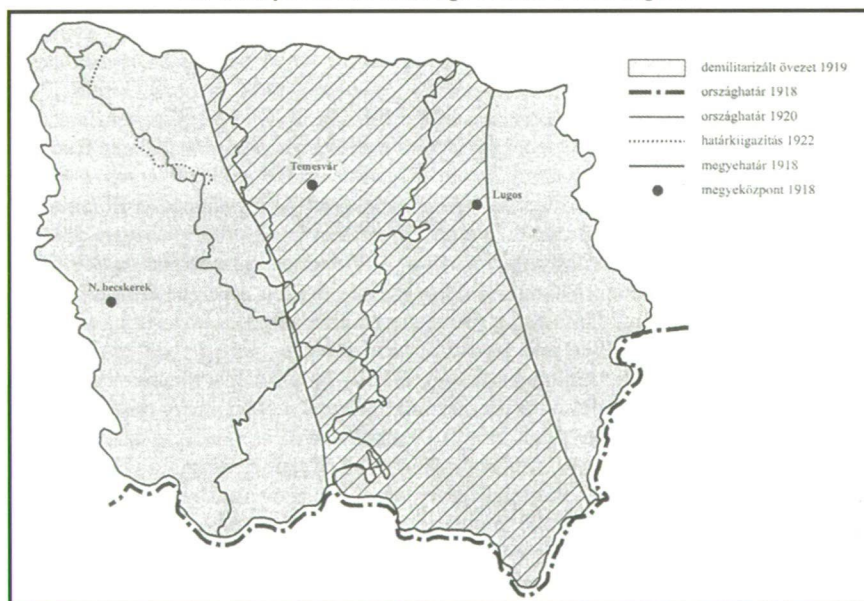
A Károlyi kormány azonnal elismerte a független Bánsági Köztársaságot. E mögött az a távlati cél húzódott, hogy átmentsék a Bánságot – azaz megóvják a szerb és a román állam közötti felosztástól –, és ezzel lehetőséget teremtsenek arra, hogy majd egyszer a jövőben valamikor csatlakozni tudjon a magyar anyaországhoz. Itt jegyezzük meg, hogy a Bánsági Köztársaság kikiáltásával párhuzamosan Jászi Oszkár Aradon sikertelen tárgyalásokat folytatott az erdélyi románok vezető politikusaival.

A Bánsági Köztársaság azonban a győztes antanttól nem kapott arra lehetőséget, hogy bizonyítsa életképességét.²¹¹ A belgrádi katonai konvenció aláírása után a szerb hadsereg – antant jóváhagyással – arra kapott parancsot, hogy a Bánságban a románokat megelőzve érje el a Fehértemplom–Versec–Temesvár vonalat és északon nyomuljanak előre a Marosig. A szerb hadsereg teljesítette a parancsot, és 1918. november 17-én bevonultak Temesvárra. Ezzel a Bánsági Köztársaság gyakorlatilag elbukott, bár hivatalos megszüntetésére csak 1919. február 20-án került sor.

A szerb hadsereg előrenyomulása kiváltotta a bánsági románok és magának a román államnak a tiltakozását. Reálisnak látszott egy szerb–román katonai konfliktus kirobbanása a Bánság térségében. Több kisebb incidensre is sor került a két fél között, például Orsovánál a szerbek lezárták a határt és megtiltották a román hadsereg tisztjeinek a belépést a Bánság területére. A konfliktus elmélyülésének elkerülése érdekében 1918. december 3-án egy 15 ezer katonából álló francia hadtest vonult be Temesvárra. Válaszképpen a szerbek december 17-én Temesvárott egy ünnepséget tartottak, ahol kijelentették, hogy a párizsi békekonferencia végleges döntéséig a Bánságban maradnak és fokozni fogják annexiós propagandájukat.

A román–szerb vetélkedéssel párhuzamosan a magyarok mindent megtettek annak érdekében, hogy a belgrádi konvenció rendelkezései értelmében fenntartsák a Bánságban a magyar közigazgatást. A magyar lakosság is több ízben megmozdult, 1919 februárjában Temesvárott és Nagyikindán komoly tüntetések bontakoztak ki. Ennek ellenére a szerbek magyar közigazgatást megtestesítő Bánsági Magyar Nemzeti Tanácsot 1919. február 20-án megszüntették.

20. térkép: Az ún. semleges zóna a Bánságban

Forrás: Kókai Sándor (2010) 316. old.

²¹¹ Kókai Sándor (2010) 310. old.

Az antant a szerb–román fegyveres konfliktus megelőzése érdekében 1919. január 10-én egy demilitarizált zónát jelölt ki, ahol a francia csapatok tartották fent a rendet. A semleges zóna másik oldalán – azaz Krassó-Szörény vármegyében – a románok hasonló módon jártak el, azaz megpróbálták felszámolni a magyar közigazgatást. Ennek mikéntjére említsünk meg két konkrét esetet: Ómoldova községben a román lakosság a fekvőbeteg Kugel Samu körjegyzőt ágyából kihúzta, az utcára dobta és ott agyon verte. Szörénybuzásban Högel Henrik körjegyzőt és feleségét megverték, majd menekülésre kényszerítették.²¹²

1.4. A jugoszláv–magyar határ és a Bánság kérdése a békekonferencián

1.4.1. A jugoszláv igények megfogalmazása

A Délvidéken zajló eseményekkel párhuzamosan 1919 januárjában Versailles-ban összeült a békekonferencia. A jugoszláv állam északi határainak – azaz a magyar–dél-szláv határ – kérdése látszólag egyszerű volt, hiszen a határ egy jelentős része, a magyar–horvát határszakasz, több mint 900 éves volt, „csupán” a Dunától keletre kellett volna megállapítani egy határvonalat. Ehhez képest Pasič – a jugoszláv delegáció vezetője – két nappal a békekonferencia megnyitása előtt az alábbi jugoszláv igényeket rögzítette memorandumában:²¹³ Jugoszlávia északi határa a Fertő-tónál indult volna – ahol Csehszlovákiával lett volna közös határa –, majd a határvonal a Rába, illetve a Zala-folyót követte volna a Balatonig, hogy onnan kissé délre lejtve Bajánál érje el a Dunát, majd onnan a Maros-torkolatáig íveljen. Tehát Jugoszlávia részévé vált volna nem csak a Bácska és a Bánát, hanem az egész Dél-Dunántúl a Mecsekkel, Péccsel és a szénbányákkal. Itt jegyezzük meg, hogy a Trumbics vezette londoni Jugoszláv Bizottság hasonló követeléseket fogalmazott meg, bár ők az ún. korridort nem vették fel igénylistájukra (lásd 21. térkép).

A jugoszláv delegáció francia nyomásra mérsékelte a Pasič-féle memorandumban megfogalmazott követeléseit, így az 1919. február 4-én hivatalosan benyújtott memorandumában már az alábbi északi határvonal olvasható:²¹⁴ Bázias–Zádorlak–Maros–Horgos–Mélykút–Bácsmonostor–Dunaszederkény–Diósvizsló–Darány–Babócsa–Iharosberény–Múrákeresztúr–Alsólendva–Szentgotthárd.

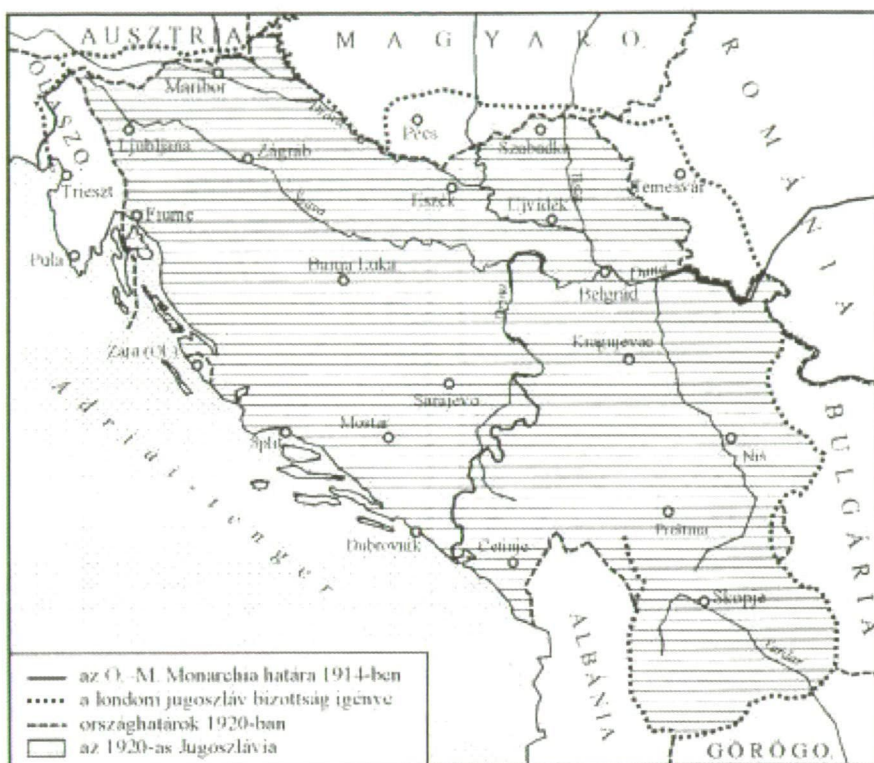
Míg a magyar–csehszlovák és a magyar román határ megállapítására a békekonferencia vezetése egy-egy önálló bizottságot állított fel, addig Olaszország tiltakozása miatt a leendő jugoszláv határok (így a magyar–jugoszláv is) meghúzására nem jött létre külön bizottság. Ehelyett az a megoldás született, hogy a jugoszláv–magyar határkérdésekkel a román bizottság foglalkozzék.

²¹² Mindkét esetet, illetve további eseteket lásd Jakabffy Elemér (1940) 40–46. old.

²¹³ A memorandumot ismerteti Ormos Mária (1984) 158–159. old.

²¹⁴ Léderer, Ivo (1963): Yugoslavia at the Paris Peace Conference. New Haven–London. 129–131. old.

21. térkép: A londoni Jugoszláv Bizottság területi igényei

Forrás: Romsics 1998. 158. old.

1.4.2. A Bánság megosztásának kérdése

A kijelölendő jugoszláv–magyar határ legkényesebb pontja a Bánság kérdése volt, hiszen két olyan állam (a szerb és a román) érdekei ütköztek, amelyek egyaránt az antant szövetségesei voltak. Ahogy az egyik „békecsináló” a brit delegáció tagjaként dolgozó Harold Nicolson fogalmazott: „...a nagyhatalmak képviselői nem sokat törődtek Erdéllyel és Bukovinával, melyek az ellenséghez tartoztak, de rettenetesen szívükön viselték a Bánát sorsát, amelyre... a jugoszlávok tartottak igényt.”²¹⁵

A békekonferencia legfelsőbb szerve a Tízek Tanácsa 1919. január 31-én foglalkozott első ízben a Bánát megosztásának kérdésével, meghallgatták a román és szerb érveket.²¹⁶ A tanácskozás elején Bratianu a román küldöttség vezetője felolvasta a román küldöttség által benyújtott írásbeli memorandumot.²¹⁷ A román érvrendszer első eleme a nemzetközi jogra hivatkozott, kijelentette, hogy Románia 1916-ban szerződést kötött az antanttal (ez volt a bukaresti szerződés – G. L.),

²¹⁵ Harold Nicolson (1933): Peacemaking. 1919. Paris. 135. old.

²¹⁶ A meghallgatás jegyzőkönyvét lásd PPC. III. kötet 822–834. old. Továbbá lásd még az egyik résztvevő visszaemlékezéseit, Nicolson (1933) 134–135. old.

²¹⁷ A memorandumot lásd PPC. III. kötet 845–847. old.

melyben a Bánságot nekik ígérték, azaz a Bánságra vonatkozó román igényeket a bukaresti szerződés szentesítette.

Az érvrendszer második eleme az etnikai érvek voltak. Eszerint a területet több évszázadon keresztül románok lakják. Ráadásul a románok száma meghaladja a 600 ezret, szemben a 400 ezer némettel, akik csak a 18. században telepedtek be. Sőt a románok többen vannak a szerbeknél is, akik 300 ezren vannak és a 15. sőt inkább csak a 18. században telepedtek be. Itt jegyezzük meg, hogy ezen résznél a románok nagyvonalúan elsiklanak afelett, hogy a Bánságban magyarok is éltek.

Az érvrendszer harmadik eleme a terület földrajzi egységével történő érvelés volt. A Bánság nem csupán földrajzi fogalom – mondták a románok –, hanem egy ténylegesen létező geográfiai tájegység, amely teljes és oszthatatlan egészet képez. A vízi utak, melyek a Bánságot határolják (a Maros, a Tisza és a Duna által) egyrészt természetes határvonalat kínálnak, másrészt szorosan összekapcsolják a nyugati síkságot és a keleti hegyvidéket. A bánsági síkság biztosítja a hegyvidék lakóinak élelmiszerrel történő ellátását, míg a hegyvidéki lakosság faanyaggal és ásványi kincsekkel látja el a sík vidékieket. Ráadásul a síkvidék gazdasági életének működtetéséhez nélkülözhetetlen munkaerő-utánpótlást szintén a hegyvidékiek biztosítják. Mindezek miatt a síkság és a hegyvidék nem létezhet egymástól elválasztva.

Ehhez az érvelés szorosan kapcsolódott a negyedik elem, a közlekedés-földrajzi érvek. A közlekedés egész hálózata – legyen az vasúti, közúti avagy vízi – a Bánságot egységes tartománnyá szervezi, amit ha most egy államhatár megosztana, úgy minden erőfeszítés, mely a 18. század óta arra irányul, hogy a gazdasági élet működtetéséhez szükséges közlekedési feltételek adottak legyenek semmisé tenne. A síkságot átszelő hajózható folyók és csatornák biztosítják, hogy a keleti hegyvidék nehézipari termékei lejussanak a Dunához és a Tiszához. Ha a területet államhatárral kettévágnák, a folyók és csatornák felső szakasza a románokhoz, míg alsó szakaszuk a szerbekhez kerülne, ami azt eredményezné, hogy vízi utakból fakadó gazdasági előnyök megszűnnének, sőt a hegyvidék el lenne zárva a Dunától és a Tiszától. Ez még Erdélyt is hátrányosan érintené, hiszen a Maros az egyetlen nagy vízi út, amelynek segítségével Erdély faipari termékei és ásványi nyersanyagai a Tiszáig, majd onnan a Dunáig és így a tengerig el tudnak jutni. Egy Bánságban meghúzandó szerb–román határ ezt a vízi utat és az azon folyó kereskedést is komolyan veszélyeztetné. A vízi utak (folyók, csatornák) szabad hajózását ünnepélyen ugyan meg lehet ígérni, de az önmagában nem sok érdemi eredményre vezet. Az igazi jó megoldás, az, hogyha a hajózás megszervezése (raktárak, kikötők) egy államhoz tartozik.

Az érvelés ötödik elemeként a román emlékirat ismét visszatért az etnikai érvekhez, de ennél a résznél a román többség hangoztatása helyett, a Bánságban élő németekre hivatkoztak. Eszerint a Bánságban nagy számmal élnek németek (svábok), akik a földrajzi elhelyezkedésük miatt nem egyesülhetnek egyik német állammal se. Ha sváboknak választaniuk kell Szerbia és Románia között (azaz a békekonferencia a Bánságot felosztja) nagyvalószínűséggel Romániát fogják választani. Ráadásul – folytatódik az etnikai érvelés – a Bánság nyugati része annyira kevert, hogy ha az itt lakó 200 ezer szerbet (pontosabban az általuk lakott területet) Szerbiához csatolnák, nagyszámú „nem szerb” (értsd román, magyar és német) kerülne a szerb állam keretei közé, ezzel pedig az irredentizmus melegágyát teremtik meg.

A nyugat-bánáti etnikai viszonyok ismertetése során hatodik elemként megjelennek az érvelésben a katonai-stratégiai érvek. Bratiánu azt fejtegette, hogy azon szerb érvelés mögött, hogy Szerbia legalább a Bánság nyugati részét szeretné megkapni, az a szerb katonai megfontolás állhat, hogy Belgrád védelmi övezetét kiterjesszék a Duna túlsó partjára. Csakhogy a háború bebizonyította, hogy az ilyen típusú védelmi övek nem sokat érnek. Ha szerbek mégis megkapják ezt a területet és felállítják a védelmi övet, az valójában a románok ellen szolgáló hídfőállásként kell értelmezni. Pedig, amióta Szerbia és a Románia között a Duna képezi a határt a két ország között nem került sor viszálykodásra. A két ország közötti békés viszony alapja az volt, hogy Románia elfogadta a Dunát mint határfolyót. Tette ezt annak ellenére, hogy a Duna másik oldalán (azaz Szerbiában) a Timok és a Morava folyók völgyében nagyszámú román él. A román állam elvetette azt a lehetőséget, hogy ezeket a románok által lakott területeket egyesítse Romániával. A románok úgy vélik, azzal ha a két szomszéd közül bármelyik is átlépi a Dunát és hídfőállást létesít a másik oldalon egy politikai és gazdasági feszültséggóc alakul ki. Ez is amellett szól nem szabad felosztani a bánsági síkságot Románia és Szerbia között.

Az érvrendszer ismertetésének befejezésekképpen Bratiánu kijelentette, hogy a Romániához kerülő valamennyi szerb számára mindazon jogokat biztosítani fogják, melyeket a szerb állam biztosít román alattvalói számára, összhangban azon kisebbségi alapelvekkel, melyeknek meghatározása a Népszövetség feladata.

Mint látható azon román igény alátámasztásául, amely az egész Bánság Romániához történő csatolásában testesült meg a román küldött egy nagyon széles érvrendszert (történelmi, etnikai, etnikai, stratégiai) mutatott be a békekonferencia döntéshozói előtt. A Bratiánu által felolvasott memorandumra elsőként Vesnić a délszláv delegáció egyik diplomatája válaszolt. Kifejtette sajnálattal hallja, hogy a román delegáció a Bánságra vonatkozó területi igényeit a bukaresti titkos szerződésre alapozza. Amikor az a szerződés 1916-ben megszületett Szerbia már két éve az antant oldalán harcolt és semmiféle biztosítékot nem követelt szövetségeseitől a háborút követő területi rendezést illetően. Szerbia Bánságra vonatkozó igényei kizárólag azokon az elveken nyugszanak, melyeket az antant országok proklamáltak. Ráadásul a bukaresti titkos szerződést nem hozták nyilvánosságra, így azt a szerb diplomácia nem ismerte. Ezen a ponton a románok védelmében felszólalt Pichon francia külügyminiszter és felolvasta a bukaresti szerződés záradékát, mely kimondta, hogy a szerződés titkosságát a felek a háború végéig fenntartják.

Ezek után Vesnić tovább folytatta érvelését. Kijelentette, hogy Szerbia területi igényei nem terjednek ki az egész Bánságra, csupán azon részekre tartanak igényt, ahol a szerbek a németekhez és magyarokhoz képest többségben, illetve a szerbekhez képest abszolút többségben élnek. Ezen etnikai alapú szerb igények alátámasztásául Vesnić úgy érvelt, hogy a Habsburgok alatt a Bánság különleges pozíciókat vívott ki magának. A határörvidék katonai körzeteit nemzetiségi alapon szervezték meg. Bár pontos statisztika nem áll rendelkezésre a katonai körzetekről, de a Habsburgok által készített statisztikák mégis a szerb igényeket támasztják alá. Szintén a szerb igényeket támasztják alá az elmúlt 40 év magyar parlamenti választásainak eredményei.

Lloyd George ezen a ponton megkérdezte, hogy a magyar parlamentnek volt-e szerb tagja. Vesnić válaszában elmondta, hogy Versec, Temesvár, Pancsova, Weisskirchen, Kikinda és Bánátkomlós voltak azok a választóközrözetek, amelyek szerb politikusokat

választottak a magyar parlament tagjává. A kérdés ezen a pontos kezdett izgalmassá válni, hiszen Lansing, az USA külügyminisztere megkérdezte Bratianut, hogy ebből a Bánságból voltak-e román tagjai a magyar parlamentnek. Bratianu azt válaszolta, hogy nincsenek erre vonatkozó adatai, (a Bánság területéről nem került be román képviselő a magyar parlamentbe – G. L.), de a magyar parlamentnek 5 román tagja volt, míg ugyanekkor csak három szerb.

A nemzetiségi parlamenti képviselők számáról folytatott rövid szóváltás után Vesnić tovább folytatta érvelését. Elmondta, hogy a Bánság azon részét, amelyre most Szerbia igényt tart, már a középkor óta szoros szálak fűzték a szerb nemzethez. 1848-ban amikor a szerbek a magyarokkal szemben a Habsburgok oldalára álltak, a Habsburgok jutalmul a Bánság egy részét Vajdaság néven a szerbeknek adták. Az akkori Vajdaság határai egybeesnek a mostani szerb igényekkel. Ráadásul a Bánság ezen része Szerbiának ugyanazt jelentette, amit Isle de France Franciaország, vagy Toscana Itália számára. A 17. századi szerb újjászületés (irodalom, művészet, színház) innen erednek. A terület kolostorai, melyek fontos szerepet játszottak a szerb nemzeti reneszánszban kivétel nélkül mind szerbek. Szerbián számos olyan szerb politikus és tudós futott be komoly karriert, akiknek a Bánság volt a szülőhelye. Így a szerbiai szerbek és a bánáti szerbek között igen szoros volt a kapcsolat.

Ezek után Vesnić a románok katonai-stratégiai érvének cáfolatába kezdett. Kifejtette, hogy a háború alatt a Morava folyó völgye kulcsszerepet játszott. Ami azt bizonyítja, hogy a gyenge stratégiai pontokat meg kell erősíteni. Gyakorlatilag itt Vesnić, a hídfőállítás mellett érvelt.

Ezen a ponton Balfour brit külügyminiszter megkérdezte, hogy a szerb delegáció tud-e adatokkal szolgálni. Erre Vesnić közölte, hogy vannak adatai, de most sajnos nem hozta magával. Érezve a válasz kínos voltát a szerb küldöttség egy másik fontos tagja, Pasić miniszterelnök, egy 1853-ban készült hivatalos térképet – mely a Szerb Vajdaságot ábrázolta – terítette ki a tárgyalóasztalra. Majd ehhez az alábbi magyarázatot fűzte: A térképen jól látszik, hogy a Bánság keleti részén a lakosság zöme román, a nyugati részen szerb többség van, míg a középső részen a népesség igen vegyes. Ez vegyesség a Habsburg-ház azon törekvéséből fakad, hogy az önálló nemzeti érzés kifejlődését betelepítésekkel megakadályozza. A vegyesség ellenére szerbek és a románok között méltányos etnikai határvonal húzható.

Ezek után Bratianu kért szót és néhány szerb állításra reagált. Három fontos dolgot mondott. Egyrészt a bánáti szerb kolostorokban meglévő szerb többség nem szolgálhat jogalapul a szerb területi igényekre, hiszen itt vallási kérdésről van szó. Másrészt a szerbek által hivatkozott Szerb Vajdaság mindössze 10 évig állt fent. Harmadrészt a bukaresti szerződés titkossága az antant érdekeit szolgálta.

Bratianu után a délszláv delegáció harmadik tagja Trumbić külügyminiszter kapott szót. Aki kijelentette, hogy mivel a bukaresti titkos szerződés Szerbia tudta nélkül jött létre, nem ismeri el annak érvényességét. De ennek ellenére Szerbia hajlandó a Bánság megosztására. A Bánság valójában három megyéből áll, ezekkel kapcsolatban az alábbi a szerb álláspont: kéri Torontál és Temes megyét, míg Krassó-Szörény vármegyéből csak egy kisebb részt kérnek. Azaz a szerbek elismerik, hogy a Bánság keleti része az román többségű és ezt hajlandóak átengedni a román államnak. Majd Trumbić azt kezdte el fejtegetni, hogy a Torontál és Temes

megyékben németek és magyarok is élnek, viszont ezek ellenségek. Ráadásul a németek telepesek, ezért szuverén követelésekkel nem léphetnek fel. De annak érdekében, hogy a béke stabil legyen valamilyen módon figyelembe kell venni a magyarok és németek kívánságait is. Pontosabban azt kell eldönteni, hogy a németek és a magyarok Szerbiához vagy Romániához tartozzanak-e. Trumbić szerint a németek és a magyarok nyilvánvalóan inkább tartoznának egy olyan országhoz, mely a Duna mentén fekszik, amelynek fővárosa a Duna partján áll, mely felé a Bánságban élő lakosság amúgy is gravitál. Azaz a magyarok és a németek gazdasági és társadalmi okok miatt szívesebben vennék ha Szerbiához tartoznának. A szerbek igényeiket a lakosság akarátára alapozzák ezért ha a nagyhatalmak úgy döntenek, hogy népszavazást kell kiírni a terület sorsáról Szerbia ezt a döntést elfogadja.

Itt jegyezzük meg, hogy a későbbi bizottsági csatározások során a román delegáció annak érdekében, hogy megkérdőjelezze a fenti szerb érvelést benyújtott egy olyan memorandumot, melyben a bánsági svábok képviselői kijelentették, hogy ha már mindenféleképpen választaniuk kell inkább Romániához csatlakoznak, mint Jugoszláviához.²¹⁸

Visszatérve a meghallgatás menetére: Trumbić beszéde következő részében kijelentette, hogy a Marostól a Dunáig terjedő síkság Szerbia természetes folytatását képezi. Ez a magyarázata annak, hogy a szerb történelem folyamán, amikor Szerbiában elviselhetetlenné vált a helyzet a szerbek egy része a Bánságba költözött. A történelem folyamán a szerbiai szerbeket és a bánsági szerbeket a Duna mint határvonal elválasztotta egymástól, de most, hogy győztesen kerültek ki a háborúból Szerbia nem hagyhatja magára a bánsági szerbeket. Szerbia jó kapcsolatokra törekszik Romániával, de a bánsági kérdése megoldást kell találni. Gyakorlatilag Trumbić a Bánság kettéosztását kérte etnikai alapon. Itt jegyezzük meg a későbbi bizottsági jegyzőkönyveket tanulmányozva azt rögzíthetjük, hogy a szerbek a felosztásra a legalkalmasabbnak az Arad–Temesvár–Fehértemplom vonalat tartották.

Trumbić után ismét Bratianu kért szót. Néhány már korábban elhangzott érvet ismételt meg (a Szerb Vajdaság csak 10 évig állt fent), illetve néhány újabb érvel állt elő. Ezek közül a legérdekesebb az a hasonlata volt, mely szerint a Bánság sorsáról döntő bizottság munkáját ahhoz lehetne hasonlítani, hogy Nagy Károly korában összeült volna egy bizottság, hogy a Rajna kérdésében döntsön. Micsoda áldás szállt volna a világra – mondta Bratianu –, ha az bizottság úgy döntött volna, hogy a Rajna legyen Németország és Franciaország választóhatára. A mostani konferencia hasonló helyzetben van, hiszen kimondhatná, hogy a Duna szolgáljon Románia és Szerbia határául, ezzel békét és barátságot teremthetne a térségben. Eszmefuttatása zárógondolataként kijelentette, hogy a román álláspont szerint a Bánságot nem lehet felosztani, Románia ragaszkodik a teljes terület Romániához történő csatolásához.

Clemenceau azon kérdésére, hogy mi az álláspontja a szerb népszavazási javaslatról, azt válaszolta, hogyha a nagyhatalmak a népszavazáshoz ragaszkodnak, úgy gondolkodási időt kér. Bár most a javaslattal szemben nincs ellenvetése.

Ezek után az ülés levezető elnöke megkérte, a román és jugoszláv delegáció tag-

²¹⁸ Arday Lajos (1990): *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919.* Magvető Könyvkiadó. Budapest. 234. old. 104-es számú lábjegyzet.

jait, hogy hagyják el az üléstermet. Távozásuk után a nagyhatalmak tovább folytatták az ülést. Wilson, Lloyd George és Clemenceau elismeréssel nyilatkoztak a szerbek okos és józan álláspontjáról, (az olaszok viszont a románokat támogatták), de ennek ellenére a döntést elnapolták.²¹⁹

A magyar–jugoszláv határt, illetve a magyar–román határt kijelölő az ún. Román–Jugoszláv Bizottság februári–márciusi ülésein rendszeresen felmerült a Bánság megosztásának kérdése.²²⁰ Bratianut és Vesnič-et több bizottsági ülésen is meghallgatták. Ezeken az üléseken mindkét fél a fentebb ismertetett érveit ismételte. A szerbek különösen sérelmezték Szerbia és Románia azonos kezelését. Az egyik bizottsági ülés során Vesnič az alábbi módon értékelte a románok háború alatti magatartását: „*Románia, miután intervenciójának óráját jól kiválasztotta és árát szerződészerűen garantáltatta magának, békét kötött az ellenséggel, sőt még azt is elérte nála (mármost az antantnál G. L.), hogy a rákényszerített áldozatok fejében kompenzációt adjon neki egyéb területi kedvezményekkel.*”

Hosszas bizottsági csatározások után végül 1919. március 18-án a Román–Jugoszláv Bizottság megegyezett egy olyan vonalban, amely 76 ezer románt hagyott a délszláv államban, míg 65 ezer szerbet a román államhoz csatolt.²²¹ Ugyanezen a napon döntött el az is, hogy a Bánságból amerikai javaslatra egy vékony sáv – 271 km²-nyi terület Újszeged és Kiszombor között – Magyarországhoz marad. Itt jegyezzük meg, hogy az amerikai delegáció azzal érvelt, hogy erre a sávra Szeged városának gazdasági és stratégiai szempontból szüksége van.

A szerbek nem voltak megelégedve a Bánságban meghúzott szerb-román határvonallal, ezért 1919 júniusában erőszakkal próbálták elérni, hogy a temesváriak önként mondják ki csatlakozásukat a szerb államhoz. Ez a kísérlet azonban kudarcba fulladt, ezután a szerb hadsereg 1919. július 27-én elhagyta Temesvárt. Néhány nappal később – 1919. augusztus 3-án – Temesvárt megszállták a román csapatok, majd fokozatosan követve a visszavonuló szerb csapatokat elfoglalták azokat a területeket, melyeket a versaillesi békekonferencia a román államnak ítél.

1.4.3. A magyar–jugoszláv határ további szakaszai

A bánáti kérdés megvitatásával és „megoldásával” párhuzamosan a Román–Jugoszláv Bizottság kijelölte a magyar–délszláv határ további szakaszait is. A Bizottság hivatalos javaslata 1919. április 16-án készült el. Ezt a Külügyminiszterek Tanácsa május 8-án vitatta meg, majd négy nap múlva a Legfelső Tanács is rábólintott. Végül a békekonferencia 1919. augusztus 19-én hivatalosan is értesítette a délszláv békelegációt a magyar–jugoszláv határ kijelöléséről.²²² A kérdéskörrel foglalkozó történészek – Arday Lajos, Hornyák Árpád, Gulyás László – egyetértenek

²¹⁹ Arday Lajos (1990) 171–172. old.

²²⁰ Lásd részletesen Ormos Mária (1984) 189–196. old.

²²¹ Arday Lajos (1990) 173. old.

²²² Hornyák Árpád (2010): Bácska-Baranyai térség az I. Világháború után – a szerb megszállás. In: Hornyák Árpád szerk. (2010): Találkozások és ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. PTE Történelemtudományi Intézet. Pécs. 7–21. old.

abban, hogy a jugoszláv béke delegáció legkésőbb április végén nem hivatalos formában értesült a délszláv–magyar határ kijelölt vonaláról. Így tudhatták, hogy Pécs,²²³ Baja és a baranyai területek – melyeket a szerb hadsereg a belgrádi konvenció értelmében megszállás alatt tartott – nem kerültek a délszláv államhoz.

Viszont a szerb kormány 1919 áprilisában megváltoztatta addigi elképzeléseit a magyar–jugoszláv határról és úgy döntött, hogy további területekre jelenti be igényét. Ennek jegyében 1919. május 16-án két délszláv emlékirat érkezett a békekonferencia elnökéhez. Az első azokat a baranyai falvakat sorolta fel, amelyek lakói állítólag a délszláv államhoz való csatolásukat kérték. A másodikban a Baja környéki falvak lakói kérték ugyanezt.²²⁴ Egy újabb emlékiratban, 1919. június 23-án a délszláv béke delegáció arról próbálta meggyőzni a békekonferencia döntéshozóit, hogy a kis Duna-ágból indul a Ferenc-csatorna, amely az egész Duna–Tisza közti terület öntözésére szolgál, ezért azt Jugoszláviához kell csatolni. Ráadásul a szerbek a Mura-mellék (Prekomurje) esetében is területi igényekkel léptek fel.

Baranya vármegye Belgrád által kinevezett főispánja, Vladisláv Pandurovič, 1919 májusában megszervezett egy küldöttség, amely elutazott Párizsba, ahol azt kérte, hogy Pécsét és Baranyát csatolják Jugoszláviához.²²⁵ A küldöttség mondanivalójának alátámasztásául 1919 tavaszán a szerbek a megszállt területek egy részén népszámlálást rendeztek, illetve olyan népgyűléseket szerveztek (Mohácson, Pélmónostoron), melyeken petíciókat írtak alá.²²⁶ Ezek a petíciók arra kérték a békekonferenciát, hogy Pécsét és Baranyát csatolják a jugoszláv államhoz. A petíciós stratégia 1919 augusztusában is folytatódott. Ezen kezdeményezések egyik főszervezője Dobrovits Péter – vagy másnéppen Peter Dobrovič, Pécsen élő szerb festőművész – volt, aki 1919 augusztusában több kisebb, Pécs környéki településen tartott bányászgyűlésen arra akarta rávenni a bányászokat – ezek zömében a Szociáldemokrata Párt tagjai voltak –, hogy írjanak alá egy olyan petíciót, mely Pécs és környéke Jugoszláviához való csatolását kéri. Az alábbi módon érvelt a petíció aláírása mellett: „*Ezt a módot (mármint, hogy a munkások nyugodtan dolgozhassanak – G. L.) csak mi tudjuk nektek megadni, természetesen csak akkor, ha szerb polgártársaink lesztek. Csak így tudunk benneteket a véres fehérterror, a grófi uralom, a gaz Habsburg és a nemzetközi tőkével szemben megvédelmezni.*”²²⁷ Ugyancsak a petíció aláírására akarta rábírní a pécsi szociáldemokrata párti alapszervezetet is. Ez alkalommal is elsősorban azzal érvelt, ha Pécs Magyarországhoz kerül, akkor ott is tombolni fog a fehér terror.²²⁸ A Dobrovits-féle gyűléseket Belgrád is támogatta, ugyanis nem akart eleget tenni a békekonferencia döntésének, azaz meg akarta tartani Pécsét és egész Baranyát.

²²³ Erről bővebben lásd Kaposi Zoltán (2011): Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921). Közép-Európai Közlemények 2011/2. szám 40–51. old.

²²³ Kaposi Zoltán (2011): 46. old.

²²⁴ Arday Lajos (1990) 180. old.

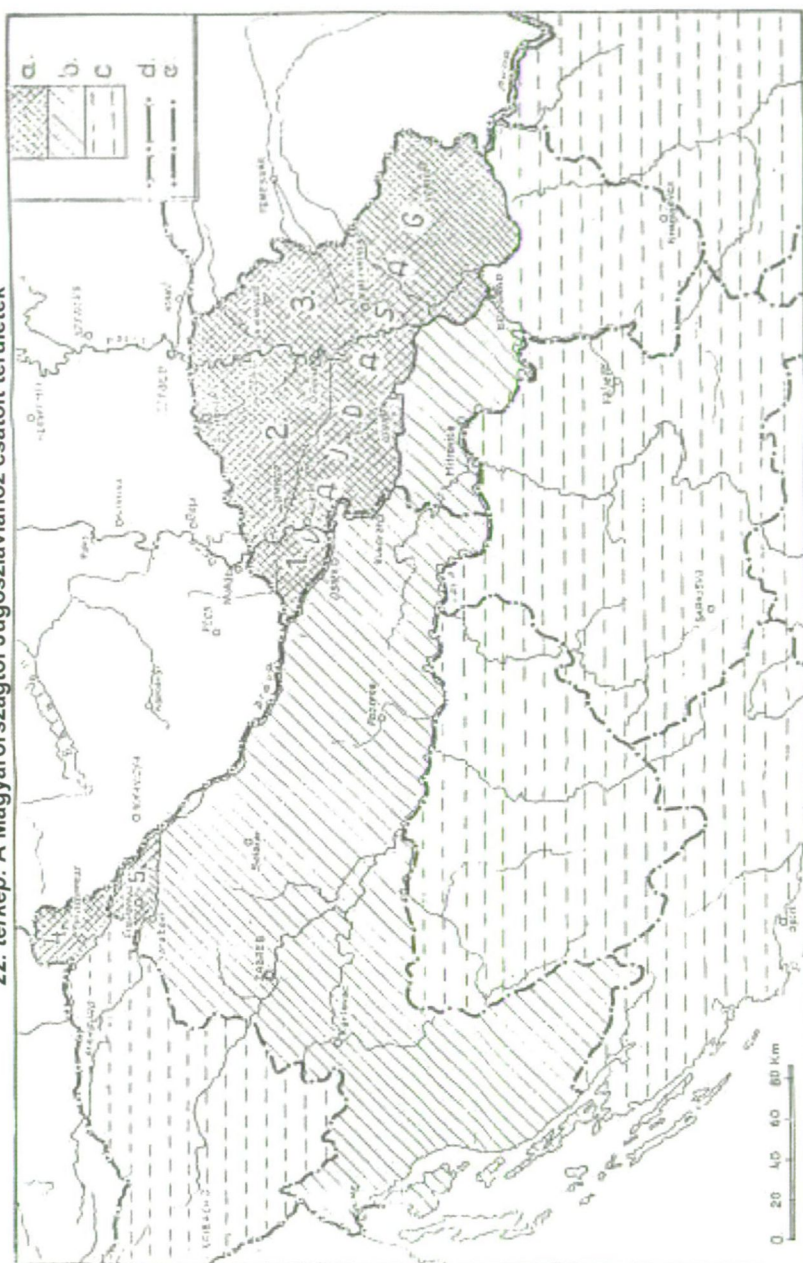
²²⁵ Fogarassy László (1986): 546. old.

²²⁶ Szűts Emil (1991): Az elmerült sziget – A Baranyai-Szerb-Magyar Köztársaság. Panónia Könyvek. Pécs. 43–44. old.

²²⁷ Szűts Emil (1991): 51. old.

²²⁸ Fogarassy László (1986): 547–548. old.

22. térkép: A Magyarországtól Jugoszláviához csatolt területek

Jelmagyarázat: a) A Magyarországtól 1920-ban Jugoszláviához csatolt terület. 1. Baranyai háromszög. 2. Bácska. 3. Bánát. 4. Murán inneni terület. 5. Muraköz. b) Horvát-Szlavónországtól Jugoszláviához csatolt területe. c) Az új Jugoszlávia egyéb területei. d) Jugoszlávia határai. e) A jugoszláviai banságok határai.

Forrás: „A jugoszláviai magyarság helyzete. Budapest 1941.” adatai alapján

A fentebb ismertetett a szerb törekvések részsikerrel zárultak, a békekonferencia különféle bizottságai június-július hónap folyamán foglalkoztak az újabb délszláv igényekkel és úgy döntöttek, hogy az ún. baranyai háromszöget, és Mura-melléket a délszláv államhoz csatolják. Az ebben a szellemben módosított határvonalat közölték hivatalosan 1919. augusztus 19-én a délszláv békedelegációval (lásd 22. térkép és 19. táblázat).

19. táblázat: A Magyarországtól Jugoszláviához csatolt területek adatai

A terület neve	Kiterjedése km ²
Baranyai háromszög	1 143,7 km ²
Bácska (Bács-Bodrog vármegye)	8 150,5 km ²
Bánát (Temes-Torontál vármegye)	9 588,0 km ²
Murán inneni terület (másképpen Muravidék: Vas és Zala vármegye egy része)	968,7 km ²
Muraköz (Zala vármegye egy része)	700,0 km ²
Összesen	20 551,0 km ²

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Mint látható a történelmi Magyarországtól a jugoszláv államhoz került területek – Horvátország nélkül – mintegy 20 551 km²-t tettek ki, a területekkel együtt közel fél millió magyar (az 1921. évi népszámlálás adatai szerint 468 ezer fő) került a megszülető délszláv állam keretei közé.

Bár Baranya egy része – baranyai-háromszög – a jugoszláv államhoz került, Pécs és Baja városa Magyarország része maradt. Itt jegyezzük meg, hogy Pécs esetében a délszláv állam nem fogadta el az antant döntését és megpróbálta a várost elszakítani Magyarországtól. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy Pécs lakossága ekkor 49 822 főből állt, melyből 668 fő horvát, 125 fő pedig szerb anyanyelvű, míg a maradék 49 ezer fő magyar volt. Azaz etnikai érvekről szó sem lehetett. A válasz a feketeszén-bányászatban találhatjuk meg. Belgrádnak valójában nem Pécsre, hanem a Pécs környéki feketeszén bányákra volt szüksége. Ezért Belgrád az 1919. október 7-i jegyzékében azt kérte a békekonferenciától, hogy a magyar békeszerződés záradékába kerüljön be egy olyan kitétel, mely szerint a délszláv állam jogosult a pécsi szénmedence kizárólagos kiaknázására, a békeszerződés életbelépésétől számított 5 évig. Két héttel később – 1919. október 22-én – Belgrád már egész Baranyának Péccsel együtt történő elcsatolását kérte.²²⁹

Ezek a szerb törekvés vezetettek el a Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság kiáltásához. Terjedelmi kereteink miatt ezt a kérdéskört jelek könyvben részletesen nem tárgyaljuk,²³⁰ De itt jelezzük, hogy Pécs és környéke 33 hónapig szerb megszállás alá került.²³¹ A szerbek csak 1921. augusztus 20-án adták vissza a várost Magyarországnak, míg Baranyában csak két nappal később (augusztus 22-én) vonultak vissza a trianoni határok mögé.

Szerencsére a béketryárgyalásokon nem minden úgy történt a határokkal kapcsolatban, ahogy a jugoszláv delegáció és a román delegáció elképzelte. A jugoszlávok által

²²⁹ Hornyák Árpád (2010): Bácska-Baranyai térség az I. világháború után – a szerb megszállás. 10–11. old. In. mű Hornyák Árpád szerk. (2011): Találkozások és ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. Bocz Nyomda. Pécs. 7–21. old.

²³⁰ A kérdéskört jelen kötet szerzője egy másik könyvében tárgyalja részletesen, lásd Guilyás László (2012/b): A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 2012. Terjedeleme: 179. old. ISBN: 978-615-5257-08-7

²³¹ Erről bővebben lásd (Kaposi Zoltán (2011): Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921). Közép-Európai Közlemények 2011/2. szám 40–51. old.

igényel városok (Pécs, Szigetvár, Baja), illetve a románok által igényelt városok (Hódmezővásárhely, Makó) továbbra is magyar városok maradtak, sőt Szeged környékén (Deszk) sem úgy alakult a határ, ahogyan azt kérték.²³² De ennek ellenére azt kell rögzítenünk, hogy a Délvidék területének túlnyomó részét a trianoni határok elszakították Magyarországtól és azt Romániához, illetve a délszláv államhoz csatolták.

2. A végeredmény: Egy régió három felé szakítása

A dualista korszakban formálódó délvidéki régiót – melynek pontos területéről még le kell folytatni a szakmai vitákat – a versaillesi békekonferencia által meghúzott határok három állam (Magyarország, Románia és SZHSZ-királyság) között osztották fel. A legkisebb részt – Észak-Bácska, továbbá Szeged és környéke, beleértve az egykori Torontál vármegyéhez tartozó kilenc községet – Magyarország kapta.

A régiót felosztó határok (magyar–jugoszláv, magyar–román és román–jugoszláv) meghúzása során elsősorban stratégiai szempontok (hajózható folyók, vasútvonal, katonai érdekek) domináltak. Az első világháború vége felé sokat hangoztatott wilsoni elvek (főképpen az önrendelkezés) nem érvényesülhettek. A délvidék négy legnagyobb nemzetét (magyarok, németek, szerbek és románok) a békekonferencia eltérő módon kezelte. A németeket és a magyarokat ellenséggént kezelték, érdekeiket, kívánságait kifejezetten diszkriminálták. Ennek alátámasztására idézzük a Román–Jugoszláv Bizottság francia elnökének a bánási határok meghúzása során kifejtett véleményét: „*A helyi lakosok kérdése nem határozhatja meg a bizottság döntését, amely a szerb–román elhatárolást vizsgálja, anélkül, hogy olyan helybéli lakóknak (magyar, német) adandó engedményen törné a fejét, akik az adott körülmények között ellenségek.*”

Egyetértünk Kókai Sándor véleményével, aki szerint a Délvidéken meghúzott magyar–jugoszláv határ a tényleges magyar–szerb etnikai határnak megfelelően délebbre tolható lett volna, illetve a bánási németeknek autonóm területet kialakítását kellett volna felajánlani Románia, az SZHSZ-királyság, esetleg Magyarország keretei között.²³³ Ráadásul, amikor a békekonferencia a két szövetséges állam (Románia és SZHSZ-királyság) között állapította meg a határt (jugoszláv–szerb határ), akkor is több esetben megsértették az etnikai elvet: román többségű falvak kerültek a délszláv államhoz, illetve szerb többségű falvak kerültek a román államhoz.²³⁴

Összefoglalva: A Délvidéket három részre osztó versaillesi határok etnikai szempontból kifejezetten igazságtalan határok voltak, továbbá ténylegesen létező gazdasági-társadalmi-közlekedési kapcsolatokat, földrajzi struktúrákat vágtak három felé. Így a dualista korszak ígéretes délvidéki régiója 1920 után három ország keretei között folytatta életét.

²³² A Szeged környéki magyar határkiigazítási elképzelésekről lásd Sarnyai Csaba Máté (2011): Egy határ kiigazítási elképzelés Trianon után (1920. szeptember) in: Közép-Európai Közlemények 2011/3–4.szám 57–67. old.

²³³ Kókai (2010) 372. old.

²³⁴ A konkrét példákat lásd Kókai (2010) 372. old.

FÜGGELÉKEK

1. TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. térkép: **Dél-magyarországi hadmozdulatok 1687-ben**
Forrás: Sugár István (1983) 188. old.
2. térkép: **Badeni Lajos seregének hadmozdulatai 1689-ben**
Forrás: Sugár István (1983) 232. old.
3. térkép: **Köprülü Musztafa 1690 évi hadjárata**
Forrás: Sugár István (1983) 245. old.
4. térkép: **A karlócai békében török kézen maradt terület**
Forrás: Sugár István (1983) 410. old.
5. térkép: **Szerb betelepülés a hódoltság korában**
Forrás: Ács Zoltán (1986) 135. old.
6. térkép: **Magyarország déli határai és a határőrvidékek a karlócai béke évében (1699)**
Forrás: Magyarország történeti kronológiája II. kötet Budapest. 1983. 523. old.
7. térkép: **A Bánság kincstári kerületei 1718–1779**
Forrás: Kókai Sándor (2010/a) 53. old.
8. térkép: **II. József-féle közigazgatási területrendezése 1786**
Forrás: **Hajdú Zoltán (2001):** Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 117. old.
9. térkép: **A délvidéki kis háború 1848 nyarán és őszén**
Forrás: Bóna Gábor szerk. (1998): A szabadságharc katonai története. Budapest. 115. old.
10. térkép: **A Szerb Vajdaság–Temesi Bánság 1849–1860**
Forrás: Pándi Lajos szerk. (1995): Köztes-Európa 1763–1993. Osiris Századvég. Budapest. 144. old.
11. térkép: **Keleti Károly 8 statisztikai régiója**
Forrás: A szerző saját szerkesztése Frisnyák Sándor (1995) alapján
12. térkép: **Fodor Ferenc gazdasági tájai**
Forrás: Fodor Ferenc (1924)

- 13. térkép: A Prinz Gyula-féle földrajzi tájak**
Forrás: Prinz Gyula (1926)
- 14. térkép: A dualista Magyarország régiói Tóth József szerint**
Forrás: Tóth József (1997)
- 15. térkép: A dualista Magyarország országrészei Beluszky szerint**
Forrás: Beluszky (2008)
- 16. térkép: Magyarország térszerkezete Süli-Zakar István–Csüllög Gábor szerint**
Forrás: Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2003) 39. old.
- 17. térkép: Potenciális régióközpontok 1900-ban**
Forrás: A szerző saját szerkesztése Beluszky 1999. 155. old. alapján
- 18. térkép: A belgrádi katonai konvenció vonala**
Forrás: Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris. 114. old.
- 19. térkép: A bukaresti szerződésben Romániának ígért területek**
Forrás: Kókai Sándor (2010) 316. old.
- 20. térkép: Az ún. semleges zóna a Bánságban**
Forrás: Kókai Sándor (2010) 316. old.
- 21. térkép: A londoni Jugoszláv Bizottság területi igényei**
Forrás: Romsics 1998. 158. old.
- 22. térkép: A Magyarországtól Jugoszláviához csatolt területek**
Forrás: „A jugoszláviai magyarság helyzete. Budapest 1941.” adatai alapján

2. TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

- 1. táblázat:** Bács vármegye, Bodrog vármegye és a határőrvidékek települési viszonyai 1720
- 2. táblázat:** Bács vármegye, Bodrog vármegye és a határőrvidékek népességi viszonyai 1720
- 3. táblázat:** Bácska népessége 1785-ben
- 4. táblázat:** A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1770-ben Grisselini szerint.
- 5. táblázat:** A Bánság felekezeti megoszlása 1784/85-ben
- 6. táblázat:** A Szerb Vajdaság–Temesi Bánság etnika viszonyai 1849-1860
- 7. táblázat:** A Délvidék mint térkategória megjelenése
- 8. táblázat:** A különféle szántóföldi növényekkel bevetett terület nagysága a Délvidék négy vármegyéjében 1913-ban (hektárban megadva)
- 9. táblázat:** Az állatállomány száma a Délvidék négy vármegyéjében 1917-ben (darabban megadva)
- 10. táblázat:** Magyarország iparának területi elhelyezkedése 1910-ben
- 11. táblázat:** A 7 ipari régión kívüli nagyipari központ iparának jellemző adatai
- 12. táblázat:** Munkáslétszám a szegedi és temesvári üzemekben
- 13. táblázat:** A kereskedelemről élők száma Bács-Bodrog vármegye néhány városában (1910)
- 14. táblázat:** A kereskedelemről élők száma a Bánsági városokban 1910-ben
- 15. táblázat:** Városi funkciók mennyiségi adatai a Délvidék néhány városában
- 16. táblázat:** A Temesvár területén fennálló tanintézetek az 1910-1911-es tanévben
- 17. táblázat:** Budapest és az első 10 város, továbbá a délvidéki városok pénzügyi rangsorai a pénzintézeteik betétállománya és vagyona alapján 1909-ben
- 18. táblázat:** A Vajdaság etnikai viszonyai 1921-ben
- 19. táblázat:** A Magyarországtól Jugoszláviához csatolt területek adatai

3. A SZERZŐ KORÁBBI PUBLIKÁCIÓI A TÉMAKÖRBE

ÖNÁLLÓ KÖNYV

- Gulyás László (2005/a):** Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László szerk. (2009/e):** A modern magyar gazdaság története Széchenytől a Széchenyi tervig. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Gulyás László (2012/a):** Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gulyás László (2012/b):** A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

KÖNYVFEJEZET

- Gulyás László (2007/a):** Vajdaság: Történeti áttekintés. 87–89. old. In.: Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 76–149. old.
- Gulyás László (2009/b):** A Bánság a török kiűzésétől 1918. Id. mű Horváth Gyula szerk. (2009): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
- Gulyás László (2009/c):** Dél-Erdély 1690–1918 között. Id. mű Horváth Gyula szerk. (2009): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 46–49. és 62–65. old.

TANULMÁNYKÖTETBEN MEGJELENT TANULMÁNY

- Gulyás László (2002):** Az Osztrák-Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.
- Gulyás László (2005/b):** A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old.
- Gulyás László (2006/a):** A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. Id. mű Kókai Sándor szerk. (2006/a): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 55–68. old.

FOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT TANULMÁNYOK

- Gulyás László (1994/a):** A szerbek és magyarok a Tisza mentén. Az Árpád-kortól a nacionalizmus születéséig. SZEGED kulturális folyóirat 1994/9. szám 33–36. old.
- Gulyás László (1994/b):** A magyar délszláv kapcsolatok vázlata a honfoglalástól a 19. századig. KAPU 1994/6. szám 127–130. old.
- Gulyás László (1994/c):** A horvát nacionalizmus és a történelmi Magyarország a XIX. század első felében. Fejezetek a délszláv–magyar közös történelemből II. KAPU 1994/5. szám 69–71. old.
- Gulyás László (1994/d):** A szerbek és a magyar szabadságharc 1848–49. Fejezetek a délszláv–magyar közös történelemből IV. KAPU 1994/8. szám 65–68. old.

- Gulyás László (1994/e):** A horvátok és a magyar szabadságharc 1848–49. Fejezetek a délszláv–magyar közös történelemből III. KAPU 1994/6–7. szám 130–132. old.
- Gulyás László (1994/f):** A horvátok és a történelmi Magyarország 1849–1918. Fejezetek a délszláv–magyar közös történelemből V. KAPU 1994/9. szám 63–66. old.
- Gulyás László (2008/b):** Horvátország történeti struktúraváltozásai kezdetektől napjainkig. Mediterrán Világ. 2008/7. szám 163–197. old.
- Gulyás László (2008/d):** Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914–1918 Mediterrán és Balkán Fórum. 10 szám. 2008 szeptembere. III. évfolyam 4. szám. 12–21. old.
- Gulyás L. (2010/a):** Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. 2. rész: Délszláv tanulságok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.
- Gulyás László (2010/a):** A délvidéki régióközpontok – Arad, Temesvár és Szeged – ipara a dualista korszakban. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám (No. 9.) 38–45. old.
- Gulyás László (2010/b):** Trianon hatása a Kárpát-medence régióinak fejlődésére. Közép-Európai Közlemények 2010/4. szám (No. 11.) 140–147. old.
- Gulyás László (2011):** Hogyan lett a szerbeké a Délvidék? Nagymagyarország. 2011/1. szám (III. évfolyam 1. szám. 4–9. old.
- Gulyás László (2012):** Egy régió kettészakítása. A Bánság kérdése a versaillesi békekonferencián. Közép-Európai Közlemények 2012/2. szám No. 17. (V. évfolyam/2. szám). 88–99. old.

4. FELHASZNÁLT IRODALOM

PUBLIKÁLT FORRÁSOK, EMLÉKIRATOK, SZÖVEGGYŰJTEMÉNYEK ÉS TÉRKÉPEK

- Barta István szerk. (1851):** Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen. Kossuth Lajos összes művei IX. kötet. Budapest.
- Edvi Illés Aladár–Halász Albert szerk. (1921):** Magyarország gazdasági térképekben. Pallas nyomda. Budapest.
- Károlyi Mihály (1982):** Hit, illúziók nélkül. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Kemény G. Gábor:** Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez a dualizmus korában I. kötet 1867–1892. Tankönyvkiadó. Budapest. 1952.
II. kötet 1892–1900. Tankönyvkiadó. Budapest. 1952.
III. kötet 1900–1903. Tankönyvkiadó. Budapest. 1964.
IV. kötet 1903–1906. Tankönyvkiadó. Budapest. 1966.
IV. kötet 1906–1914. Tankönyvkiadó. Budapest. 1971.
- Nyékhegyi Ferenc ezredes (2003):** A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (a páduai fegyverszünet). Magyar Mercurius Kiadó. Budapest.
- Nicolson, Harold (1933):** Peacemaking. 1919. Paris. 135. old.
- Pándi Lajos szerk. (1995):** Köztes-Európa 1763–1993. Osiris Századvég. Budapest.
- Romsics Ignác szerk. (2000):** Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999. Osiris Kiadó.

KÖNYVEK, KÖNYVFEJEZETEK

- Ágoston Gábor–Oborni Teréz (2000):** A tizenhetedik század története. Pannonica Kiadó. Budapest.
- Arató Endre (1960):** A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Arday Lajos (1990):** Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Barta János (1978)** A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit. Akadémiai Könyvkiadó.
- Beluszky Pál (1999):** Magyarország településföldrajza. Általános rész. Budapest–Pécs. Dialóg Campus.
- Beluszky Pál szerk. (2005):** Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál (2008):** Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest.
- Beluszky-Győri (2005):** Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
- Berend T. Iván–Ránki György (1955):** Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Budapest.
- Csorba László (2000):** A tizenkilencedik század története. Pannonica Kiadó. Budapest.
- Deák Ágnes (2000):** „Nemzeti egyenjogúsítás 1849–1860. Osiris Kiadó. Budapest.

- Délvidéki S. Attila (2009):** Fejezetek a rácjárások történetéből. A szerző magánkiadása. Szekszárd.
- Estók János (1999):** Magyarország története 1849–1914. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fejtő Ferenc (1997):** II. József. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest.
- Fodor Ferenc (1924):** Magyarország gazdaságföldrajza. Budapest.
- Fogarassy László (1986):** A magyar-délszláv kapcsolatok katonai története 1918–1921. Baranyai Helytörténetírás. Pécs.
- Frisnyák Sándor szerk.(1996):** A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Galántai József (1980):** Az első világháború. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Galántai József (2001):** Magyarország az első világháborúban. Korona Kiadó. Budapest.
- Gál Zoltán (2010/a):** Golden Age of Local Banking – The Hungarian Banking Network in the Early 20th Century. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Gulyás László (2007/a):** Vajdaság: Történeti áttekintés. 87–89. old. In: Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 76–149. old.
- Hajdú Lajos (1982):** II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hajdú Lajos (1983):** A közjó szolgálatában. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Hajdú Zoltán (2001):** Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.
- Heka László (2005):** Szerbia állam és jogtörténete. Bába és Társa. Szeged.
- Herczegh Géza (1987):** Magyarország külpolitikája 1896–1919. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Hilf László (1929):** A szegedi iparosság története. A Szegedi Ipartestület Kiadása. Szeged.
- Kalapis Zoltán (1998):** Búza, dohány, selyem. Fórum Kiadó. Újvidék.
- Kaposi Zoltán (2002):** Magyarország gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Kemény G. Gábor (1946):** A magyar nemzetiségi kérdés története. Gergely Rt. Budapest.
- Kókai Sándor (1999):** Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. Század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Nyíregyháza. 143. old.
- Kókai Sándor (2010/b):** A Bánság történeti földrajza 1718–1918. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 293–308. old.
- Kozári Monika (2003):** A dualista rendszer. Pannonica Kiadó. Budapest. 382–385. old.
- Kosáry Domonkos (1990):** Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III. Háttér Könyv- és Lapkiadó. Budapest.
- Kovach Gábor (1998):** A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848). Dél-Alföldi Évszázadok 11. Szeged.
- Köpeczi Béla-R. Várkonyi Ágnes (2004):** II. Rákóczi Ferenc. Osiris Kiadó. Budapest. (Harmadik, javított kiadás)

- Kővágó László (1964):** A magyarországi délszlávok. Budapest.
- Léderer, Ivo (1963):** Yugoslavia at the Paris Peace Conference. New Haven–London.
- Molitor Ferenc (1987):** II. József, a császári Don Quijote. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Nagy László (1986):** A török világ végnapjai Magyarországon. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Mariann (2003):** A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete. Doktori mestermunkák. Budapest.
- Norman Davies (2006):** Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest.
- Ormos Mária (1984):** Padovától Trianonig. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Prinz Gyula (1926):** Magyarország földrajza. Budapest.
- Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál (1938):** Magyar földrajz I–III. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (1984):** Buda visszavívása 1686. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (1987):** Magyarország visszafoglalása. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Sokcsévits Dénes et. al. (1994):** Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest.
- Sokcsévits Dénes (2011):** Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Mundus Novus. Budapest.
- Sugár István (1983):** Lehanyatlak a török félhold. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Szakály Ferenc (1990):** Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Magyarok Európában II. Háttér Lap- és Könyvkiadó. Budapest.
- Szita László–Gerhard Seewan (1999):** A karlócai béke és Európa 1698–1699. A Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja. Pécs.
- Veress D. Csaba (1986):** A szegedi vár. Zrínyi Kiadó. Budapest. 114–117. old.

TANULMÁNYKÖTETEK

- Ács Zoltán (1986)** Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Ács Zoltán szerk. (1994):** Együttélő népek a Kárpát medencében. Auktor Könyvkiadó. Budapest.
- Arday Lajos (2002/a):** Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP. Budapest.
- Bánkiné szerk. (2003):** Autonóm közösségek a magyar történelemben. Bibliotheca Cumania. 4. Kiskunfélegyháza. 107–118. old.
- Benkő Elek és szerzőtársai (1998):** Az aradi vár története. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Bodó Sándor–Szabó Jolán szerk. (1989):** Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúban 1686–1699. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger.
- Bóna Gábor szerk. (1998):** A szabadságharc katonai története. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Borovszky Samu szerk. (1912):** Bács-Bodrog vármegye I–II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest.
- Borovszky Samu szerk. (1912):** Temes vármegye története. Országos Monográfia Társaság. Budapest.

- Bosnyák István szerk. (2000):** Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék.
- Fried István szerk. (1987):** Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb magyar-kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gaál Endre szerk. (1991):** Szeged története 3/1. Szeged.
- Hornýák Árpád szerk. (2010):** Találkozások és ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. PTE Történelemtudományi Intézet. Pécs.
- Kókai Sándor szerk. (2006):** A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza.
- Köpeczi Géza–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk. (1980):** Rákóczi tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Majdán János szerk. (2010):** Modernizáció–vasút–társadalom. Tanulmányok a vasútépítés hatásairól a 19–20. században. Eötvös József Főiskolai Kiadó. Baja. 21–38. old.
- Nagy Imre szerk. (2007):** Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest.
- Nagy Mariann szerk. (2008):** Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Pécs.
- Pap Norbert–Tóth József szerk. (1997):** Európa politikai földrajza. Pécs. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszéke és a JPTE TK Kiadói Iroda. University Press.
- Tamás Edit szerk. (2003):** A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I. kötet. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 45. Sárospatak.
- Süli-Zakar István szerk. (2003):** A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs.
- Süli-Zakar István (2010):** A terület- és településfejlesztés alapjai. II. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs.
- Szűts Emil (1991):** Az elmerült sziget – A Baranyai-Szerb-Magyar Köztársaság. Pannónia Könyvek. Pécs.
- Szvák Gyula szerk. (1987):** Koronás portrék. Kozmosz Könyvek.
- Zombori István szerk. (1991):** A szerbek Magyarországon. Móra Ferenc Múzeum. Szeged.

TANULMÁNYOK

- Andrásfalvy Bertalan (2004):** Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. In. A Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Nemzet és Emlékezet. Budapest.
- Arday Lajos (2002/b):** A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegyék) rövid története. In. Arday Lajos (2002/a): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó. Budapest. 2–60. old.
- Arday Lajos 2002/b:** A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegyék) rövid története.
- Benda Kálmán (1980):** Magyar-rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. 143. old. In. Köpeczi Géza–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk. (1980): Rákóczi tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 141–157. old.

- Csüllög Gábor (2007):** Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19-21. századi folyamatok történei gyökerei) Id. mű Gulyás László–Gál József szerk. (2008): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged. 601–605. old.
- Csüllög Gábor (2010):** A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. Közép-Európa Közlemények. 2010/2. szám 17–28. old;
- Darkó Jenő (1989):** Lipót császár által a magyarországi szerbeknek adományozott kiváltságok hátttere. In. Bodó Sándor–Szabó Jolán szerk. (1989): Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúban 1686–1699. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósa. Eger. 187–200. old.
- Domokos György (1998):** A török kori Arad és az azt követő időszak. 63–64. old. In. Benkő Elek és szerzőtársai (1998): Az aradi vár története. Zrínyi Kiadó. Budapest. 42–66. old.
- Gál Zoltán (1997/a):** A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben In: Németh Zs, Sasfi Cs (szerk.) Kőfallal, sárpalánkkal... Vároštörténeti tanulmányok: (Rendi társadalom – polgári társadalom; 7.). Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997. pp. 50–69.
- Gál Zoltán (1998):** A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Frisnyák S (szerk.) A Felvidék történeti földrajza: Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Tudományos Testület – BGYTF. 455–474. old.
- Gál Zoltán (2000):** A pénzügyi szervezetek szerepe az Alföldi városok modernizációjában. In.: Frisnyák Sándor szerk.(2000): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola, Földrajz Tanszék. Nyíregyháza. 2000. 321–343. old.
- Gál Zoltán (2005):** The „golden age of the local-regional banking”: the spatial structure of the Hungarian banking system at the turn of the 19/20th century. European Association for Banking and Financial History Bulletin 2. 19–30. old.
- Gál Zoltán (2010/b):** A helyi bankok aranykora: Bank központok a Bánságban a 20. század elején. Közép-Európai Közlemények. 2010/2. szám (No. 9.) 117–133. old.
- Gavrilovic, Slavko (2000):** A szerb nemzeti program és a Szerb Vajdaságért folytatott politikai harc az osztrák császárságban. 1848–49-ben In. Bosnyák István szerk. (2000) Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék. 22–57. old.
- Hajdú Zoltán (2006/a):** A Délvidék értelmezése a magyar földrajztudományban. In. Kókai Sándor szerk. (2006/a): 69–74. old.
- Hajdú Zoltán (2010):** A Bánság térfejlődésének közigazgatási-történeti csomópontjai. Közép-Európai Közlemények. 2010/2. szám 7–17. old.
- Hegedűs Antal (1991):** A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII-XIX. században Magyarországon. In. Zombori István szerk. (1991): A szerbek Magyarországon. Móra Ferenc Múzeum. Szeged. 130. old.
- Hornyák Árpád (2010):** Bácska-Baranyai térség az I. Világháború után – a szerb megszállás. In. Hornyák Árpád szerk. (2010): Találkozások és ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből. PTE Történelemtudományi Intézet. Pécs. 7–21. old.
- Jakabffy István (2009):** A Bánság népei. Föld és ember. Új folyam 1–2. szám. 17–36. old.

- Kápolnai Iván (1991):** Közép- és nagyipar. In. Gaál Endre szerk. (1991): Szeged története 3/1. Szeged. 446–486. old.
- Kaposi Zoltán (2011):** Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921). Közép-Európai Közlemények 2011/2. szám 40–51. old.
- Katus László (1987):** A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdésről 1849 és 1867 között 163–164. old. In. Fried István szerk. (1987): Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb magyar-kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 174–184. old.
- Katus László (2008):** Saint-Simonisták Magyarországon: Az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság szerepe a magyar gazdaságban 1914 előtt. In. Nagy Mariann (szerk.): Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Pécs.
- Kókai Sándor (2002):** A bank és a pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845–1914 között. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Beregi Tudományos Testületének X. Jubileumi Tudományos Ülése. Nyíregyháza. 192–204. old.
- Kókai (2006/b):** A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In Kókai Sándor szerk. (2006/a).
- Kókai Sándor (2010/a):** A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója különböző szemléletek tükrében. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám 7–16. old.
- Kedves György (1998):** Az 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédsapatok kivonásáig. In. Bóna Gábor szerk. (1998): A szabadságharc katonai története. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Kovacek, Bozidar (2000):** A szerbek Pesten 1848 márciusában. In. Bosnyák István szerk. (2000) Délvidék, negyvennyolc. Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság. Újvidék. 107–112. old.
- Kőhegyi Mihály (1991):** A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei. In. Zombori István szerk. (1991): A szerbek Magyarországon. Szeged. 65–78. old.
- Köpeczi Béla (1980):** Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége. In. Köpeczi Géza–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk. (1980). 213. old.
- Krestic, Vasilije (1987):** A magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok 1848–1867. Id. mű: Fried István szerk. (1987): Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Tanulmányok a szerb magyar-kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 129–146. old.
- Majdán János (2009):** A vasutak és a dunai kikötők kapcsolata 1895-ben. Közép-Európai Közlemények. 2009/4–5. szám (No. 6–7) 102–108. old.
- Majdán János (2010):** A vasutak körszervező hatása az Alföldön. In. Majdán János szerk. (2010): Modernizáció–vasút–társadalom. Tanulmányok a vasútépítés hatásairól a 19–20. században. Eötvös József Főiskolai Kiadó. Baja. 21–38. old.
- Marjanucz László (2002):** Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bányászati történetéhez. Történeti Tanulmányok. Studica Historica 5. Szeged.
- Marjanucz László (2003/a):** A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2003. Szeged. 131–135. old.
- Marjanucz László (2003/b):** Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. Id. mű Bánkiné szerk. (2003): Autonóm közös-

- ségek a magyar történelemben. Bibliotheca Cumania. 4. Kiskunfélegyháza. 107–118. old.
- Marjanucz László (2005):** Szeged és Temesvár, a Délvidék regionális centrumai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2005. Történeti Tanulmányok. 8. Szeged.
- Marjanucz László (2010):** A bánsági német bevándorlás okai. Közép-Európai Közlemények. 2010/2. szám 54–62. old.
- Miklós Péter (2000):** Adalékok a szőregi római katolikus plébánia 1848/49-es történetéhez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2000/1-4. szám 153–162. old.
- Miklós Péter (2009):** A magyarországi bolgárság migrációja a 18–20. században. In: M. Császár Zsuzsanna szerk. (2009): Balkán Füzetek. Különszám. 2. köt. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. 241–248. old.
- Nagy Mariann (2005):** Magyarország mezőgazdasága a 20. század elején. In: Beluszky szerk. (2005): Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 322–395. old.
- Nagy Mariann (2006):** A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság helye a Habsburg Birodalom foglalkozási szerkezetében az 1857-es népszámlálás tükrében. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 151–160. old.
- Nagy Miklós Mihály (2006):** A Délvidék mint geopolitikai puffer. Id. mű Kókai Sándor szerk. (2006/) 161–177. old.
- Nagy Miklós Mihály (2011):** Rákóczi 1704. évi bácskai hadjáratának földrajzi kérdései. Közép-Európai Közlemények 2011/3–4. szám. (No. 14–15.) 14–27. old.
- Nagy Miklós Mihály (2010):** Pacifizmusból a proletárdiktatúrába – A Károlyi-kormány honvédelmi politikája. Nagymagyarország 2010/3. szám 4–13. old.
- Pap Tibor (2010):** Szerb próbálkozás a Bánság kikerekítésére. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám 80–90. old.
- Petrovic, Nikola (1987):** A szerb–magyar kapcsolatok és együttműködés 1848 és 1867 között. 242–243. old. In: Fried István szerk. (1987) 238–244. old.
- Poór János (1987):** A birodalom szolgája: II. József. In: Szvák Gyula szerk. (1987): Koronás portrék. Kosmosz Könyvek. 199–220. old.
- Reiszig Endre (1910):** Bács-Bodrog vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): Bács-Bodrog vármegye I–II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest.
- Ress Imre (2010):** A szerb nemzeti kultúra pest-budai bölcsője. História 2010/1–2. szám 18–23. old.
- R. Várkonyi Ágnes (2003):** Közép-Európa II. Rákóczi Ferenc politikájában. In: Tamás Edit szerk. (2003): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I. kötet. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 45. Sárospatak.
- R. Várkonyi Ágnes (2010):** „A vitéz rác nemzetnek” Megegyezés és autonómia Rákóczi politikájában. História. 2010/4. szám. 28–31. old.
- Spira György (1980):** A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn. Kossuth Könyvkiadó.
- Sarnyai Csaba Máté (2011):** Egy határ kiigazítási elképzelés Trianon után (1920 szeptember) in: Közép-Európai Közlemények 2011/3–4. szám 57–67. old.

- Süli Zakar István–Csüllög Gábor (2003):** A terület- és településfejlesztés Magyarország ezeréves történelmében. In: Süli-Zakar István szerk. (2003/a): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 15–46. old.
- Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2010):** A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In. Süli-Zakar István (2010): A terület- és településfejlesztés alapjai. II. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 37–72. old.
- Szakály Ferenc (1994):** Szerbek. In.: Ács Zoltán szerk. (1994): Együttélő népek a Kárpát medencében. Auktor Könyvkiadó. Budapest. 137–154. old.
- Szobonya Béla (1910):** Mezőgazdaság és állattenyésztés. In. Borovszky Samu szerk. (1910): Bács-Bodrog vármegye II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest. 323–380. old.
- Tóth József (1997):** Régiók a Kárpát-medencében. In. Pap Norbert-Tóth József szerk. (1997): Európa politikai földrajza. Pécs. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszéke és a JPTE TK Kiadói Iroda. University Press.
- Varga J. János (2010):** I. Lipót 1690–1695. évi kiváltságai. História 2010/1–2. szám 12–14. old.
- Wellman Imre (1980):** A népesség sorsa a szabadságharc idején. In. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk. (1980) 33–58. old.

X172560

EG4-42

XB 51418

A SZERZŐRŐL

Gulyás László Hódmezővásárhelyen született 1965-ben. 1991-ben szerezte meg a József Attila Tudományegyetemen (Szeged) jeles minősítésű okleveles történelem és földrajz szakos középiskolai tanár diplomáját. 1991 és 1993 között különféle alapítványok és intézetek ösztöndíjasaként kezdte tudományos pályáját. Ezzel párhuzamosan érdeklődése a menedzsment felé fordult, a Pécsi Tudományegyetemen posztgraduális képzés keretében okleveles humán-erőforrás menedzser diplomát szerzett.

1993 és 1998 között az egyik parlamenti párt főállású tanácsadójaként tevékenykedett. 1996-ban Gummersbachban a német parlament egyik pártjának ösztöndíjával elvégezte a Theodor Heuss Akademie „Fiatal Vezetők Programját”.

Oktatóként 1996-ban kapcsolódott be a felsőoktatásba, előbb meghívott előadóként, majd 1998-tól főállásúként. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem docense és a Kaposvári Egyetem címzetes egyetemi tanára. Munkája minőségét jól mutatja, hogy 2003-ban a diákok szavazatai alapján az „Unicum díjas oktatóvá” (értsd az év oktatója) választották.

2004-ben a Pécsi Tudományegyetem Közgazdasági Karán regionális tudományból, míg 2005-ben a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész tudományi Karán történelem-tudományból szerzett PhD-fokozatot. 2009-ben a Debreceni Egyetemen habilitált.

2006 őszén megalakította a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) kutatóközpontot. A VIKEK konferenciasorozatot rendez és kiadja a Közép-Európai Közlemények és a VIKEK közlemények referált folyóiratokat.

Eddigi pályafutása során 250 publikációja jelent meg, ezek túlnyomó része Közép-Európa történetével, politikai földrajzával és regionális fejlődésével foglalkozik. Jelen kötete a 10. könyve.

Három gyermek – Réka (12), Kincső (9) és László (6) – édesapja. Felesége Dr. PhD Turcsányi Enikő pszichológus.

A KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

- No. 1.: Keczer Gabriella: Egyetemirányítás: Lehetőségek és korlátok. Szeged, 2010.
- No. 2.: M. Császár Zsuzsa: Kisebbség-oktatás-politika a Balkánon. Szeged, 2011.
- No. 3.: Győri Ferenc: Tehetségföldrajz: Magyarországi vizsgálatok. Szeged, 2011.
- No. 4.: Gulyás László-Keczer Gabriella: Projektmenedzsment 1.0. Szeged, 2012.
- No. 5.: Győri Ferenc: A tudás szolgálatában. Szeged, 2012.